

મહારી જીવનકથા

ગાંધીજી

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ પ્રંચાલય

[ગુજરાતી ગોપીરાઈટ વિભાગ]

અવનંદ મન

૨૪૫૧૬

કિંમત ૧૦૦.૦૦

ગ્રંથનામ

મારી જીવન કથા

તા. ૦૫૨ ગાંધીજી

મારી જીવનકથા

[પ્રથમ ખંડ]

ગાંધીજી

સંક્ષેપકર્તા

જમુ દાણી

ન્યૂ ઇરા સ્ટુડન્ટ, મુંબઈ

પ્રકાશક

સી. જમનાદાસની કંપની

પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ ૨.

પ્રકાશક: જમનાદાસ લક્ષ્મીદાસ
સી. જ મ ના દા સ ની કું
પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટ, મુંબઈ.

આવૃત્તિ બીજી

જુન ૧૯૩૯

કિંમત ૧૦ આના

મુદ્રક : ઇશ્વરલાલ મૂ. વીમાવાળા

દેશબંધુ પ્રેસ, ડેળાપીક, સુરત.

જીવનકથા : શા માટે ?

ચાર અથવા પાંચ વર્ષ પૂર્વે નિકટના મિત્રોના આગ્રહથી મેં આત્મકથા લખવાનું સ્વીકાર્યું હતું; અને આરંભ પણ કરેલો. પણ ફૂલસંકેપનું એક પાનું પૂરું ન કરી શક્યો ત્યાં તો મુંઝવણમાં તોફાન જાગ્યું અને મારું આદ્યું અધૂરું રહ્યું.

હવે ફરી પાછી એજ માગણી થઈ છે એટલે હું આ આત્મકથા લખવા લલંચાયો છું. જે કે આ પુસ્તકમાં મ્હારે મ્હારી કથાજ નથી લખવી, હું કેવો રૂપાળો છું એ મ્હારે નથી બતાવવું. આ આત્મકથાને નામે મ્હારે તો સત્યતા મેં જે અનેક પ્રયોગો કરેલા છે એની કથા લખવી છે. હા, એ પ્રયોગોમાં મ્હારું જીવન વણાયેલું છે એટલે એઠરીતે આ કથા જીવનવૃત્તાંત જેવી થઈ જશે; પણ એનો ઉપાય શો !

આત્મકથાના મ્હારા આ લેખોમાંથી સૌ વિદ્યાર્થીઓને થોડું ઘણું મળશે એમ હું માનું છું; કેમકે કહેવા યોગ્ય એક પણ વાત હું આમાં છૂપાવવાનો નથી; મારા દોષોનું બાન હું વાંચનારને પૂરેપૂરું ઉઠાવવાની આશા રાખું છું. જે માટે સારું શક્ય છે એ દરેક બાળક માટે શક્ય છે એમ મારી સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે.

જીવનકથાનો જોગી

: એક પુણ્યદર્શન :

ગુજરાતના પ્રત્યેક કુમાર કુમારીના કંકમાં જેનાં ગાન આજે ગૂંછ રહેલ છે, ઉપવાસની મદાન અગ્નિપરીક્ષામાંથી આજે જે અણીશુદ્ધ પાર ઉતરેલ છે તે, જીવનકથાના જોગી મહાત્મા ગાંધીજીની આ સંક્ષિપ્ત આત્મકથા ગુજરાતને ચરણે રજી કરતાં મને અત્યંત હર્ષ થાય છે.

આજે હવે નવયુગ ખેડો છે. એ યુગના કુમારો શુષ્ક નીતિ-ઉપદેશને નથી માગતા; સત્યવાદી યુધિષ્ઠિર અને એકવચની હરિશ્ચંદ્રની વાતોથી એને મંતોપ નથી થતો. એ તો માગે છે સ્વદેશની કે પરદેશની જીવંત કથાઓ; દેશદેશની શૌર્યકથાઓ; સાહસકથાઓ. એમને એ વાતો માત્ર સાંભળીને જ ખેસી રહેવું નથી; એમને તો એ વાતોને જીવનમાં આચરવી છે. આજના કુમારો તો ઉચ્ચારે છે કે 'આ ગપા હૈ કર્મયુગ, કુછ કર્મ કરના શીખ લો.' અર્વાચીન યુગનો એ યુગમંત્ર.

જગતના આ સર્વશુભને જાણવાની અને તે મુજબ આચરવાની મહેત્ત્વા એટલે સાચી વિભૂતિપૂજા. જગતને આંગણે પૂજનો એ કીર્તિકળશ લંગોટીમાં રખડતા માનવબંધુ ગાંધીજી વિના અન્ય કેના ઉપર દળે છે? પૂજના એ કળશમાં મહારા પૂજ્યભાવનું એક ગિન્દુ આજથી એ વરસ પહેલાં ઉમેરવાનું મહારુ સ્વપ્ન હતું; આજે હવે એ સ્વપ્ન ફળે છે તેથી રાચું છું.

પણ અનેક વિભૂતિકથાઓ કરતાં આ જીવનકથા-આત્મકથા કાંઈક જુદી જાતની છે. એમાં કથાનાયકનાં ગુણોનાં જ ગાન નથી; એમાં તો એનાં પતનના પરિતાપ છે, પશ્ચાત્તાપ છે. રામ, કૃષ્ણ કે ઇશુની આ દેવકથા નથી; આ તો નરી માનવકથા છે. સામાન્ય, અનેક દોષોથી ભરેલો મનુષ્ય, મનુષ્યત્વમાંથી કંઈ રીતે મહાત્માપદે પહોંચે છે એની પ્રયાસકથા છે. પ્રયોગ કથા છે.

પ્રતિબ્રભાતે પૂજવા છતાં દૂરના દૂર લાગતા એ મંદિરદેવ નથી; એ તો પાસેમાં પાસે લાગતા માનવબાલ છે, દિલદિલના બાંધવ છે. એના પરિચયે સૌને અંતરે શ્રદ્ધા જાગે છે કે કાલે જ હજુ એ આપણા જેવા હતા; આજે હવે મહાત્મા બન્યા છે. આપણી પણ ઝંખના જાગે તો આપણેય એવા થઈ શકીએ. એકવાર એમને જ એક જોરાએ ઘરમાંથી કાઢી મૂક્યા હતા; આજે રાઉન્ડ ટેબલના જોરાઓમાં એને ડિયું સ્થાન મળે છે. એક વાર એ જ બાપણ કરતાં ધ્રુજતા હતા, આજે લાખોની મેદનીને એ મંત્રમુગ્ધ કરે છે. એકવાર એ જ મહાસભામાં કારકૂનગિરી કરતા; આજે એના એ સંસ્મરણપ્રાર બન્યા છે. એકવાર એને જ માથે લાડીનો વરસાદ વરસેલો; આજે એની ચરણપૂજા થાય છે. એક વાર એ જ દોષોથી ભરેલા માનવી હતા. આજે સ્વપ્રયાસે મહાત્મા બન્યા છે.

ગાંધીજીની જીવનકથા એટલે સત્યના આગ્રહભર્યા જીવનની શૌર્ય કથા; એમનું પળેપળનું જીવન એટલે પળેપળની સત્યપૂજા. માર ખાઉં

મરી જાઉં, દુઃખો સહું પણ સત્યને ન ત્યજું, એ એમનો જીવનમંત્ર. બાળપણથી જ એ એના ઉપાસક. લોકો કહે કે વકીલાતમાં અસલ વગર ન ચાલે; એણે સત્ય બોલી વકીલાત જમાવી. કોઈ કહે કે રાજદારી બાબતોમાં અસલથી જ જીતાય; એમણે સત્યને વરીને લડતો જીતી. સાચના એ સીપાઇને પ્રશંસકોની પરવા નથી; અનુયાયીઓની અભિલાષા નથી.

એ તો નિખાલસ છે. ખટપટના દાવો ખેત્રતાં એને નથી આવડતું. હસતાં હસતાં કડવું દેખાતું સત્ય કહેતા એને આવડે છે. મહાઅપરાધીને ય ક્ષમાની નજરથી મહાત કરવાનું એ જાણે છે. અંતરના સ્નેહથી શત્રુને દેશે અંધુત્વના હુતાશન એ જગવી શકે છે. અને ક્યારેક પોતાનો દોષ જણાતાં ન્હાના બાળકની પાસે પણ માફી માગતાં એને શરમ નથી આવતી. આમાં જ છે એમની મહાનુભાવતા; આમાં જ છે એમની સત્યપ્રિયતા.

પણ એમની આ સત્યપ્રિયતાને વધુ શોભાવે છે એમની પ્રયત્ન અહિંસાભાવના. ખૂન નહિ કરીને અહિંસા પાળનારા હજારો હશે; બીજાનું ખુરું નહિ બોલીને અહિંસા પાળનારા સેંકડો હશે; પણ મનસા, વાચા, કમણી અહિંસાના તપોજીવન ગાળનાર તો આપણ જોવા કોઈ જ હશે. સ્વપ્નમાં યે એણે શત્રુનું ખુરું નથી ધર્યું. હા, એ શત્રુ છે પણ જીવંતો; એ દુશ્મન છે, પણ અન્યાયના; એ હિંસા ધર્યો છે, પણ શયતાનીયતની. શું મુશ્કેલી કે શું અંગ્રેજ; કોઈ એને મન શત્રૂ નથી. મરુ પણ મારુ નહિ, એ જ છે એમનો જીવનસિદ્ધાંત. માથું ફેડનાર મીર આલમની યે એ તો મુક્તિ જ ધર્યો છે. કારાવાસમાંથી જાતે હિંસાનો ભોગ બની અહિંસાનો જ જય ઉચ્ચારે છે એ.

અહિંસા જ છે એમનું અમોઘ યુદ્ધશસ્ત્ર: સદાય વિજયવંતુ અને ગૌરવવંતુ. એનાથીજ એ લડે છે, એનાથી જ એ જીતે છે. અંદક

કે તોપને ગોળ લાખો નિર્દોષોના કૂર સંહાર એને નથી જોઈતા. એ તો ભાગે છે દૃઢ અને આત્મભોગી વીર સૈનિક; જે જાતે તરે અને ખીજાને તારે; જે જાતે મરે અને જગતે જીતે.

પરસ્પરના દ્વેષથી દેશેદેશ આજ સળગી રહી છે. દ્વેષના એ દાવાતળ એ સમાવશે. લોહીની નીકો એ બંધ કરશે. બૂંદેલાંને એ માર્ગ દાખવશે.

જગતના શાંતિજંપતા પ્રજ્ઞસંઘને શાંતિપંથે એ દોરશે. એ એક જ છે આજના યુધ્ધવિજેતા, દિગ્વિજેતા; સૌરાષ્ટ્રના સાધુ, મહાત્મા ગાંધી.

આવા મહારથી છતાં એનું હૈયું તો કુસુમથી યે કુમળું છે. દુઃખીનાં દુઃખો એને રડાવે છે. પતિતોની પીડા એને સંતાપે છે. એનાં આંખાં હૈયે તો એકજ આરજુ છે: દલિતોની સેવા કરવી, દુઃખીયાની વહારે ધાવું; ગરીબોનાં બેલી બનવું. જીવનની ક્ષણે ક્ષણે એમાં ગાંઠો છે. આફ્રિકાના એકવીસ એકવીસ વર્ષ એણે એમાં સંમર્પ્યાં છે. માનવસંઘની ડોઢપણ વ્યક્તિનું માનભંગ એને પોતાનું માનભંગ લાગે છે; જગતની ડોઢપણ વ્યક્તિ સામેનો અન્યાય એને પોતાની સામેનો અન્યાય લાગે છે. સૌની સંગે એને આવો મધુરો સમભાવ છે. એ સમભાવે એની પાસે પૈસાનો મોહ તળવ્યો, અપરિવ્રજ્યવ્રત લેવરાવ્યું. એ સમભાવે એણે માંદાની માવજત કરી, ઝુલુઓના ધા સાક્ર કર્યા; એ સમભાવે એને લંગોટી ધારણ કરાવી; ગરીબોનો બેલી બનાવ્યો. અને હવે આજે અસ્પૃશ્ય ગણાતા હરિજન બંધુઓને કાળે એજ સમભાવથી પ્રેરાઈ શરૂ કરેલ એકવીસ દિવસનો ઉપવાસયત્ર પૂરો કરી નવા જીવનમાં પ્રવેશે છે હિંદના મનુષ્યાલો ક્યારે સમજશે એની આ આત્મશુદ્ધિનો સંદેશ ? સમભાવની એ ગાંધીઋચા ?

મતભેદ તો સૌને હોય, ને નીંદનારા તો પ્રજાને ય હશે. પણ

શું શત્રુ કે શું મિત્ર, શું પ્રેક્ષક કે શું પૂજક, સૌ એકરવરે એટલું
તો ઉચ્ચારે છે કે ગાંધીજી સંત છે, મહંત છે, ‘સંસાર શું સરસો
રહે, ને મંન જારી પાસ’ એ એની શાશ્વત મનોદશા છે. સંસારમાં
રહ્યો છતાં એ સંન્યાસી છે. જતયુગનો નહિ, પણ અર્વાચીન યુગનો,
નિર્જન વનવગડાનો નહિ, પણ સંજ્ઞન પૂરમંડળનો. મોહની વચ્ચે
રહ્યો છતાં એ નિર્મોહ છે, જગતમાં રહ્યો છતાં એ જગતથી પર
છે; વગર ભગવે વહે છે એની નસેનસમાં નરી સાધુતા. પદવી, પૈસો
ને કીર્તિ નથી બોભાવી શકતાં એને; દેશ, જાતિ અને વર્ણના ભેદ
નથી સ્પર્શી શકતા એના હૈયાને. ગીતા, કુરાન ને બાઇબલ, એકજ
મંત્ર સંબોધે છે. એ તે જગત્સેવા, અને જમત્સેવા દ્વારા આત્મસેવા.

આ મહાસેવકનું આત્મબળ અનેરું છે; પ્રભુશ્રદ્ધા અનેખી
છે; મનોબળ અપ્રતિમ છે. અંતરના નાદે આરંભે છે એ મહાકામો,
સૌ કોઈ જાણે છે એનાં આ દેવકાર્યને. ૧૯૦૩માં અવાજ આવ્યો:
‘ઉત્તિષ્ઠત જાગ્રત પ્રાપ્ય વરાન્નિબોધત’ અને કાચી કલાકમાં ચાલી
નીકળ્યો એ આશ્રમને છોડી દાંડીને કિનારે. હિંદે કડી નહિ જોયેલું
તે એના આત્મબળે બતાવ્યું; વધોમાં નહિ બનેલું તે એનાં
આત્મબળે દિવસોમાં કરી બતાવ્યું. પરાધીનતાના અંધારા અકાશમાં
જાણે સ્વાધીનતાનો વિદ્યુત ચમકાર થયો. અને ડગલે ડગલે હિંદ
સળગી ઊઠ્યું; એને બોલે બોલે જગૃતિની જ્વાળા પ્રગટી. જગત
આખાનો માનવસંઘ એની કૂચને ત્યારે નીરખી રહ્યો; બુદ્ધનું જાણે
કે મહાભિનિષ્ક્રમણ !

આ સંતને હું કયે સંબોધને સંબોધું ? ખડખડાટ હસતો
બાળક કહું ? અન્યાયની સામે તોફાન જગવતો બંડખોર કહું ?
ગરીબોને કાળે લડતો કોમ્યુનિસ્ટ કહું ? નિર્મોહ બની જગમાં
વિચરતો તપસ્વી કહું ? અહિંસાને કાળે પ્રાણ સમર્પતો બુદ્ધ કહું ?
દુઃખીઆના દુઃખે આંસુ સારતો ઇશુ કહું ! ગોપ ગોપીની જેમ જગત

આખાને ગાંડા બનાવતો કનૈયો કહું ? સત્યનો અહાલેક જમવતો સંતશિરોમણી કહું ?

શબ્દો ઓછા પડે છે, કલમ થંભી જાય છે એના ગુણ ગાતાં. માટે અહીંજ વિરમું છું મહારા અંતરની એને રનેહાંજલી અર્પતો, પૂજ્યભાવના અભિષેક કરતો.

મહારી તો શ્રદ્ધા છે કે શિક્ષકને દેતાં આવડશે અને વિદ્યાર્થીને લેતાં આવડશે તો આ સંતકથામાંથી સૌને જીવનનું કંઈ કંઈ ભાથું મળી રહેશે.

વિદ્યાર્થીઓને આવા મહાપુરુષના જીવનથી પરિચિત કરવાનો મહારો આ પ્રથમ પ્રયાસ છે; એ વખતે ‘દાણી મૂળના અર્થને બરાબર સાચવશે’ એ મહારામાં મૂકાયેલા આપુના વિશ્વાસને હું આનાથી યત્નિચિત પણ પાત્ર બનીશ તો મહારી જાતને ધન્ય ધન્ય માનીશ.

૨૯ : ૫ : ૩૩

ન્યૂ ઇરા રફલ,

મુંબઈ ૭.

જમુ દાણી

કથા પ્રસંગો

૧ જીવનકથા : શા માટે ?	...	...	...	
૨ જન્મ	...	...	...	૧
૩ બચપણ	...	...	...	૪
૪ બાળવિવાહ	...	...	...	૭
૫ હાઈસ્કૂલમાં	...	...	...	૯
૬ સુધારાની ધૂનમાં	...	...	...	૧૪
૭ હું અભડાયો	...	...	...	૧૭
૮ ચોરી અને પ્રાયશ્ચિત	...	...	...	૧૯
૯ ધર્મની ઝાંખી	...	...	...	૨૨
૧૦ વિલાયતની તૈયારી	...	...	...	૨૫
૧૧ આખરે વિલાયતમાં	...	...	...	૨૯
૧૨ પ્રતિજ્ઞાની પરીક્ષા	...	...	...	૩૩
૧૩ 'સભ્યતા'ની કેળવણી	...	...	...	૩૭
૧૪ ફેરફારો	...	...	...	૪૦
૧૫ શરમાળપણું-મારી ઢાલ	...	...	...	૪૩
૧૬ ધાર્મિક પરિચયો	...	...	...	૪૬
૧૭ ઍરિસ્ટર તો થયા, પણ તોય	...	...	...	૪૯
૧૮ પહેલો આવ્રાત	...	...	...	૫૧
૧૯ રાજકોટથી નાતાલ	...	...	...	૫૪
૨૦ પાંચડીનું પુરાણ	...	...	...	૫૬
૨૧ પ્રિટોરિયા જતાં	...	...	...	૫૮
૨૨ લિંદીઓનો પરિચય	...	...	...	૬૧
૨૩ લડતનું ખીજ	...	...	...	૬૩
૨૪ સત્યનો જય	...	...	...	૬૫

૨૫ તોફાનના બણુકારા	...	...	...	૬૮
૨૬ કસોટી	...	...	...	૭૦
૨૭ કસોટી (ચાલુ)	...	...	...	૭૩
૨૮ સાદાઈ	...	...	...	૭૬
૨૯ અંગ્રેજીને ખાતર	...	...	...	૭૮
૩૦ સેવકને ભેટો ન હોય	...	...	...	૮૧
૩૧ મહાસભાનો પહેલો અનુભવ	...	...	...	૮૩
૩૨ કાલિમાતાને મંદિરે	...	...	...	૮૬
૩૩ ત્રીજા વર્ગની હાડમારી	...	...	...	૮૮
૩૪ ફરી પાછો આફ્રિકામાં	...	...	...	૯૦
૩૫ હું ને કસ્તુરબાઈ	...	...	...	૯૩
૩૬ વકીલાતનાં સ્મરણો	...	...	...	૯૫
૩૭ ગદુદ અસર	...	...	...	૯૮
૩૮ વાંચ્યું તેનો અમલ	...	...	...	૧૦૦
૩૯ જખમીઓની સારવાર	...	...	...	૧૦૩
૪૦ ખૂની કાયદાની સામે	...	...	...	૧૦૬
૪૧ કેદ અને સમાધાની	...	...	...	૧૦૯
૪૨ ભાઈને હાથે માર	...	...	...	૧૧૪
૪૩ આંગળાં આપ્યાં	...	...	...	૧૧૭
૪૪ પરવાનાની હોળી	...	...	...	૧૨૦
૪૫ સત્યાગ્રહની છાવણી	...	...	...	૧૨૪
૪૬ સ્ત્રીઓએ ઝંપલાવ્યું	...	...	...	૧૨૭
૪૭ મળૂરોની ધારા	...	...	...	૧૩૨
૪૮ કાફલો ઉપડ્યો	...	...	...	૧૩૭
૪૯ પકડાપકડી	...	...	...	૧૪૦
૫૦ આફ વરસને અંતે	...	...	...	૧૪૧

જન્મ

ગાંધી કુટુંબ પ્રથમ તો ગાંધિયાણાનો વેપાર કરનારું હોય એમ જણાય છે. પણ મારા દાદાશ્રી માંડીને ત્રણ પેઢી થયાં તો એ કારભારું કરતું આવેલું છે. ઉત્તમચંદ ગાંધી અથવા એના ગાંધી ટેકીલા હશે એમ લાગે છે. તેમને રાજખટપટને લીધે પોર-ખંદર છોડવું પડેલું ને જૂનાગઢ રાજ્યમાં આશ્રય લીધેલો. તેમણે નવાગસાહેબની સલામ ડાબે હાથે કરી. કોઈએ આ દેખાતા અવિનયનું કારણ પૂછ્યું તો જવાબ મળ્યો: ‘જમણો હાથ તો પોરખંદરને દેવાઈ ચૂક્યો છે.’

એના ગાંધીને કુલ છ દીકરા હતા. આમાંના પાંચમા કરમચંદ અથવા કયા ગાંધી. તેમણે પોરખંદરમાં કારભારું કરેલું. કયા ગાંધી મારા પિતાશ્રી. પોરખંદરનું કારભારું છોડ્યા પછી તેઓ રાજસ્થાનિક કોર્ટમાં સમાસદ હતા. પછી રાજકોટમાં અને થોડો સમય વાંકાનેરના દીવાન હતા. મરણવેળાએ તેઓ રાજકોટ દરબારના પેન્શનર હતા.

મારી માતાનું નામ પુતળીયાઇ. મારા માતપિતાને અમે છ બાળકો હતા. ત્રણ દીકરીઓ અને ત્રણ દીકરા. તેમાંનો છેલ્લો હું.

પિતા કુટુંબપ્રેમી, સત્યપ્રિય, શ્રી, ઉદાર પણ કોંઈ હતા. તેઓ લાંચથી દૂર ભાગતા તેથી શુદ્ધ ન્યાય આપતા એવી અમારા

કુટુંબમાં અને બહાર વાચકા હતી. રાજ્યના બહુ વફાદાર હતા. એક વેળા કોઇ પ્રાંતના સાહેબે રાજકોટના દોકર સાહેબનું અપમાન કરેલું, તેની સામે તેઓ થયેલા. સાહેબ ગુસ્સે થયા, કબ્બા ગાંધીને ખાશી આમવા દરમાવ્યું. તેમણે મારી માગવાની ના પાડી તેથી થોડા કલાકને સારુ હાજતમાં પણ રહેલા. છતાં તે ન ડગ્યા તેથી આંતે સાહેબે તેમને છોડી દેવાનો હુકમ કર્યો.

પિતાશ્રીએ દ્રવ્ય એકઠું કરવાનો ભોભ કદી નહોતો રાખ્યો. તેથી અમબાઇઓ સારુ જૂજ મિલકત મૂકી ગયેલા.

પિતાની કેળવણી કેવળ અનુભવની હતી. જેને આજે આપણે પાંચ ચોપડીનું જ્ઞાન ગણીએ તેટલી કેળવણી તે પામેલા હશે. ઇતિહાસ જૂગોળનું જ્ઞાન તો મુદ્દલ ન મળે. આમ છતાં વ્યવહારુ જ્ઞાન એવા ઊંચા પ્રકારનું હતું કે ઝીણામાં ઝીણા પ્રશ્નોના ઉકેલ કરવામાં કે હજાર માણસોની પાસે કામ લેવામાં તેમને મુશ્કેલી ન આવતી. ધાર્મિક કેળવણી નહિ નેવી હતી, પણ મંદિરોમાં જવાથી કથા વગેરે સાંભળીને જે ધર્મજ્ઞાન અસંખ્ય હિંદુઓને સહેજે મળી રહે છે તે તેમને હતું. છેવટના વર્ષમાં એક વિદ્વાન બ્રાહ્મણ નેઓ કુટુંબના મિત્ર હતા તેમની સલાહથી તેમણે ગીતાપાઠ શરૂ કર્યો હતો અને રોજ થોડાઘણા શ્લોકો પોતાના પૂજનના સમયે ગિયે સ્વરે પાઠ કરી જતા.

માતા સાધ્વી સ્ત્રી હતી એવી મારા ઉપર છાપ રહેલી છે. તે બહુ બાવિક હતી. પૂજાપાઠ વિના કદિ ન જમે. હવેલીએ હમેશાં જાય. હું સમજણો થયો ત્યારથી તેણે કદિ ચાતુર્માસ છોડ્યા હોય એવું મને સ્મરણ નથી. કહણમાં કહણ પ્રતો તે આદરતી અને નિર્વિદ્ધને પૂરાં કરતી. લીધેલાં વ્રત માંદી પડે તો પણ ન જ છોડે. એવો એક સમય મને યાદ છે કે જ્યારે તેણે ચાંદ્રાયણ વ્રત લીધેલું, તેમાં માંદી પડેલી પણ વ્રતને ન છોડેલું. ચાતુર્માસમાં એકટાણું

કરવા એ તો તેને સામાન્ય વાત હતી. એટલેથી સંતોષ ન વાળતાં એક ચાતુર્માસમાં તેણે ધારણાંપારણાં કરેલાં. એ ત્રણ સામટા ઉપવાસ એ એને મન નજીવી વાત હતી. એક ચાતુર્માસમાં તેનું એવું વ્રત હતું કે સૂર્યનારાયણનાં દર્શન કર્યા પછી જ જમાય. આ ચોમાસાએ અમે છોકરા વાદળ સામું જોઈ રહીએ કે ક્યારે સૂર્ય દેખાય ને ક્યારે મા જમે. ચોમાસામાં ઘણી વેળા દર્શન દોલ્લટાં થાય એ તો સહુ જાણે છે. એવા દિવસો યાદ છે કે જ્યારે સૂર્યને અમે જોઈએ, ‘આ, આ, સૂરજ દેખાયો’ કહીએ ને આ ઉતાવળી ઉતાવળી આવે ત્યાં તો સૂરજ બાગી જાય. ‘કંઈ નહિ, આજે નસીબમાં આવવાનું નહિ હોય’ કહી પાછી જાય ને પોતાના કામમાં ગૂંથાઈ જાય.

માતા વ્યવહારકુશળ હતી. દરખારી બંધી વાતો જાણે. રણવાસમાં તેની બુદ્ધિની આંકણી ઠીક મુકાતી. હું બાળક હોઈ કોઈ વેળા મન મા દરખારગઢમાં સાથે લઈ જતી. ‘આમાસાહેબ’ની સાથે થતા સંવાદો મને કેટલાક હજી યાદ છે.

આ માતાપિતાને ત્યાં હું સંવત ૧૮૨૫ના બાદરવા વદ ૧૨ને દિવસે, એટલે સને ૧૮૬૯ના અકટોબરની ૨૭ તારીખે, પોરબંદર અથવા મુદામાપુરીમાં જન્મ પામ્યો.

અચપણ પોરબંદરમાં જ ગયું. કોઈ નિશાળમાં મને મૂકવામાં આવેલો એવું યાદ છે. મુસ્લિમી થોડા પાડા શીખેલો. તે કાળે છોકરાઓની સાથે હું મહેતાજીને માત્ર ગાળ દેતાં શીખેલો એટલું યાદ છે અને બીજું કંઈ જ યાદ નથી. તેથી હું અનુમાન કરું છું કે મારી બુદ્ધિ મંદ હશે, અને યાદશક્તિ કાચી હશે,

ખચપણ

પોરબંદરથી પિતાશ્રી રાજસ્થાનિક ટ્રાઈના સભ્ય થઈ રાજકોટ ગયા ત્યારે મારી ઉમ્મર સાતેક વર્ષની હતી. રાજકોટની ગામડી શાળામાં મને મૂકવામાં આવ્યો. એ શાળાના દિવસો મને સારી પેઠે યાદ છે. મહેતાજીઓનાં નામકામ પણ યાદ છે. જેમ પોરબંદરના તેમ ત્યાંના અભ્યાસને વિષે પણ ખાસ જાણવા જેવું નથી. હું ભાગ્યે સામાન્ય ટ્રાઈનો વિદ્યાર્થી ગણાતો હોઈશ. ગામડી નિશાળમાંથી પરાની નિશાળમાં ને ત્યાંથી હાઈસ્કૂલમાં. આટલે સુધી પહોંચતાં મને આરમું વર્ષ વીતી ગયું. ત્યાં લગી મેં કોઈ પણ વેળા શિક્ષકોને છેતર્યાનું મને સ્મરણ નથી, નથી કોઈ મિત્રો ક્યાંનું સ્મરણ. હું અતિશય શરમાળ છોકરો હતો. નિશાળમાં મારા કામ સાથે જ કામ હતું. ઘંટ વાગવાને સમયે પહોંચવું અને નિશાળ બંધ થયે ઘેર ભાગવું. ‘ભાગવું’ શબ્દ ઇરાદા પૂર્વક લખું છું કેમકે મને કોઈની સાથે વાતો કરવાનું ન ગમતું. ‘કોઈ મારી મશ્કરી કરશે તો ?’ એવી ખીક પણ રહેતી.

હાઈસ્કૂલના પહેલા જ વર્ષનો, પરીક્ષા વખતનો એક બનાવ નોંધવાયોગ્ય છે. કેળવણીખાતાના ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ્સ નિશાળ તપાસવા આવ્યા હતા. તેમણે પહેલા ધોરણના છોકરાઓને પાંચ શબ્દ લખાવ્યા. તેમાં એક શબ્દ ‘કેટલ’ (Kettle) હતો. તેની જોડણી

મેં ખોટી લખી, માસ્તરે મને પોતાના બૂટની અણી મારી ચેતવ્યો. પણ હું શાનો ચેતું ? મને એમ ભાસી ન શકું કે માસ્તર મને સામેના છોકરાની પાટીમાં જોઈ લઈ જોડણી સુધારવાનું કહે. માસ્તર તો અમે એકબીજામાંથી ચોરી ન કરીએ એ જોતા હતા એવું મેં માનેલું. બધા છોકરાના પાંચે શબ્દ ખરા પડ્યા ને હું એકલો દોડ દોડ્યો ! મારી 'મૂખાંધ' મને માસ્તરે પાછળથી સમજાવી, પણ મારા મન ઉપર તે સમજૂતીની કશી અસર ન થઈ. મને બીજા છોકરાઓમાંથી ચોરી કરતાં કદી ન આવડ્યું.

આમ છતાં માસ્તર તરફ હું મારો વિનય કદી ન ચૂક્યો. વડી-લોના દોષ ન જોવાનો ગુણ મારામાં સહેજે હતો. આ માસ્તરના બીજા દોષો પણ મારી જાણમાં પાછળથી અવિદ્યા છતાં તેમની પ્રત્યેનું મારું માન તો કાયમ જ રહેલું. વડીલોની આજ્ઞાનું પાલન કરવું એટલું હું સમજ્યો હતો. તેઓ કહે તે કરવું; કરે તેના આપણે કાજ ન બનવું.

આ જ સમયે બીજા બે બનાવો અન્યા તે મને હમેશા યાદ રહ્યા છે. મને સામાન્ય રીતે નિશાળનાં પુસ્તકો ઉપરાંત કંઈ વાંચવાનો શોખ નહોતો. પાઠ કરવા જોઈએ, કપડો સહન ન થાય, માસ્તરને છેતરાય નહિ, તેથી પાઠ વાંચતો. પણ મન આળસ કરે. તેથી પાઠ ઘણી વાર કાચા રહે. ત્યાં બીજું વાંચવાનું સૂઝે શાનું ? પણ પિતાશ્રીએ ખરીદેલું એક પુસ્તક મારી નજરે ચડ્યું. એ 'શ્રવણપિતૃભક્તિ નાટક.' આ વાંચવાનું મન થયું. તે હું અતિશય રસપૂર્વક વાંચી ગયો. એ જ દિવસોમાં કાચમાં ચિત્ર દેખાડનારા પણ ઘેર આવતા. તેમની પાસેથી શ્રવણ પોતાનાં માતપિતાને કાવડમાં બેસાડી યાત્રા કરવા લઈ જાય છે એ દ્રશ્ય પણ મેં જોયું. અન્ને વસ્તુની મરો ઉપર ઊંડી છાપ પડી. મારે પણ શ્રવણ જેવા થવું એમ મનમાં થાય. શ્રવણના મૃત્યુ સમયના તેનાં માતપિતાનો

વિલાપ હતો યાદ છે. એ લલિત છંદ મેં તો વાળમાંયે ઉતાર્યો. વાળું શીખવાનો શોખ હતો ને એક વાળું પિતાશ્રીએ અપાવ્યું પણ હતું.

આ જ અરસામાં ડોઘ નાટક કંપની આવેલ તેનું નાટક જોવાની મને રળ મળી. હરિશ્ચંદ્રનું આખ્યાન હતું. એ નાટક જોતો હું થાકું જ નહિ. એ ફરીફરી જોવાનું મન થાય. એમ વારંવાર જવા તો ડોણ જ દે? પણ મૂંઝા મનમાં મેં એ નાટક સેંકડો વખત લબ્ધ્યું હશે. હરિશ્ચંદ્રનાં સ્વપ્નાં આવે. ‘હરિશ્ચંદ્રના જોવા સત્યવાદી બધા કાં ન થાય?’ એ ધૂન ચાલી. હરિશ્ચંદ્રના ઉપર પડેલી તેવી વિપત્તિઓ ભોગવવી ને સત્યનું પાત્રન કરવું એ જ ખરું સત્ય. જેવી નાટકમાં લખેલી તેવી જ વિપદો હરિશ્ચંદ્રને પડી હશે એમ મેં તો માની લીધેલું. હરિશ્ચંદ્રનાં દુઃખ જોઈ, તેનું સ્મરણ કરી ખૂબ રોયો છું. આને મારી ખુદી સમજે છે કે હરિશ્ચંદ્ર ડોઘ ઐતિહાસિક વ્યક્તિ નહિ હોય. છતાં મારે મન ~~હરિશ્ચંદ્ર~~ અને શ્રવણ આને પણ જીવતા છે. હું આને એ નાટકો ~~મારું~~ તો આને પણ મને આંસુ આવે એમ માનું છું.

બાળવિવાહ

૧૩ વર્ષની ઉંમરે મારા વિવાહ થયા એની મોંઘ શ્રેતાં અકળામણુ થાય છે. આજે મારી નજર આગળ આરતેર વર્ષનાં બાળકો પડ્યાં છે તેમને જોઈ છું ને મારા વિવાહનું સ્મરણ કરું છું ત્યારે મને મારા ઉપર દયા છૂટે છે, અને બાળકોને મારી સ્થિતિમાંથી અન્યાને સારુ મુશ્કરકાઠી આપવાની ઇચ્છા થાય છે.

હિંદુ સંસારમાં વરકન્યાનાં માથાપો વિવાહની પાછળ ખુવાર થાય છે. ધન લૂંટાવે છે અને વખત લૂંટાવે છે. મહિનાઓ અગાઉથી તૈયારીઓ થાય. કપડાં અને, દાગીના અને, નાતો જમાડવાના અડસટ્ટા નીકળે, બોજનની વાનગીઓની હરીફાઈ થાય. ખેરાઓ સૂર હોય કે ન હોય તોપણ ગાણાં ગાઈ માઈ પોતાના સાદ જોખરા કરી મૂકે, માંદાં પણ પડે, પડોશીની શાંતિમાં ભંગાણુ પાડે. પડોશી ખીયારા પોતે પણ પોતાને ત્યાં અવસર આવે ત્યારે એવું જ કરવાના હોય એટલે ઘોંઘાટ, એલાડ, ખીજી ગંદકીઓ, બધું ઉદાસીનભાવે સડન કરે.

આ વેળાએ મને તો સારાંસારાં કપડાં પહેરવાં મળશે, વાળ વાગશે, ડુબેકાં ચડશે, સારાં ભોજનો મળશે, વગેરે અભિલાષા ઉપરાંત ખીજું વિશેષ હોય એવું સ્મરણ નથી.

પિતાશ્રી દીવાન છતાં નોકર. વળી રાજપ્રિય, એટલે વધારે પરાધીન. ઠાકોરસાહેબ છેલ્લી ધડી સુધી જવા ન દે. છેવટે જ્યારે જવા દીધા ત્યારે ખાસ ટપ્પા ગોઠવ્યા અને એ જ દિવસ અગાઉ મોકલ્યા. પણ—! પણ દૈવે ખીજું જ ધારેલું. રાજકોટથી પોરબંદર ૬૦ ગાકિ છે. ગાડા વાટે પાંચ દિવસનો રસ્તો હતો. પિતાજી ત્રણ દિવસમાં આવ્યા. છેલ્લી મજલમાં ટાંગો ડીધા વળ્યો. પિતાજીને સખત વાગ્યું, હાથે પાટા, પૂંકે પાટા. વિવાહમાંથી તેમનો અને અમારો અર્ધો રસ ગયો. પણ વિવાહ તો થયા જ. કાંઈક મુહૂર્ત કાંઈ ફરે? હું તો વિવાહના આગઉલ્લાસમાં પિતાજીનું દુઃખ જૂલી ગયો!

આપે થપાટ મારીને મોઢું લાત રાખ્યું. શરીરે પીડા ભાગવતાં છતાં વિવાહમાં ભાગ પૂરો લીધો. પિતાજી કયે કયે પ્રસંગે કંઈ કંઈ જગ્યાએ ખેડા હતા એ અધું મને જેવું ને તેવું હજી યાદ છે. હું માયરામાં ખેડા; ચોરીફેરા ફર્યો, કંસાર ખાધો; મારાં લગ્ન થયાં.

હાનરકૂતમાં

વિવાહ થયા ત્યારે હું હાનરકૂતમાં ભણતો હતો એ હું આગળ લખી ગયો છું. આ વિવાહનું પરિણામ એ આવ્યું એ મારું એક વર્ષ નકામું ગયું.

આમ છતાં મારો અભ્યાસ ચાલુ રહ્યો. હાનરકૂતમાં હું દોઢ નિશાળિયો ન ગણાતો. શિક્ષકોની પ્રીતિ તો હમેશાં સાચવી હતી. દરેક વર્ષે માયાપને વિદ્યાર્થીના અભ્યાસ તેમજ વર્તન વિષે પ્રમાણ-પત્ર મોકલવામાં આવતાં. તેમાં કોઈ દિવસ મારું વર્તન કે અભ્યાસ ખરાબ હોવાની ટીકા થઈ નથી.

મારું પોતાનું સ્મરણ એવું છે કે મને મારી હોશિયારીને વિષે કંઈ માન નહોતું. ઇનામ કે શિષ્યવૃત્તિ મળે તો મને આશ્ચર્ય થતું. પણ મારા વર્તન વિષે મને બહુ ચીવટ હતી. વર્તનમાં ખોડ આવે તો મને રડવું જ આવે. શિક્ષકને હપકો આપવો પડે એવું મારે હાથે કંઈ પણ થાય અથવા શિક્ષકને તેવું ભાસે એ મને અસહ્ય થઈ પડે. એક વખત માર ખાવો પડ્યો હતો એવું મને સ્મરણ છે. મારનું દુઃખ નહોતું પણ હું દંડને પાત્ર ગણાયો એ મહાદુઃખ હતું. હું ખૂબ રડ્યો. આ પ્રસંગ પહેલાં કે બીજા ધોરણનો

છે. ખીજો પ્રસંગ સાતમા ધોરણનો છે. તે વખતે દોરાબજી એદલજી ગીમી હેડમસ્ટર હતા. તે વિદ્યાર્થીપ્રિય હતા કેમકે તેઓ નિયમ જળવાવતા. પદ્ધતિસર કામ કરતા ને બેતા તથા શિક્ષણ ઠીક આપતા. તેમણે ઉપલા ધોરણના વિદ્યાર્થીઓ સારુ કસરત-ક્રિકેટ ફરજિયાત કર્યાં હતાં. મને તેનો અણગમો હતો. ફરજ પડી તે પહેલાં તો હું કેદી કસરત, ક્રિકેટ કે ફૂટબોલમાં ગયો જ નહોતો. ન જવામાં મારી શરમાળ પ્રકૃતિ પણ એક કારણ હતું. હવે હું જોઉં છું કે એ અણગમો મારી ભૂલ હતી. કસરતને શિક્ષણની સાથે ગ્રંથંવ ન હોય એવા ખોટા વિચાર તે વેળા હું ધરાવતો. પાછળથી સમજ્યો કે વ્યાયામને એટલે સારીરિક કેળવણીને માનસિકના જેવું જ સ્થાન વિદ્યાભ્યાસમાં હોવું જોઈએ.

છતાં કસરતમાં ન જવાથી મને નુકસાન ન થયું એમ મારે જણાવવું જોઈએ. તેનું કારણ એ કે પુસ્તકોમાં ખુલ્લી હવા ખાવા ફરવા જવાની ભલામણ વાંચીલી તે મને ગમેલી ને તેથી હાઇરફૂલનાં ઉપલાં ધોરણથી જ ફરવા જવાની ટેવ મને પડી હતી. તે છેવટ લગી રહી. ફરવું એ પણ વ્યાયામ તો છે જ, તેથી મારું શરીર પ્રમાણમાં કસાયેલું ગયું.

અણગમાનું ખીજું કારણ પિતાજીની સેવા કરવાની તીવ્ર ઇચ્છા હતું. નિશાળ ગ્રંથ થાય કે તરત ઘેર પહોંચી સેવામાં પડી જતો. જ્યારે કસરત ફરજિયાત થઈ ત્યારે આ સેવામાં વિદ્ય પડ્યું. પિતાજીની સેવા કરવાને ખાતર કસરતની મારી મળવી જોઈએ એવી વિનંતિ કરી, પણ ગીમી સાહેબ શાના મારી આપે ? એક સનિવારે નિશાળ સવારની હતી. સાંજે ચાર વાગે કસરતમાં જવાનું હતું. મારી પાસે ઘડિયાળ નહોતી. આકાશમાં વાદળાં હતાં તેથી વખતની કંઈ ખબર ન રહી. વાદળાંથી હું છેતરાયો. કસરતમાં પહોંચું ત્યાં તો બધા જતા રહ્યા હતા. ખીજો દિવસે ગીમી સાહેબે હાજરી

તપાસી તો હું ગેરહાજર નીકળ્યો. મને કારણ પૂછ્યું મેં તો જો હતું તે કારણ બતાવ્યું. તેમણે તે સાચું ન માન્યું મારો એક આનો કે એ આના (કેટલો એ બરાબર યાદ નથી) થયો. હું ખોટો હતો ! મને અતિશય દુઃખ થયું. 'હું ખોટો મેંથી' એ કેમ સિદ્ધ કરું ? કશો ઉપાય ન રહ્યો. મનમાં ને મનમાં સમસમી રહ્યો. રાંધ્યો. સમજ્યો કે સાચું બોલનારે ને સાચું કરનારે માફ પછુ ન રહેવું જોઈએ. આવી ગદગદત મારા બહુતરના સમયમાં આ પહેલી અને છેલ્લી હતી. મને જાંખું સ્મરણ છે કે છેવટે હું એ દંડ માફ કરાવી શક્યો હતો.

કસરતમાંથી તો મુક્તિ મેળવી જ. નિશાળના સમય પછી પોતે મારી હાજરી પોતાની સેવાને અર્થે છૂટે છે એવો પિતાશ્રીનો કાગળ હેડમાસ્તરને મળવાથી મુક્તિ મળી.

વ્યાયામને બદલે ફરવાનું રાખ્યું તેથી શરીરને વ્યાયામ ન કરાવ્યાની ભૂતને સારુ કદાચ મારે સજ્જ નથી ભોગવવી પડી; પણ ખીજ એક ભૂતની સજ્જ હું આજ લગી ભોગવી રહ્યો છું. બહુતરમાં અક્ષર સારા લખવાની જરૂર નથી એવો ખોટો ખ્યાલ મારામાં ક્યાંથી આવ્યો એ હું જાણતો નથી, પણ છેક વિલાયતજતાં લગી એ રહ્યો. પછી અને મુખ્યત્વે કરીને દક્ષિણ આફ્રિકામાં જ્યાં વફાલો અને દક્ષિણ આફ્રિકામાં જન્મેલા ને ભણેલા નવયુવકોના મોતીના દાણા જેવા અક્ષરો જેવા ત્યારે હું લજવાયો ને પરતાયો. મેં જોયું કે નહારા અક્ષર એ અધૂરી કેળવણીની નિશાની ગણાવી જોઈએ. મેં મારા અક્ષર પાછળથી સુધારવા પ્રયત્ન કર્યો પણ પાકે ધડે કંઈ કાંદા ચડે ! જીવાનીમાં જેના તરફ હું બેઠરકાર રહ્યો એ હું આજ લગી નથી કરી શક્યો. દરેક વિદ્યાર્થી મારા હાખલાથી ચેતે ને સમજે કે સારા અક્ષર એ વિદ્યાનું આવશ્યક અંગ છે.

આ કાળનાં વિદ્યાર્થીઓનાં ખીન્ન એ સ્મરણ નોંધવા લાયક છે.

વિવાહને લીધે એક વર્ષ ભાંગ્યું તે બચાવી બેવાનો ખીજ ધોરણમાં માસ્તરે મારી પાસે વિચાર કરાવ્યો. મહેનતુ વિદ્યાર્થીને એમ કરવાની રજા ત્યારે તો મળતી. આથી ત્રીજા ધોરણમાં હું છ માસ રહી ને ઉનાળાની રજા પહેલાંની પરીક્ષા પછી મને ચોથા ધોરણમાં મૂક્યો. અહીંથી કેટલુંક શિક્ષણ અંગ્રેજી મારફતે શરૂ થાય. હું તેમાં પાછળ તો હતો જ, ને વળી એ મુદ્દત ન સમજાય. ભૂમિતિશિક્ષક સમજાવવામાં સારા હતા. પણ મને કંઈ ગમ જ ન પડે. હું ઘણી વેળા નિરાશ થતો. કોઈ વેળા એમ થાય કે એ ધોરણ એક વર્ષમાં કરવાનું છાંડી હું ત્રીજા ધોરણમાં ચાલ્યો જાઉં. પણ એમ કરું તો મારી લાજ જાય ને જેણે મારી ખંત ઉપર વિશ્વાસ રાખી મને ચડાવવાની ભલામણ કરી હતી તે શિક્ષકની પણ લાજ જાય. એ ભયથી નીચે ઊતરવાનો વિચાર તો અંધ જ રાખ્યો. મેં પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો. પ્રયત્નને અંતે મને સમજાયું કે ભૂમિતિ તો સહેલામાં સહેલા વિષય છે. જેમાં કેવળ ઊધ્ધિનો શીઘ્રો ને સરળ ઉપયોગ જ કરવાનો છે તેમાં મુશ્કેલી શી ? ત્યારબાદ હમેશાં ભૂમિતિ મને સહેલો અને રસિક વિષય થઈ પડ્યો.

પણ સંસ્કૃતે મને ભૂમિતિ કરતાં વધારે મુશ્કેલી પાડી. ભૂમિતિમાં ગોખવાનું તો કંઈ જ ન મળે, ત્યારે સંસ્કૃતમાં તો મારી દષ્ટિએ અધું ગોખવાનું જ રહ્યું. આ વિષય પણ ચોથા ધોરણથી શરૂ થયેલો. છઠ્ઠા ધોરણમાં હું હાર્યો. સંસ્કૃતશિક્ષક અહીં સખત હતા. વિદ્યાર્થીઓને ઘણું શીખવવાનો શ્રોત રાખતા. કેટલાક વિદ્યાર્થીઓએ વાત કરી કે ફારસી તો અહીં સહેલું છે ને ફારસી-શિક્ષક અહીં ભલા છે; વિદ્યાર્થી જેટલું કરે તેટલાથી તે નિભાવી બે છે. હું પણ સહેલું છે એમ સાંભળી શોભાયો ને એક દિવસ ફારસીના વર્ગમાં જઈ બેઠો. સંસ્કૃત શિક્ષકને દુઃખ થયું. તેમણે મને બોલાવ્યો. 'તું કોનો દોકરો છે એ તો સમજ. તારા ધર્મની ભાષા તું નહિ

શીખે? તને જે મુશ્કેલી હોય તે મને બતાવ. હું તો બધા વિદ્યાર્થીઓને સરસ સંસ્કૃત શીખવવા ઇચ્છું છું. આગળ જતાં તો તેમાં રસના ઘૂંટણ પીવાના છે. તારે એમ હારવું ન જોઈએ. તું ફરી મારા વર્ગમાં બેસ.' હું શરમાયો. શિક્ષકના પ્રેમની અવગણના ન કરી શક્યો. આજે મારો આત્મા કૃષ્ણાશંકર માસ્તરનો ઉપકાર માને છે. કેમકે જેટલું સંસ્કૃત હું તે વેળા શીખ્યો તેટલું પણ ન શીખ્યો હોત તો આજે મારાથી સંસ્કૃત શાસ્ત્રોમાં રસ લઈ શકું છું તે ન લઈ શકાત. મને તો આજે એ પશ્ચાતાપ થાય છે કે હું સંસ્કૃત વખારે ન શીખી શક્યો. કેમકે પાછળથી હું સમજ્યો કે કોઈ પણ હિંદુ બાળકે સંસ્કૃતના સરસ અભ્યાસ વિના ન જ રહેવું જોઈએ.

હવે તો હું એવું માનું છું કે આપણા અભ્યાસક્રમમાં સ્વભાષા ઉપરાંત રાષ્ટ્રભાષા હિંદી, સંસ્કૃત, ફારસી, અરબી અને અંગ્રેજીને સ્થાન હોવું જોઈએ. આટલી ભાષાની સંખ્યાથી કોઈએ ડરી જવાનું નથી. કારણ કે જે માણસ એક ભાષા બરાબર શીખે છે તેને બીજી ભાષાઓનું જ્ઞાન સરળ થઈ પડે છે. એટલે જો ભાષા પદ્ધતિસર શીખવવામાં આવે અને બધા વિષયો અંગ્રેજીની જ મારફતે શીખવવાનો ને વિચારવાનો બોલે આપણી ઉપર ન હોય તો ઉપલી ભાષાઓ શીખવામાં બોલે નથી, એટલુંજ નહિ પણ તેમાં અતિશય રસ રહેલો છે.

સુધારાની ધૂનમાં

હાઇસ્કૂલમાં મને બહુ જ થોડા અંગત મિત્રો હતા. એકની સાથેની મિત્રતા લાંબી ન ચાલી; બીજાની સાથેની મિત્રતા તો भारी જિંદગીનો એક દુઃખદ અનાવ છે. આ મિત્રતા ઘણી લાંબી ચાલી. આ મિત્રતાનું કારણ મારે કાંઈક સુધારો કરવો હતો એ હતું. તે બાઈની પ્રથમ મિત્રતા મારા વચેટ બાઈની સાથે હતી. તે મારા બાઈના વર્ગમાં હતા. તેનામાં કેટલાક દોષો હતા તે હું જોઈ શકતો હતો. પણ મેં તેમને વફાદાર માનેલા. મારાં માતૃશ્રી અને મારા જ્યેષ્ઠ બાઈને એની સાથેનો મારો આ સંગ કડવો લાગતો હતો માતાની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન હું ન જ કરું, વડીલ બાઈનું સાંભળું જ. પણ તેમને મેં આમ કહી શાંત કર્યાં: 'તેના દોષ જે તમે ગણાવો છો તે હું જાણું છું. તેના ગુણ તો તમે ન જ જાણો. મને તે આડે માર્ગે નહિ લઈ જાય, કેમકે મારો તેની સાથેનો સંબંધ કેવળ તેને સુધારવાને ખાતર છે. તે જો સુધરે તો બહુ સરસ માણસ નીવડે એમ મારી ખાતરી છે. તમે મારે વિષે નિર્ભય રહો એમ માગી લઉં છું.' આ બોલથી તેમને સંતોષ થયો એમ હું નથી માનતો, પણ તેઓએ મારા ઉપર વિશ્વાસ રાખ્યો ને મને મારે માર્ગે જવા દીધો.

મારી ગણતરી ગરામર નહોતી એમ હું પાછળથી જોઈ શક્યો. સુધારો કરવા સારુ પણ માણસે ગાંડા પાણીમાં ગિતરવું નહિ જોઈએ. જેને સુધારવા છે તેની સાથે મિત્રતા હોય નહિ. મિત્રતા સરખા ગુણવાળા વચ્ચે શોભે ને નમે.

ન્યારે આ મિત્રતા પ્રસંગમાં હું આવ્યો ત્યારે રાજકોટમાં 'સુધારાપંથ' ચાલી રહેલો હતો. ઘણા હિંદુ શિક્ષકો છૂપી રીતે માંસાહાર કરતા અને દારૂ પીતા હતા એવા ખખર આ મિત્ર

તરફથી મળ્યા. રાજકોટના બીજા જાણીતા ગૃહસ્થોના નામ પણ તેણે ગણાવ્યાં. હાઇસ્કૂલના કેટલાક વિદ્યાર્થીઓનાં નામ પણ મારી પાસે આવ્યાં. હું તો આશ્ચર્ય પામ્યો ને દુઃખી પણ થયો. મેં કારણ પૂછ્યું ત્યારે આ દલીલ થઇ: ‘આપણે માંસાહાર નથી કરતા તેથી આપણે નમાવી પ્રજા છીએ. અંગ્રેજો આપણા ઉપર રાજ્ય ચલાવે છે તેનું કારણ તેમનો માંસાહાર છે. હું કેવો કઠણ છું ને કેટલું દોડી શકું છું એ તો તમે જાણો જ છો. એનું કારણ પણ મારો માંસાહાર જ છે. માંસાહારીને ગૂમડાં થાય નહિ. થાય તો તેને ઝટ રૂઝ આવે. આપણા શિક્ષકો તે ખાય છે, આટલા નામાંકિત માણસો ખાય છે, એ કંઈ વગર સમજાયે ખાય છે? તમારે પણ ખાવું જ જોઈએ. ખાઇ જુઓ ને જોશો કે તમારામાં કેટલું જોર આવે છે.’

આ કંઈ એક દિવસમાં થયેલી દલીલ નથી. એવી દલીલો અનેક દાખલાઓથી શણગારાયેલી ધણી વાર થઇ. મારા વચેટ બાઈ તો અબડાઇ ચૂકયા હતા. તેમણે આ દલીલમાં પોતાની સંમતિ આપી. મારા બાઈના પ્રમાણમાં ને આ મિત્રના પ્રમાણમાં હું તો માંચકાંકલો હતો. તેમનું શરીરબળ મારા કરતાં ઘણું વધારે હતું. તેઓ હિંમતવાન હતા. આ મિત્રના પરાક્રમે મને મુગ્ધ કરતાં. તે ગમે તેટલું દોડી શકતા. તેની ઝડપ તો ગાદુ સરસ હતી, લાંબુ ને ઝીંચું ખૂબ ફૂદી શકે. માર સદન કરવાની શક્તિ પણ તેવી જ. આ શક્તિનું પ્રદર્શન પણ મને વખતોવખત કરાવે. પોતાનામાં જે શક્તિ ન હોય તે બીજાનામાં જોઈને મનુષ્ય આશ્ચર્ય પામે જ છે. તેવું મને થયું. પછી તો એ આશ્ચર્યમાંથી મને મોઢ પેદા થયો. મારામાં દોડવા ફૂદવાની શક્તિ નહિ જ જેવી હતી. હું પણ આ મિત્રના જેવો બળવાન થાકું તો કેવું સારું!

વળી હું બહુ બીકણ હતો. ચોરના, ભૂતના, સર્પાદિના બચોથી

ધેરાયેજો રહેતો. આ બધાં મને પીડતાં પણ ખૂબ. રાતના એકલા ક્યાંયે જવાની હિંમત ન મળે. અંધારામાં તો હું ક્યાંયે ન જાઉં. દીવા વિના સુવું લગભગ અશક્ય. રખે અહીંથી જૂત આવે, ત્યાંથી ચોર, ત્રીજી જગ્યાએથી સર્પ ! પણ મારો પેજો મિત્ર તો જીવતા સર્પોને પણ હાથે પકડે એમ મને કહે. ચોરથી ન જાઉં. જૂતને તો માને જ નહિ. આ બધું માંસાદારને પ્રતાપે છે એમ તેણે મને હસાવ્યું.

આ જ દિવસોમાં નર્મદનું નીચલું કાવ્ય નિશાળોમાં ગવાતું :

અંગ્રેજો રાજ્ય કરે, દેશી રહે દગાઇ,

દેશી રહે દગાઇ, જેને બેનાં શરીર બાઇ

પેજો પાંચ હાથ પૂરો, પૂરો પાંચસેને.

આ બધાની મારા મન ઉપર પૂરી અસર થઇ. હું પીગળ્યો. માંસાદાર સારી વસ્તુ છે, તેથી હું બળવાન ને હિંમતવાન થઇશ, દેશ આપો માંસાદાર કરે તો અંગ્રેજોને દરાવી શકાય, એમ હું માનતો થયો.

માંસાદારનો આરંભ કરવાનો દિવસ મુકરર થયો.

આ નિશ્ચય—આ આરંભ—નો અર્થ બધા વાંચનાર નહિ સમજી શકે. ગાંધી કુટુંબ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયનું. માતાપિતા અતિશય ધર્મચૂર ગણાતાં. હવેલીએ હમેશાં જાય. કેટલાંક મંદિરો તો કુટુંબનાં જ ગણાય.

આવી સ્થિતિમાં મારો માંસાદાર કરવાનો નિશ્ચય મારે સારુ બહુ ગંભીર ને બધાં કર વસ્તુ હતી.

પણ મારે તો સુધારો કરવો હતો. માંસાદારનો શોખ નહોતો. તેમાં સ્વાદ છે એવું ધારીને મારે માંસાદાર નહોતો આરંભવો. મારે તો બળવાન, હિંમતવાન થવું હતું, બીજાને તેવા થવા નોતરવા હતા ને પછી અંગ્રેજોને દરાવી હિંદુસ્તાનને સ્વતંત્ર કરવું હતું. સ્વરાજ્ય શબ્દ તો ત્યારે નહોતો સાંભળ્યો. આ સુધારાની ધગશમ હું બાન બૂલ્યો.

હું અભડાયો

નીમેસો દિવસ આવ્યો. મારી સ્થિતિનું સંપૂર્ણ વર્ણન કરવું મુશ્કેલ છે. એક તરફથી કાંઈક નવો સુધારો કરવાનો ઉત્સાહ, જિંદગીમાં જરૂરી ફેરફાર કરવાની નવાઈ, અને બીજી તરફથી ચોરની જેમ સંતાઈને કાર્ય કરવાની શરમ, આમાં કંઈ વસ્તુ મુખ્ય હતી એનું મને સ્મરણ નથી. અમે નદી તરફ એકાંત શોધવા ચાલ્યા. દૂર જઈ કોઈ ન દેખી શકે એવો ખૂણો શોધ્યો, અને ત્યાં મેં કદી નહિ જોયેલી વસ્તુ—માંસ જોયું ! સાથે બહિયારાને ત્યાંની ડાંગરોટી હતી. બેમાંથી એકે વસ્તુ ભાવે નહિ. માંસ ચામડા જેવું લાગે. ખાવું અશક્ય થઈ પડ્યું. મને ઓઝારી આવવા લાગી. ખાવું પડતું મેલવું પડ્યું.

મારી આ રાત્રિ વસમી ગઈ. ઉંઘ ન આવે. કેમ જાણે શરીરમાં બકરું જીવતું હોય ને રૂદન કરતું હોય એમ સ્વપ્નામાં લાગે. હું બડકી ઊઠું. પસ્તાઉં ને વળી વિચારું કે મારે તો માંસાહાર કર્યે જ છૂટકો છે, હિમ્મત ન હારવી ! મિત્ર પણ હારી જાય તેવો નહોતો. તેણે હવે માંસને જુદીજુદી રીતે રાંધવાનું ને શણગારવાનું તેમજ ઢાંકવાનું કર્યું. નદી કિનારે લઈ જવાને બદલે કોઈ બચ્ચીની સાથે ગોઠવણ કરી છૂપી રીતે એક દરબારી ઉતારામાં લઈ જવાનું યોજ્યું અને ત્યાં ખુરશી, મેજ વગેરે સામગ્રીઓની લાલચો વચ્ચે મને મૂક્યો. આની અસર થઈ. રોટીનો તિરસ્કાર મોજો પડ્યો, બકરાની માયા છૂટી, ને માંસનું તો ન કહેવાય પણ માંસવાળા પદાર્થો દાઢે વળ્યા. આમ એક વર્ષ વીત્યું હશે અને તે દરમિયાન પાંચ છ વાર માંસ ખાવા મળ્યું હશે. કેમકે હમેશાં દરબારી ઉતારા ન મળે, હમેશાં માંસનાં સ્વાદિષ્ટ ગણાતાં સરસ બોજનો તૈયાર ન થઈ શકે. વળી એવાં બોજનના પૈસા પણ બેસે. મારી પાસે તો પુટી

જદામ સરખી નહોતી, એટલે મારાથી કંઈ અપાય તેમ નહોતું; એ ખર્ચ તો પેલા મિત્રે જ શોધવાનું હતું. તેણે ક્યાંથી શોધ્યું હશે તેની મને આજ લગી ખબર નથી. તેનો ધરાદો તો મને માંસ ખાતો કરી મૂકવાનો—મને વટલાવવાનો—હતો, એટલે પૈસાનું ખર્ચ પોતે કરે. પણ તેની પાસે ય કંઈ અખૂટ ખજાનો નહોતો એટલે એવાં ખાણું કવચિત જ થઈ શકે.

ન્યારે ન્યારે આવું ખાણું ખાવામાં આવે ત્યારેત્યારે ઘેર જમવાનું તો ન જ બને. માતા ન્યારે જમવા બોલાવે ત્યારે, ‘આજે જૂખ નથી, પચ્યું નથી’ એવાં બહાનાં કાઢવાં પડે; આમ કહેતાં દરેકવેળા મને મારા હૃદયમાં ભારે દુઃખ થતું. આ જૂઠું અને તે ય માની સામે! વળી જો માતાપિતા જણે કે દીકરા માંસાહારી થયા છે તો તેા તેમના પર વીજળી જ પડે. આ વિચારો માફ હૃદય ડારી ખાતા હતા. તેથી મેં નિશ્ચય કર્યો: ‘માંસ ખાવું આવશ્યક છે; તેનો ફેલાવો કરી હિંદુસ્તાનને સુધારશું; પણ માતપિતાને છેતરવું અને જૂઠું બોલવું એ માંસ ન ખાવા કરતાંયે ખરાબ છે. તેથી માતપિતાના જીવતાં માંસ ન ખવાય. તેમના મૃત્યુ પછી સ્વતંત્ર થયે ખુલ્લી રીતે માંસ ખાવું ને તે સમય ન આવે ત્યાં સુધી માંસાહારનો ત્યાગ કરવો.’ આ નિશ્ચય મેં મિત્રને જણાવી દીધો ને ત્યારથી માંસાહાર છૂટ્યો તે છૂટ્યો જ. માતાપિતાએ તો કદી જાણ્યું જ નહિ કે તેમના બે પુત્ર માંસાહાર કરી ચૂક્યા હતા.

માતપિતાને ન છેતરવાના શુભ વિચારને લઈને મેં માંસાહાર છોડ્યો, પણ પેલી મિત્રતા કંઈ ન છોડી. હું સુધરવા નીકળેલો પોતે જ અભડાયો ને અભડાયાનું મને બાન સરખું ન રહ્યું.

ચોરી અને પ્રાયશ્ચિત

માંચાહારના કાળનાં તેમજ તે પહેલાંના કાળનાં 'કેટલાંક દુષણોનું' વર્ણન હજી કરવું રહે છે. તે વિવાહ પૂર્વનાં કે તે પછી તુરતના સમયનાં છે.

મારા એક સગાની સાથે મને ખીડી પીવાનો શોખ થયો. અમારી પાસે પૈસા ન મળે. ખીડી પીવામાં કંઈ ફાયદો છે અમર તો તેની ગંધમાં મળે છે એવું તો અમે બેમાંથી એકને નહોતું લાગ્યું. પણ કેવળ ધુમાડો કાઢવામાં જ કંઈક રસ છે એવું લાગેલું. મારા કાકાને ખીડી પીવાની ટેવ હતી, ને તેમને તથા ખીજને ધુમાડા કાઢતા જોઈ અમને પણ ફૂંકવાની ઇચ્છા થઈ. પૈસા તો ગાંઠે ન મળે એટલે કાકા ખીડીનાં ફૂંકાં ફેંકી દે તે ચોરવાનું અમે શરૂ કર્યું.

પણ ફૂંકાં કંઈ હરવખતે મળી ન શકે. અને તેમાંથી બહુ ધુમાડાઓ ન નીકળે, એટલે ચાકરની ગાંઠે બેચાર દોકડા હોય તેમાંથી વચ્ચેવચ્ચે એકાદ ચોરવાની ટેવ પાડી ને અમે ખીડી ખરીદતા થયા. પણ એને સંઘરવી ક્યાં એ સવાલ થઈ પડ્યો. વડીલોના દેખતાં તો ખીડી પીવાય જ નહિ એ ખબર હતી. જેમ તેમ બેચાર દોકડા ચોરીને થોડાં અઠવાડીયાં ચલાવ્યું. દરમિયાન સાંભળ્યું કે એક જાતના છોડ (તેનું નામ તો બૂલી ગયો છું) થાય છે તેની ડાંખળી ખીડીની જેમ સળગે છે, ને તે ખીડી શકાય. અમે તે મેળવીને ફૂંકતા થયા !

પણ અમને સંતોષ ન થયો. અમારી પરાધીનતા અમને સાલવા લાગી. વડીલોની આજ્ઞા વિના કંઈ જ ન થાય એ દુઃખ થઈ પડ્યું. અમે કંટાળ્યા ને અમે આપણાત કરવાનો નિશ્ચય કર્યો !

પણ આપઘાત કઈ રીતે કરવો ? ઝેર કાણુ આપે ? અમે સાંભળ્યું છે કે ધતૂરાનાં ડોડવાનાં ખી ખાઈએ તો મૃત્યુ નીપજે. અમે વગડામાં જઈ તે મેળવી આવ્યા. સંધ્યાનો સમય શોધ્યો. કેદારજીને મંદિરે દીપમાળામાં લી ચડાવ્યું, દર્શન કર્યો ને એકાંત શોધી. પણ ઝેર ખાવાની હિંમત ન ચાલે. તુરત મૃત્યુ નહિ થાય તો ? મરીને શો લાભ ? છતાં એ ચાર ખીજી જાતનાં ખાંધાં, ખી ખાવાની હિંમત જ ન ચાલી. બન્ને મોતથી ડર્યા અને રામજીને મંદિર જઈ દર્શન કરી શાંત થઈ જવું ને આપઘાતની વાત ભૂલી જવી એવો ઠરાવ કર્યો.

હું સમજ્યો કે આપઘાતનો વિચાર કરવો સહેલો છે, આપઘાત કરવો સહેલ નથી.

આ આપઘાતના વિચારનું એક પરિણામ એ આવ્યું કે અમે બન્ને એકી ખીડી ચોરીને પીવાની તેમ જ નોકરના દોકડા ચોરવાની ને તેમાંથી ખીડી લઈ ફૂંકવાની ટેવ ભૂલી જ ગયા. મોટપણે ખીડી પીવાની ઇચ્છા જ મને કદી નથી થઈ, અને એ ટેવ જંગલી, ગંદી ને હાનિકારક છે એમ મેં સદાય માન્યું છે. ખીડીનો આટલો જબરદસ્ત શોખ દુનિયામાં કેમ છે એ સમજવાની શક્તિ હું કદી મેળવી શક્યો નથી. જે આગગાડીના ડગ્ગામાં ઘણી ખીડી ફૂંકાતી હોય ત્યાં મેં સવું મને ભારે થઈ પડે છે ને તેના ધૂમાડાથી હું ઝૂંગળાઈ જઈ છું.

ખીડીઓનાં ફૂંદાં ચોરવાં ને તેને અંગે ચાકરના દોકડા ચોરવા એ દોષના કરતાં ખીજી એક ચોરીનો દોષ જે મારાથી થયો તેને હું વધારે ગંભીર ગણું છું. ખીડીનો દોષ થયો ત્યારે ઉમ્મર બારતેર વર્ષની હશે; કદાચ તેથીયે ઓછી. ખીજી ચોરી વેળાએ ઉમ્મર પંદર વર્ષની હશે. આ ચોરી મારા માંસાહારી બાઈના સોનાના કડાના કકડાની હતી. તેમણે નાનું સરખું એટલે પચીસેક રૂપિયાનું દેવું કર્યું હતું. એ કેમ પતાવવું એનો અમે બન્ને બાઈ વિચાર કરતા હતા. મારા બાઈને હાથે સોનાનું નક્કર કડું હતું. તેમાંથી એક

તોભો સોનું કાપણું મુસ્કેલ નહોતું.

ઠકું કપાયું. દેવું પત્યું. પણ મારે સાડ આ વાત અસહ્ય થઈ પડી. હવે પછી ચોરી ન જ કરવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો. પિતાજીની પાસે કબૂલ પણ કરી દેવું જોઈએ એમ લાગ્યું. જીભ તો ન ઊપડે. પિતાજી પોતે મને મારશે એવો ભય તો ન જ હતો. તેમણે કાંઈ દિવસ અમને એકે ભાઈને 'તાડન કયું' હોય એવું મને સ્મરણ નથી. પણ પોતે દુઃખી થશે, કદાચ માથું ફૂટશે તો? એ જોખમ ખેડીને પણ દોષ કબૂલ કરવો જ જોઈએ, તે વિના શુદ્ધિ ન થાય, એમ લાગ્યું.

છેવટે ચિઠ્ઠી લખીને હાથોહાથ આપી. ચિઠ્ઠીમાં બધો દોષ કબૂલ કર્યો ને સજા માગી, પોતે પોતાની ઉપર દુઃખ ન વહોરી શે એવી આજીજીપૂર્વક વિનંતિ કરી, ને ભવિષ્યમાં ફરી એવો દોષ ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરી.

મેં ધૂનતે હાથે આ ચિઠ્ઠી પિતાજીના હાથમાં મૂકી. હું તેમની પાટની સામે બેઠો. આ વેળા તેમને ભગંદરનું ફરદ તો હતું જ. તેથી તેઓ ખાટલાવશ હતા. ખાટલાને બદલે લાકડાની પાટ વાપરતા.

તેમણે ચિઠ્ઠી વાંચી. આંખમાંથી મોતીનાં બિન્દુ ટપક્યાં. ચિઠ્ઠી બીંજાઈ. તેમણે ક્ષણવાર આંખ મીંચી, ચિઠ્ઠી ફાડી નાંખી, ને પોતે વાંચવા સાડ બેઠા થયા હતા તે પાછા સૂતા.

હું પણ રડ્યો. પિતાજીનું દુઃખ સમજી શક્યો. હું ચિતારો હોઈ તો એ ચિત્ર આને પણ પૂરેપૂરું આશ્વેષી શકું, એટલું તે આને મારી આંખ સામે તરી રહ્યું છે.

પિતાજીનો સ્વભાવ એવો હતો કે મને તેઓ મારી આપશે એવું મેં નહિ માનેલું. મેં તો ધારેલું કે તેઓ કોઈ કરશે, કડવા વચનો સંભળાવશે અને દુઃખથી માથું ફૂટશે. પણ તેમણે તો અપાર શાંતિ જાળવી. મને લાગે છે કે મેં જરાય મારો દોષ ઢાંક્યા વગર એમને ખુલ્લેખુલ્લી વાત કરી દીધેલી એટલે જ આ પ્રસંગથી એમનો ગ્રેમ ઉલટો વધ્યો. હું શુદ્ધ થયો.

ધર્મની ઝાંખી

પિતાશ્રીના અવસાન સમયે મારી ઉંમર સોળ વર્ષની હતી. ૭ કે સાત વર્ષથી માંડીને આજ લગી અભ્યાસ કર્યો પણ કોઈ નિશાળમાંથી ધર્મનું શિક્ષણ મને ન મળ્યું. જે કાંઈકેય હું મેળવી શક્યો તે કુટુંબના વાતાવરણમાંથી. મારો જન્મ વૈષ્ણવ સંપ્રદાયમાં, એટલે હવેલીએ જવાનું વખતોવખત બને. પણ જે હવેલીમાંથી ન મળ્યું તે મારી દાદ પાસેથી મળ્યું. તે કુટુંબની જૂની નોકર હતી. તેનો પ્રેમ મને આજે પણ યાદ છે. હું આગળ જણાવી ગયો છું કે હું ભૂતપ્રેત આદિથી ડરતો. તેનું ઔષધ રામનામ છે એમ રંભાએ સમજાવ્યું. મને તો રામનામના કરતાં રંભા ઉપર વધારે શ્રદ્ધા હતી, તેથી મેં બાળવયે ભૂતપ્રેતાદિના ભયથી બચવા રામનામનો જપ શરૂ કર્યો. તે બહુ સમય ન ટક્યો. પણ જે બીજા બચપણમાં રોપાયું તે બળી ન ગયું. રામનામ આજે મારે સારૂ અમોઘ શક્તિ છે, તેનું કારણ હું રંભાબાઈએ રોપેલું બીજા ગણું છું.

પણ જે વસ્તુએ મારા મન ઉપર ગિંડી છાપ પાડી તે તો રામાયણનું પારાયણ હતી. પિતાશ્રીની મંદગીને કેટલોક સમય પોરબંદરમાં ગયેલો. અહીં તેઓ રામજીના મંદિરમાં રોજ રાત્રે રામાયણ સાંભળતા. સાંભળાવનાર રામચંદ્રના એક પરમ ભક્ત

બીલેશ્વરના લાધા મહારાજ કરીને હતા. તેમને વિષે એમ કહેવાતું કે તેમને કોઠ નીકળ્યો હતો તેની દવા કરવાને બદલે તેમણે બીલેશ્વરનાં બીલીપત્ર જે મહાદેવ ઉપરથી ઊતરતાં તે કોઠિયેલ ભાગ ઉપર બાંધ્યાં ને કેવળ રામનામનો જપ આદર્યો. અંતે તેમનો કોઠ જડમૂળથી નાશ પામ્યો. આ વાત ખરી હો કે ન હો, અમે સાંભળનારાઓએ ખરી માની. લાધા મહારાજનો કંઠ મીઠો હતો. તેઓ દોહાઓપાઠં માતા ને અર્થ સમજાવતા. પોતે તેના રસમાં લીન થઈ જતા અને શ્રોતાજનને લીન કરી મૂકતા. મારી ઉમ્મર આ સમયે તેર વર્ષની હશે, પણ મને તેમના વાચનમાં ખૂબ રસ આવતો એ યાદ છે. આ રામાયણુશ્રવણુ મારા રામાયણુ પરના અત્યંત પ્રેમનો પાયો છે. આજે હું તુલસીદાસના રામાયણુને એક સર્વોત્તમ ગ્રંથ ગણું છું.

થોડા માસ પછી અમે રાજકોટમાં આવ્યા. અહીં મને અનાયાસે સર્વ સંપ્રદાયો વિષે સમાન ભાવ રાખવાની તાલીમ મળી. હિંદુધર્મના પ્રત્યેક સંપ્રદાય પ્રત્યે આદરભાવ શીખ્યો, કેમકે માત પિતા હવેલીએ જાય, શિવાલયમાં જાય અને રામમંદિરે પણ જાય અને અમને બાઈઓને લઈ જાય અથવા મોકલે.

વળા પિતાજી પાસે જૈન ધર્મોચાર્યોમાંથી કોઈ હંમેશા આવે. પિતાજી તેમને વહેવરાવે પણ ખરા. તેઓ પિતાજી સાથે ધર્મની તેમજ વ્યવહારની વાતો કરે. ઉપરાંત, પિતાજીને મુસલમાન અને પારસી મિત્રો હતા તે પોતપોતાના ધર્મની વાતો કરે અને પિતાજી તેમની વાતો માનપૂર્વક અને ધણીવેળા રસપૂર્વક સાંભળે. આવા વાર્તાલાપો વખતે હું 'નર્સ' હોવાથી ધણીવેળા હાજર હોઉં. આ બધા વાતાવરણુની અસર મારા ઉપર એ પડી કે સર્વ ધર્મો પ્રત્યે મારામાં સમાનભાવ પેદા થયો.

આટલો સમાનભાવ વધવા છતાંય ઇશ્વર પ્રત્યે મને કંઈ આસ્થા હતી એમ તો ન જ કહી શકાય. જે કે આને લીધે એક વસ્તુએ મારા મનમાં જડ ધાલી ખરી અને તે એ કે આ જગત સત્ય ઉપર નભેલું છે. ત્યાર પછી તો દિવસે દિવસે સત્યનો મહિમા મારી નજર આગળ વધતો જ ગયો.

આ ઉપરાંત નીતિનો એક છપ્પો પણ ત્યારે મારા હૃદયમાં ચોંટ્યો. અપકારનો બદલો અપકાર નહિ પણ ઉપકાર જ હોઈ શકે, એ વસ્તુ જિંદગીનું સૂત્ર બની ગઈ. અપકારીનું બલું ધચ્છવું ને કરવું એ મને પ્રિય થઈ પડ્યું. આ રહ્યો એ ચમત્કારીક છપ્પો :

પાણી આપને પાય, બલું ભોજન તો દીજે;

આવી નમાવે શીશ, દંડવત કોડે કીજે.

આપણુ ધાસે દામ, કામ મહોરોતું કરીએ;

આપ ઉગારે પ્રાણુ, તે તણા દુઃખમાં ભરીએ.

ગુણુ કેડે તો ગુણુ દશગણો, મન, વાચા, કર્મે કરી;

અવગુણુ કેડે જે ગુણુ કરે, તે જગમાં જીત્યો સહી.

વિભાગતની તૈયારી

સને ૧૮૮૭ ની સાલમાં મેં મેટ્રિક્યુલેશનની પરીક્ષા પસાર કરી. દેશની તેમજ ગાંધી કુટુંબની ગરીબાઈ એવી રહી કે અમદાવાદ અને મુંબઈ એમ બે સ્થળ પરીક્ષા દેવાનાં હોય તો તેવી સ્થિતિના કાઠિઆવાડનિવાસી નજીકનું અને સસ્તું અમદાવાદ પસંદ કરે. તેમ માફ થયું. રાજકોટથી અમદાવાદ એ મારી પહેલબહેલી એકલા કરેલી મુસાફરી.

પાસ થયા પછી કોલેજમાં જઈ આગળ બહુતર ચલાવવું એમ વડીલોની ઇચ્છા હતી. મુંબઈમાં પણ કોલેજ અને ભાવનગરમાં પણ કોલેજ. ભાવનગરનું ખરેખરે પછી એણે તેથી ભાવનગર શામળદાસ કોલેજમાં જવાનો ઠરાવ થયો. ત્યાં મને કંઈ આવડે નહિ, બહુ મુશ્કેલ લાગે, અધ્યાપકોનાં વ્યાખ્યાનોમાં ન પડે રસ ને ન પડે સમજ. આમાં દોષ અધ્યાપકોનો નહોતો, મારી કયાશનો જ હતો. તે કાળના શામળદાસ કોલેજના અધ્યાપકો તો પહેલી પંક્તિના ગણાતા. પહેલી ટર્મ પૂરી કરી ઘેર આવ્યો.

કુટુંબના જૂના મિત્ર અને સલાહકાર એક વિદ્વાન, વ્યવહાર-કુશળ બ્રાહ્મણ ભાવજ દવે હતા. તેમણે પિતાજીના સ્વર્ગવાસ પછી પણ કુટુંબ સાથેનો સંબંધ કાયમ રાખ્યો હતો. તેઓ આ રંગના દિવસોમાં ઘેર આવ્યા. માતૃશ્રી અને વડીલ બાઈ સાથે વાતો કરતાં મારા બહુતર વિષે પૂછપરછ કરી. હું શામળદાસ કોલેજમાં હું એમ સાંભળી કહ્યું; 'જમાનો બદલાયો છે. તમ બાઈઓમાંથી કોઈ કયા ગાંધીની માદી સાચવવા માગો તો તે બહુતર વિના નહિ મળે. મોહનદાસને હજી ચાર પાંચ વર્ષ બી. એ. થતાં જશે અને તેટલો વખત આપવા છતાં તેને પચાસ-સાઠ રૂપિયાની નોકરી મળશે; દિવાનપદ નહિ મળે. મારી સલાહ તો એ છે કે એને

તમારે આ વર્ષે જ બેરિસ્ટર થવા માટે મોકલી દેવો. ત્રણ વર્ષમાં તો એ બણીને પાછો આવશે.’

જેશીજીએ (અમે માવજી દેવેને એ નામે સંબોધતા) મારી તરફ જોઈ મને પૂછ્યું: ‘કેમ, તને વિલાયત જવું ગમે કે અહીં જ બધ્યાં કરવું?’ મને તો ભાવતું હતું ને વૈદે કીધું. હું કોલેજની મુશ્કેલીઓથી ડર્યો તો હતો જ. મેં કહ્યું, ‘મને વિલાયત મોકલો તો તો બહુ જ સારું. કોલેજમાં ઝટપટ પાસ થવાય એમ નથી લાગતું.’

‘હીક. આજ તો હું જઈ છું. મારા કહેવાનો વિચાર કરી જોજો. હું પાછો આવું ત્યારે તૈયારીના સમાચાર સાંભળવાની આશા રાખીશ. કંઈ અડચણો હોય તો મને જણાવજો.’ માતૃશ્રીને આટલું કહીને જેશીજી ગયા. હું તો હવાઈ કિલ્લા બાંધવા મંડી ગયો.

માતૃશ્રીને તો કંઈ ગમ ન પડી. તેને વિયોગની વાત જ ન ગમી. વડીલભાઈ વિમાસણમાં પડ્યા, પૈસાનું શું કરવું?

તેમને એક વિચાર સૂઝ્યો: ‘પોરબંદર રાજ્ય ઉપર આપણો હક છે. બેલી સાહેબ એડમિનિસ્ટ્રેટર છે. આપણા કુટુંબ વિષે તેમને સારો મત છે. કાકાની ઉપર તેમની ખાસ મહેરબાની છે. તેઓ કદાચ રાજ્ય તરફથી તને થોડીધણી મદદ પણ કરે.’

મને આ બધું ગમ્યું. હું પોરબંદર જવા તૈયાર થયો. તે કાજે રેલ નહોતી, ગાડામાર્ગ હતો. પાંચ દિવસનો રસ્તો હતો, મેં ધોરાજી સુધીનું ગાડું ક્યું. ધોરાજીથી એક દિવસ વહેલાં પહોંચવાના ઇરાદાથી જીંટ ક્યું. જીંટની સવારીનો પણ આ પહેલો અનુભવ હતો.

પોરબંદર પહોંચ્યો. કાકાને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર્યાં. બધી વાત સાંભળાવી. તેમણે વિચાર કરી જવાબ આપ્યો:

‘વિલાયત જતાં આપણે ધર્મ સાચવી શકીએ કે નહિ એ હું નથી જાણતો. પણ હું તારા સાહસમાં વિઘ્ન નાખવા નથી માનતો;

હું વચ્ચે નહિ આવું. જો કે ખરી રજા તો તારે તારી બાની બેવાની. એ રજા આપે તો તું સુખેથી જાજે. મારી આશિષ તો છે જ. બેલી સાહેબ બલા છે, તું તેમને ચિઠ્ઠી લખ. તે જરૂર તને મળવાનો વખત આપશે ને રૂચશે તો મદદ પણ કરશે.’

મેં બેલી સાહેબ ઉપર ચિઠ્ઠી લખી. તેમણે પોતાને રહેવાને બંજરે મને મળવા બોલાવ્યો. એ બંગલાની સીડી ઉપર ચડતાંચડતાં તેઓ સાહેબ મને મળ્યા, અને ‘તું બી. એ. થા પછી મને મળજે. હમણાં કંઈ મદદ ન આપાય.’ એટલું જ કહી ઉપર ચડી ગયા. હું ખૂબ તૈયારી કરીને, ઘણાં વાક્યો ગોખીને ગયો હતો. નીચાનમીને બે હાથે સલામ કરી હતી. પણ મારી મહેનત વ્યર્થ ગઈ !

હું રાજકોટ પાછો આવ્યો. જોશીજી સાથે મસલત કરી. માધએ ગમે તેમ કરી રૂપિયા પૂરા પાડવાનું બીકું ઝડપ્યું. પણ માતા કેમ સમજે ? તેણે બધી તપાસો શરૂ કરી હતી. કોઈ કહે જીવાનિયા વિલાયત જઈ વંડી જાય છે; કોઈ કહે તેઓ માંસાહાર કરે છે; કોઈ કહે દારૂ વિના ન જ ચાલે. માતાએ આ બધું મને સંમળાવ્યું. મેં કહ્યું, ‘પણ તું મારો વિશ્વાસ નહિ રાખે ? હું તને છેતરીશ નહિ. સોગન ખાઈને કહું છું કે એ બધી વસ્તુથી હું બચીશ.’

માતા બોલી : ‘મને તારો વિશ્વાસ છે. પણ દૂર દેશમાં વિશ્વાસ કેમ થાય ? મારી તો અક્કલ નથી ચાલતી. હું બેચરજી સ્વામીને પૂછીશ.’ બેચરજી સ્વામી મોઢ વાણિયામાંથી જૈન સાધુ થયા હતા. જોશીજી જેમ સલાહકાર પણ હતા. તેમણે મદદ કરી. તેમણે કહ્યું : ‘હું એ છોકરા પાસે એ બધી બાબતની બાધા બેવડાવીશ, પછી તેને જવા દેવામાં હરકત નહિ આવે.’ તેમણે પ્રતિજ્ઞા બેવડાવી અને મેં માંસ, મદિરા વગેરેથી દૂર રહેવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી. માતાએ આજ્ઞા આપી.

માતાની આજ્ઞા અને તેમના આશીર્વાદ લઈ હું મુંબઈ આવ્યો. અહીં મારા દિવસો લાંબા થઈ પડ્યા. અને વિલાયતનાં જ સ્વપ્નાં આવે.

દરમ્યાન નાતમાં ખળભળાટ જાગ્યો, નાત બોલાવવામાં આવી. આજ સુધી કોઈ મોઢ વિલાયત ગયો નહોતો. હું જાઉં તો અને નાત બહાર ચૂકવે એવો નાતમાં ઠરાવ થયો. નાતના શેઠે હુકમ કર્યો: 'જે કોઈ તેને મદદ કરશે અથવા વળાવવા જશે તેને નાત પૂછશે, ને તેનો સવા રૂપિયો દંડ થશે.' મારા ઉપર આ ઠરાવની કંઈ અસર ન થઈ.

હવે વિલાયત જવા માટે હું ઉતાવળો થઈ રહ્યો હતો, ત્યાં મેં સાંભળ્યું કે જીનાગઢના એક વકીલ બેરિસ્ટર મી. મજમુદાર ૪થી સપ્ટેમ્બરે વિલાયત જવાના છે. સૌએ આ સચવારો ન ચૂકવે એમ સલાહ આપી.

એક અનુભવી મિત્રે સામાન તૈયાર કરાવ્યો. ટિકીટ ખરીદી. મિત્રોએ ત્રંબકરાય મજમુદારની કોટડીમાં જ મારી જગ્યા રોકી.

તેમને મારે વિષે બલામણુ પછુ કરી. તે તો પુખ્ત ઉમ્મરના અનુભવી ગૃહસ્થ હતા, હું અઢાર વર્ષનો દુનિયાના અનુભવ વિનાનો જીવાનિયો હતો. મજમુદારે મારી શીકર ન કરવા મિત્રોને કહ્યું.

આમ ૧૮૮૮ ના સપ્ટેમ્બરની ૪ થી તારીખે મેં મુંબઈનું બંદર છોડ્યું.

આખરે વિલાયતમાં

સ્વીમરમાં મને દરિયો તો જરાયે ન લાગ્યો. પણ જેમ દિવસ જાય તેમ હું મૂંઝાતો જાઉં. સ્ટુઅર્ડની સાથે બોલતાં શરમ લાગે. અંગ્રેજીમાં વાત કરવાની મને ટેવ જ નહોતી. મજમુદાર સિવાયના બીજા મુસાફરો અંગ્રેજ હતા. તેમની સાથે બોલતાં ન આવડે. તેઓ મારી સાથે બોલવાનો પ્રયત્ન કરે તો હું સમજું નહિ, ને સમજું ત્યારે જવાબ કેમ દેવો એની ગમ ન પડે. દરેક વાક્ય બોલતાં પહેલાં મનમાં ગોઠવવું જોઈએ. કાંટાચમચા વડે ખાતાં ન આવડે, અને કંઈ વસ્તુ માંસ વિનાની હોય એ પૂછવાની હિંમત ન ચાહે. એટલે હું ખાણના ટેબલ ઉપર તો કદી ગયો જ નહિ. કોટડીમાં જ ખાતો. મુખ્યત્વે મારી સાથે મીઠાઈ વગેરે લીધાં હતાં તેની ઉપર જ નિભાવ કર્યો. મજમુદારને તો કશો સંકોચ નહોતો. તે તો સહુની સાથે બળી ગયેલા. ડેક ઉપર પણ છૂટથી જાય. હું તો આખો દહાડો કોટડીમાં ભરાઈ રહું. કવચિત ડેક ઉપર માણસો થોડા હોય તે વેળા થોડીવાર ત્યાં બેસી આવું. મજમુદાર મને બધાની સાથે બળી જવાનું, છૂટથી વાતો કરવાનું સમજાવે, વઢીલની જીભ છૂટી હોવી જોઈએ એમ પણ મને કહે; પોતાના વઢીલ તરીકેના અનુભવો વર્ણવે; અંગ્રેજી આપણી ભાષા ન કહેવાય, તેમાં જૂલ તો પડે જ, છતાં બોલવાની છૂટ રાખવી

જોધએ, વગેરે કહે. પણ હું મારી બીરતા ન છોડી શકું.

મારી દયા ખાઇ એક બલા અંગેને મારી જોડે વાતો શરૂ કરી. પોતે ઉમ્મરે મોટા હતા. હું શું ખાઉં છું, કોણ છું, ક્યાં જાઉં છું, કેમ કોઇની સાથે વાતચીત કરતો નથી, વગેરે સવાલ પૂછે. મને ખાણા ઉપર જવાનું સુચવે. માંસ ન ખાવાના મારા આગ્રહ વિષે સાંભળી તે હસ્યા ને મારી દયા લાવી બોલ્યા: ‘અહીં તો (પોર્ટ) સેડ પહોંચ્યા પહેલાં) ઠીક જ છે, પણ મિસ્કેના ઉપ-સાગરમાં પહોંચીશ ત્યારે તું તારા વિચાર ફેરવીશ. ઈંગ્લેન્ડમાં તો એટલી ટાઢ પડે છે કે માંસ વિના ન જ ચાલે.’

મેં કહ્યું, ‘મેં સાંભળ્યું છે કે ત્યાં લોકો માંસાહાર વિના રહી શકે છે.’

તેઓ બોલ્યા, ‘એ ખોટી વાત માનજે. મારી ઓળખાણના એવા કોઇને હું નથી જાણતો કે જે માંસાહાર ન કરતા હોય. જો, હું દારૂ પીઉં છું તે પીવાનું હું તને નથી કહેતો, પણ માંસાહાર તો કરવો જોઈએ એમ મને લાગે છે.’

મેં કહ્યું, ‘તમારી સજાહને સારૂ હું આભાર માનું છું, પણ તે ન બેવા હું મારાં માતૃશ્રીની સાથે બંધાયેલો છું, તેથી તે મારાથી ન બેવાય. જો તે વિના નહિ જ ચાલતું હોય તો હું પાછો હિંદુસ્તાન જઈશ, પણ માંસ તો નહિ જ ખાઉં.’

મિસ્કેનો ઉપસાગર આવ્યો. ત્યાં પણ મને તો નજર જણાઇ માંસની કે ન જણાઇ મદિરાની.

સુખદુઃખે મુસાફરી પૂરી કરી સાઉથેમ્પ્ટન બંદર ઉપર અમે આવી પહોંચ્યાં. આ શનિવાર હતો એવું મને સ્મરણ છે. હું સ્ટીમર ઉપર કાળાં કપડાં પહેરતો. મિત્રોએ મારે સારૂ એક સફેદ ફલાઝીનનાં કોટપાટલનું પણ કરાવ્યાં હતાં. તે મેં બિલાયતમાં ઉતરતાં પહેરવા

ધારેલું, એમ સમજીને કે સફેદ કપડાં વધારે શોભે ! હું આ ફલાલીનનાં કપડાં પહેરીને ગિતરો. સપ્ટેમ્બર આખરના દિવસો હતા. આવાં સફેદ કપડાં પહેરનારો મને એકલાને જ મેં જોયો. હું અને મળમુદાર વિક્ટોરિયા હોટેલમાં ગયા, પણ ત્યાંય હું તો મારા સફેદ કપડાંની શરમમાં જ હજી સમસમી રહ્યો હતો.

દાકતર મહેતાને મેં સાઉથેમ્પ્ટનથી તાર કરેલો, તે સાત આઠ વાગે મને મળવા આવ્યા. તેમણે ગ્રેમમય વિનોદ કર્યો. મેં અજાણતાં એમની રેશમની રૂંવાવાળી ટોપી જોવા ખાતર ઉપાડી, અને તેના ઉપર હિલટો હાથ ફેરવ્યો. એટલે ટોપીનાં રૂંવાં ગિભાં થયાં. દાકતર મહેતાએ જોયું. તરત જ મને અટકાવ્યો. પણ ગુનો તો થઈ ચૂક્યો હતો. ફરી પાછો ન થાય એટલું જ તેમના અટકાવવાનું પરિણામ આવી શક્યું.

અહીંથી યુરોપના રીતરિવાજો વિષેનો મારો પહેલો પાઠ શરૂ થયો ગણાય. દાકતર મહેતા હસતા જાય અને ઘણીવાર સમજાવતા જાય: કોઈની વસ્તુને ન અડકાય; જે પ્રશ્નો કોઈ જોડે ઓળખાણ થતાં હિંદુસ્તાનમાં સહેજે પૂછી શકાય છે એવા પ્રશ્નો અહીં ન પૂછાય; વાતો કરતાં ગિયો સાદ ન કઢાય; હિંદુસ્તાનમાં સાહેબોની સાથે વાત કરતાં 'સર' કહેવાનો રિવાજ છે એ અનાવશ્યક છે; 'સર' તો નોકર પોતાના શેઠને અથવા પોતાના ઉપરી અમલદારને કહે. વળી તેમણે હોટેલમાં રહેવાના ખર્ચની પણ વાત કરી અને સૂચવ્યું કે કોઈ ખાનગી કુટુંબમાં રહેવાની જરૂર પડશે. એ વિષે વધુ વિચાર સોમવાર લગી મુલતવી રહ્યો. કેટલીક ભલામણો આપી દાકતર મહેતા વિદાય થયા.

હોટેલમાં તો અમને બન્નેને આવી ભરાયા જેવું લાગ્યું. હોટેલ પણ મોંઘી. માસ્ટાથી એક સિંધી ઉતાર ચડેલા, તેમની સાથે મળમુદાર ઠીક લગી ગયા હતા. આ સિંધી ઉતાર લંડનના ભોમિયા

હતા. તેમણે અમારે સાડ એ કોટડીઓ રાકી બેવાનું માથે લીધું. અમે સંમત થયા અને સોમવારે સામાન મળ્યો તેવા જ બિલ ચૂકવીને પેલા સિંધી બાઇએ રાખેલી કોટડીઓમાં અમે પ્રવેશ કર્યો. મને યાદ છે કે મારા બાગમાં હોટેલનું બિલ લગભગ ત્રણ પાઉંડ આવ્યું હતું. હું તો આભો જ બની ગયો. ત્રણ પાઉંડ આપવા છતાં ભૂખ્યો રહ્યો. હોટેલના ખાવામાંનું કંઈ ભાવે નહિ. એક વસ્તુ લીધી તે ન બાવી. ખીજી લીધી. પણ પૈસા તો બન્નેના જ આપવા જોઈએ. મારો આધાર હજી મુંબઈથી લીધેલા ભાતા ઉપર હતો એમ કહીએ તો ચાલે.

પેલી કોટડીમાં પણ હું તો ખૂબ મૂંઝાયો. દેશ ખૂબ યાદ આવે. માતાનો પ્રેમ મૂર્તિમન્ત થાય. રાત પડે એટલે રડવાનું શરૂ થાય. ધરનાં અનેક પ્રકારનાં રમરણોની ચડાઈથી નિંદ્રા તો શાની આવી જ શકે? આ દુઃખની વાત કોઈને કરાય પણ નહિ. કરવાથી ફાયદો પણ શો? હું પોતે જાણતો નહોતો કે કયા ઇલાજથી મને આશ્વાસન મળે. લોકો વિચિત્ર, ધરોમાં રહેવાની રીતભાત પણ તેવી જ. શું બોલતાં ને શું કરતાં એ રીતભાતના નિયમોનો ભંગ થતો થશે એનું પણ થોડું જ જાન. સાથે ખાવાપીવાની પરહેજ અને ખાઈ શકાય તેવો ખોરાક લૂખો અને રસ વિનાનો લાગે. એટલે મારી દશા સૂડી વચ્ચે સોપારી જેવી થઈ પડી. વિલાયત મને નહિ ને પાછા દેશ જવાય નહિ. વિલાયત આવ્યો એટલે ત્રણ વર્ષ પૂરાં કરવાનો જ આગ્રહ હતો.

પ્રતિજ્ઞાની પરીક્ષા

દાડતર મહેતા તો સોમવારે મને વિકટોરિયા હોટેલમાં મળવા ગયા. ત્યાં તેમને અમારું નવું ઠેકાણું મળ્યું; એટલે નવે ઠેકાણે મળ્યા. તેમણે અમારી ડાટડી વગેરે જોયાં અને ડોકું ધુણાવ્યું: ‘આ જગ્યા નહિ ચાલે. આ દેશમાં આવીને બલુવા કરતાં અહીંના અનુભવ લેવાનું જ વધારે છે. આને સાઈ ડાઇ કુટુંબમાં રહેવાની જરૂર છે. પણ હમણાં તો કંઈક ઘડાવાને ખાતર - ને ત્યાં તમારે રહેવું એમ મેં ધાર્યું છે. ત્યાં તમને લઈ જઈશ.’

મેં ઉપકાર સાથે સૂચના કબૂલ રાખી. મિત્રને ત્યાં ગયો. તેમની અરદાસમાં કાંઈ મળ્યા નહોતી. મને પોતાના સગા ભાઈની જેમ રાખ્યો, અંગ્રેજી રીતરિવાજો શીખવ્યા; અંગ્રેજીમાં કંઈક વાત કરવાની ટેવ તેમણે જ પાડી એમ કહી શકાય.

મારા ખોરાકનો પ્રશ્ન બહુ મોટો થઈ પડ્યો. મીઠુંમસાલા વિનાનાં શાકો ભાવે નહિ. ધરધણી બાદ મારે સાઈ થું રાંધે? સવારે તો ઓટમીલની ઘેસ થાય, એટલે કંઈક પેટ ભરાય, પણ બપોરે અને સાંજે હંમેશાં ભૂખ્યો રહું. મિત્ર માંસાહાર કરવાનું રોજ સમજાવે. હું તો પ્રતિજ્ઞાની આડ બતાવી મૂંગો થાઉં. તેમની દલીલોને પહોંચી ન શકું. બપોરે માત્ર રોટી અને તાંદળબીજાં ભાજી તથા મુરખ્યા

હિપર રહું. તેવો જ ખોરાક સાંજે. હું જોઈ કે રોટી તો બેતણુ કટકા જ ભેવાય. વધારેની માગણી કરતાં શરમ આવે.

મારી આવી સ્થિતિ જોઈને મિત્રને એક દિવસ ખીજ ચડી ને બોલ્યા: 'જો તું માનો જણ્યો ભાઈ હોત તો હું તને જરૂર પાછો જ મોકલી દેત. પ્રતિજ્ઞાને વળગી રહેવાના વહેમમાં તું આ દેશમાંથી કંઈ જ નથી શીખી શકવાનો. વળી તું તો કહે છે કે તે એકવાર માંસ ખાધું છે. તને તે ભાવ્યું પણ ખરૂં. જ્યાં ખાવાની કશી જરૂર નહોતી ત્યાં તે ખાધું. અત્યારે જ્યાં ખાવાની ખાસ જરૂર છે ત્યાં ત્યાગ ! આ કેવું આશ્ચર્ય !'

હું એક ટળી બે ન થયો.

આવી દલીલો રોજ ચાલે. છત્રીસ રોગનો હરનાર એક નન્નો જ મારી પાસે હતો મિત્ર જેમ મને સમજાવે તેમ મારી દબતા વધે. રોજ ઇશ્વરની રક્ષા યાચું. ને મને મળે. ઇશ્વર કોણુ તે હું ન જાણું. પણ પેલી રંભાએ આપેલી શ્રદ્ધા પોતાનું કામ કરી રહી હતી.

એક દિવસ મિત્ર બેંચમનું એક પુસ્તક લાવ્યા અને વાંચવાનું શરૂ કર્યું. ભાષા અધરી, હું માંડ સમજી. મિત્રે તો ચર્ચા કરવા માંડી. મેં ધીમેથી કહ્યું:

'મને માફ કરો એમ ઇચ્છું છું. હું આવી ઝીણી વાતો નહિ સમજી. માંસ ખાવું જોઈએ એ હું કબૂલ કરું છું. પણ મારી પ્રતિજ્ઞાનું બંધન હું નહિ તોડી શકું. એને વિશે દલીલ હું નહિ કરી શકું. દલીલમાં તમને હું ન જ જીતું એવી મારી ખાતરી છે. પણ મને મૂરખ માનીને અથવા હડિભો માનીને આ બાબતમાં મને છોડી દો. તમારો પ્રેમ હું સમજી છું. તમને હું મારા પરમ હિતેચ્છુ માનું છું. તમને દુઃખ થાય છે તેથી તમે મને આમલ

કરો છો એ પણ હું જોઈ રહ્યો છું. પણ હું લાચાર છું. મારી પ્રતિજ્ઞા નહિ તૂટે.’

મિત્ર જોઈ રહ્યા. તેમણે પુસ્તક ખંધ કર્યું. ‘અસ, હવે હું દલીલ નહિ કરું,’ કહી ચૂપ રહ્યા. હું રાજ થયો. આ પછી તેમણે દલીલ કરવી છોડી દીધી.

પણ મારે વિષેની તેમની ચિંતા દૂર ન થઈ. તે ખીડી પીતા, દારૂ પીતા. મને તેમાંની એકે વસ્તુ કરવાનું કદી ન કહ્યું. ઉલટું તે ન કરવાનું કહે. માંસાહાર વિના હું નયજો થઈશ, અને ઈજ્જતમાં ઘૂટથી રહી નહિ શકું એ તેમની ચિંતા હતી.

હવે મેં માંસાહારની વિરૂદ્ધના અને અમાહારની તરફેણનાં પુસ્તકો વાંચવા માંડ્યા. વાંચનને પરિણામે મારી પ્રતિજ્ઞા ધીમે ધીમે વધુ દઢ બનતી ગઈ; માતાની પાસે કરેલી પ્રતિજ્ઞા હવે મને વિશેષ આનંદદાયી થઈ પડી.

દરમિયાન પેલા મિત્રની મારે વિષેની ચિંતા દૂર નહોતી થઈ. તેમણે પ્રેમને વશ થઈને માન્યું કે હું જો માંસાહાર નહિ કરું તો નયજો થઈશ, એટલું જ નહિ પણ હું ‘ભોટ’ રહેવાનો, કેમકે અંગ્રેજ સમાજમાં ભળી જ નહિ શકું. તેથી તેમણે મને સુધારવાનો એક છેલ્લો પ્રયત્ન કર્યો. મને નાટકમાં લઈ જવાને નોતર્યો. ત્યાં જતાં પહેલાં મારે તેમની સાથે હોળન બોજનગૃહમાં આવવાનું હતું. આ ગૃહ મારી નજરે મહેલ હતો. એવા ગૃહમાં જવાનો વિકટોરિયા હોટેલ છોડ્યા પછી આ પહેલો અનુભવ હતો. વિકટોરિયા હોટેલનો અનુભવ નકામો હતો. કેમકે ત્યાં તો હું બેભાન હતો એમ ગણાય. સેંકડોની વચ્ચે અમે બે મિત્રોએ એક ટેબલ રોક્યું. મિત્રે પહેલું પીરસણ મંગાવ્યું. તે ‘સુપ’ હોય. હું મૂંઝાયો. મિત્રને શું પૂછું? મેં તો પીરસનારને પાસે બોલાવ્યો.

મિત્ર સમજ્યા. ચિડાઈને મને પૂછ્યું:

‘શું છે?’

મેં ધીમેથી સંકોચપૂર્વક કહ્યું:

‘મારે પૂછવું છે, આમાં માંસ છે કે?’

‘આવું જંગલીપણું આવા ગૃહમાં નહિ ચાલે. જો તારે હજી પણ એમ કચકચ કરવી હોય તો તું બહાર જઈ ડાઘ નાનકડા ભોજન-ગૃહમાં ખાઈ લે ને બહાર મારી વાટ જોજે.’

હું આ હાવથી રાજ થઈ ઉઠ્યો ને બીજી વીશી શોધી. પાસે એક અન્નાદાર આપનાર ભોજનગૃહ હતું, પણ તે તો ગંધ થઈ ગયું હતું. હવે શું કરવું તે મને સમજ ન પડી. હું ભૂખ્યા રહ્યો. અમે નાટકમાં ગયા. મિત્રે પેલા બનાવ વિષે એક શબ્દ પણ ન ઉચ્ચાર્યો. મારે તો કંઈ બોલવાનું હોય જ શેનું?

પણ આ અમારી વચ્ચે છેલ્લું મિત્રયુદ્ધ હતું. અમારો સંબંધ ન તૂટ્યો, ન કડવો બન્યો. હું તેમના આ બધા પ્રયાસોની પાછળ રહેશે પ્રેમ વરતી શક્યો હતો, તેથી વિચારતી અને આચારની ભિન્નતા છતાં મારો તેમના પ્રત્યેનો આદર વધ્યો.

‘સભ્યતા’ ની કેળવણી

હું ‘બોટ’ જ રહેવાનો છું—એવી મારા મિત્રની ભીતિ મારે બાંગની જોઈએ એમ મને હવે લાગ્યું. મેં નિશ્ચય કર્યો કે હું જંગલી નહિ રહું, ‘બોટ’ નહિ રહું, સભ્ય માણસનાં લક્ષણો કેળવીશ, ને ખીજી રીતે સમાજમાં ભળવાને લાયક બની મારી અન્નાહારની વિચિત્રતા ઢાંકીશ.

મેં ‘સભ્યતા’ કેળવવાનો ગળ ઉપરવટનો ને છીછરો માર્ગ લીધો.

જોકે વિનાયતી પણ મુંઝવણ કાપનાં કપડાં, સારા અંગ્રેજ સમાજમાં ન શોભે તેથી ‘આર્મી ને નેવી’ સ્ટોરમાં કપડાં કરાવ્યાં. ઓગણીસ ટ્રિકિંગની ‘ચીમની’ ટોપી માથા ઉપર ઢાલી. આટલેથી સંતોષ ન પામતાં ઓંડ સ્ટ્રીટમાં જ્યાં શોખીન માણસોનાં કપડાં સિવાતાં ત્યાં સાંજનો પોશાક કરાવ્યો, ને દસ પાંઉંડમાં દીવાસળી મૂકી. બોળા ને આદશાહી દિવસના વડીલ ભાઈની મારફતે ખાસ સોનાનો અછેડો બે ખીસાંમાં લટકાવાય તેવો મંગાવ્યો ને તે મળ્યો પણ. તૈયાર બાંધેલી ટાઇ પહેરવી એ શિષ્ટાચાર ન ગણાય, તેથી ટાઇ બાંધવાની કળા હાથ કરી. દેશમાં તો અરીસો હજમતને દહાડે જોવાને મળતો. પણ અહીં તો મોટા અરીસાની સામે ઉભા રહી ટાઇ બરાબર બાંધવામાં અને વાળને પટિયાં પાડી બરાબર

સેંથો પાડવામાં રોજ દસેક મિનિટનો ક્ષય તો થાય જ. વાળ મુલાયમ નહિ, એટલે તેને ઠીક વળેલા રાખવાને સાડ બ્રશ (એટલે સાવરણી જ ના!) સાથે રોજ લડાઈ થાય. અને ટોપી ધાલત ને કાઢતા હાથ તો જાણે કે સેંથો સંભાળવાને માથે ચડ્યા જ છે

પણ આટલી ટાપટીપ જ ખસ નહોતી. એકલા સભ પોશાકથી થોડું સભ્ય થવાય છે? સભ્યતાના ખીજા કેટલાક ખાલ ગુણો પણ મેં જાણી લીધા હતા ને તે મારે કેળવવા હતા. સભ્ય પુરૂષે નાચી જાણવું જોઈએ. તેણે ફ્રેન્ચ ઠીકઠીક જાણવું જોઈએ વળી સભ્ય પુરૂષને છટાદાર ભાષણ કરતાં આવડવું જોઈએ. મેં નાચ શીખી લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. એક વર્ગમાં જોડાયો. એક સત્રન ત્રણેક પાઉંડ ભર્યા. ત્રણેક અઠવાડિયામાં છએક પાઉંડ લીધા હશે બરેબર તાલસર પગ ન પડે. પિયાનો વાગે પણ તે શું કહી રહે છે તે ખબર ન પડે. ‘એક, બે, ત્રણ’ ચાલે, પણ તેની વચ્ચે અંતર તો પેલું વાળું જ ખતાવે, તે કંઈ ગમ ન પડે. ત્યારે હવે હવે તો બાવાજીની બિલાડીવાળું થયું. ઉંદરને દૂર રાખવા બિલાડી બિલાડીને સાડ ગાય, એમ બાવાજીનો પરિવાર વધ્યો, તેમ મારે બોબનો પરિવાર પણ વધ્યો. વાયોલિન વગાડતાં ‘શીખું’, એટલે સૂરની ને તાલની ગમ પડશે. ત્રણ પાઉંડ વાયોલિન ખરીદવામ હોમ્યા ને તેના શિક્ષણને સારું કંઈક આપ્યા! ભાષણ કરતા શીખવાને સાડ ત્રીજા શિક્ષકનું ઘર શોધ્યું. તેને પણ એક ગિની તો આપી જ. વળી આને માટે ‘બેલનું સ્ટેડી એલેક્ઝાન્ડરનિસ્ટ’ નામનું પુસ્તક પણ લીધું.

આ બેલસાહેબે મારા કાનમાં ઘંટ વગાડ્યો. હું જાગ્યો.

મારે ક્યાં ઈંગ્લેન્ડમાં જન્મારો કાઢવો છે? હું છટાદાર ભાષણ કરવાનું શીખીને શું કરવાનો હતો? નાચ નાચીને હું સભ્ય કેમ બનીશ? વાયોલિન શીખવાનું તો દેશમાંયે બને. હું તો વિદ્યાર્થી

ધુ. મારે વિદ્યાધન વધારવું જોઈએ. મારે મારા ધંધાને લગતી તૈયારી કરવી જોઈએ. મારા સદ્ગતિનથી હું સભ્ય ગણાઉં તો ઠીક જ છે, નહિ તો મારે એ બોલ છોડવો જોઈએ.

આ વિચારની ધૂનમાં મેં ઉપલી મતલબનો એક કાગળ લાપણશિક્ષકને મોકલી દીધો. તેની પાસે મેં એ કે ત્રણ પાઠ જ લીધા હતા. તાચશિક્ષકને પણ તેવો જ પત્ર લખ્યો. વાયોલિન શિક્ષકને ત્યાં વાયોલિન લઈને ગયો. જે દામ આવે તેટલે તે વેચી નાંખવાની તેને પરવાનગી આપી.

સભ્ય બનવાની મારી આ ઘેલછા લગભગ આમ ત્રણેક માસ ચાલી હશે. પોશાકની ટાપટીપ તો વર્ષો સુધી નહીં. પણ આ પ્રસંગ પછી હું વિદ્યાર્થી બન્યો.

ફેરફારો

કોઈ એમ ન માને કે નાય આદિના મારા આ અખતરો માત્ર સ્વચ્છંદતાને ખાતર હતા; તેની પાછળ કંઈક સમજણ હતી એમ વાંચનારે જોયું હશે. આ મૂર્ખોના કાળમાંયે હું અમુક અંશે સાવધાન હતો. પાછાં પાછાં હિસાબ રાખતો. ખર્ચની ગણતરી હતી. દર માસે પંદર પાઉંડથી વધારે ન ખરચવા એમ નિશ્ચય કર્યો હતો. બસ (મોટર)માં જવાનું કે ટપાકનું ખર્ચ પણ હંમેશા માંડતો, ને સૂતા પહેલાં હંમેશા મેળ મેળવી જતો. આ ટેવ છેવટ સુધી કાયમ રહી. અને હું જાણું છું કે તેથી જાહેર જીવનમાં મારે હસ્તક લાખો રૂપિયાનો ઉપાડ થયો છે તેમાં હું યોગ્ય કરકસર વાપરી શક્યો છું, ને જેટલી દિલચાસો મારા હાથ તળે ચાલી છે તેમાં કોઈ દિવસ મેં કરજ નથી કર્યું, પણ દરેકમાં કંઈક ને કંઈક જમે પાસામાં રહ્યું જ છે. દરેક નવયુવક પોતાને મળતા થોડા રૂપિયાનો પણ હિસાબ કાળજીપૂર્વક રાખશે તો તેનો લાભ જેમ ભવિષ્યમાં મને અને પ્રજાને મળ્યો તેમ તે પણ અનુભવશે.

મારી રહેણી ઉપર મારો અંકુશ હતો તેથી હું જોઈ શક્યો કે મારે કેટલું ખર્ચ કરવું જોઈએ. હવે મેં ખર્ચ અડધું કરી નાંખવાનો વિચાર કર્યો. હિસાબ તપાસતાં જોયું કે મને ગાડીભાડાનો ખર્ચ સારી પેઠે થતો હતો. વળી કુટુંબમાં રહેવાથી અમુક રકમ તો અદવાડિયે જાય જ; આથી પોતાની જ ડોટડી લઈને રહેવું અને કામ પ્રમાણે તથા અનુલવ મેળવવા સાર જીવન જીવવાં પરાંમાં ધર બદલવું એવો મેં ઠરાવ કર્યો. ધર એવે ઠેકાણે પસંદ કર્યાં કે જ્યાંથી કામની જગ્યાએ અડધા કલાકમાં ચાલીને જઈ શકાય ને ગાડીભાડું બચે. આ પહેલાં હંમેશા જવાનું હોય ત્યાં ગાડીભાડું ખરચવું પડતું અને ફરવા જવાનો વખત નોખો કાઢવો પડતો.

હવે કામે જતાં જ ફરાઇ જાય એવી ગોઠવણ થઇ અને આ ગોઠવણથી હંમેશા આઠઠશ માઈલ તો હું સહેજે ફરી નાંખતો. મુખ્યત્વે આ એક ટેવને લીધે હું બાગ્યે જ વિજાયતમાં માંદો પડ્યો હપ્પશ. શરીર ઠીક કસાયું. કુટુંબમાં રહેવાનું છોડી બે કોટડી બાડે લીધી; એક સૂવાની અને એક બેઠકની. આ ફેરફાર બીજો કાળ ગણાય. હજી ત્રીજો ફેરફાર હવે પછી થવાનો રહે છે.

આમ અરધું ખર્ચ બચ્યું. પણ વખતનું શું ? હું જાણતો હતો કે બેરિસ્ટરની પરીક્ષાને સારૂ બહુ વાંચવાની જરૂર નહોતી; તેથી મને ધીરજ હતી. માફ કાચું અંગ્રેજી મને દુઃખ દેતું હતું. બેઝી-સાહેબના શબ્દો ‘તું બી. એ. થા, પછી આવજો’ ખૂંચતા હતા. મારે બેરિસ્ટર થવા ઉપરાંત કંઇક બીજો અભ્યાસ પણ કરવો જોઇએ, એમ મને લાગ્યું.

કોઈ મિત્રે કહ્યું : ‘જો તારે કંઇ કહણ જ પરીક્ષા આપવી હોય તો તું લંડનની મેટ્રિક્યુલેશનમાં પાસ થા. તેમાં મહેનત ઠીક કરવી પડશે ને સામાન્ય જ્ઞાન વધશે. ખર્ચ તો મુદ્દત નહિ વધે.’ આ સૂચના મને ગમી. પરીક્ષાના વિષયો જોઇ હું બડક્યો. લેટિન અને બીજી ભાષા ફરજિયાત ! લેટિન કેમ થાય ? પણ મિત્રે સમજાવ્યું : ‘લેટિનનો ઉપયોગ વકીલને બહુ હોય છે. વળી લેટિન જાણવાથી તો અંગ્રેજી ભાષા ઉપર કાબૂ વધે.’ આ બંધી દલીલોની અસર થઇ. મુસ્કેડ હો કે ન હો, પણ લેટિન તો શીખવું જ. ફ્રેંચ લીધેલું પૂરું કરવું. એટલે બીજી ભાષા ફ્રેંચ એમ નિશ્ચય કર્યો. એક ખાનગી મેટ્રિક્યુલેશન વર્ગ ચાલતો હતો તેમાં જોડાયો. પરીક્ષા દર છ માસે થાય. મને બાગ્યે પાંચ માસનો વખત હતો. આ કામ મારા ગજા ઉપરાંત હતું. પરિણામ એ આવ્યું કે સભ્ય બનવામાંથી હું તો અત્યંત ઉદ્વેગી વિદ્યાર્થી બન્યો. ટાઈમ ટેમ્પ બનાવ્યું. મિનિટો સાચવી. પણ મારી શુદ્ધિ કે યાદશક્તિ એવાં નહોતાં કે હું બીજા

વિષયો ઉપરાંત બેટિન અને ફ્રેન્ચને પહોંચી શકું. પરીક્ષામાં બેઠો. બેટિનમાં નાપાસ થયો. દુઃખી થયો, પણ હાર્યો નહિ.

ફરી પરીક્ષા આપવાની તૈયારીની સાથે જ રહેણીમાં વધારે સાદાઈ દાખલ કરવાનો પ્રયાસ આદર્યો. મને લાગ્યું કે હજુ મારા કુટુંબની ગરીબાઈને છાંને તેવું સાદું માઈ જીવન નથી. ભાઈની તંગીનો અને તેમની ઉદારતાનો વિચાર કરતાં હું કંચવાયો. જેઓ પંદર પાઉંડ અને આઠ પાઉંડ દર માસે ખર્ચતા હતા તેમને તો શિષ્યવૃત્તિઓ મળતી હતી. મારા કરતાં વધારે સાદાઈથી રહેનારને પણ હું જોતો હતો. મારા પ્રસંગમાં આવા ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ ઠીક પ્રમાણમાં આવ્યા હતા. એક વિદ્યાર્થી લંડનના કંગાળ ભાગમાં અઠવાડિયાના બે શિલિંગ ભરી એક કોટડીમાં રહેતો હતો, અને બોક્સર્ટની સસ્તી કોકોની દુકાનમાં બે પેનીનાં કોકો અને રોટી ખાઈ ને ગુજરો કરતો હતો. તેની હરીફાઈ કરવાની તો મારી શક્તિ નહોતી, પણ હું અવશ્ય બેને બદલે એક કોટડીમાં રહી શકું અને અરધી રસોઈ હાથે પણ પકાવી શકું એમ લાગ્યું. આમ કરવાથી હું દર માસે ચાર કે પાંચ પાઉંડમાં રહી શકું. બે કોટડી કાઢી નાંખી અઠવાડિયાના આઠ શિલિંગની એક કોટડી ભાડે લીધી. એક સગડી ખરીદી ને સવારનું હાથે પકાવવાનું શરૂ કર્યું. પકાવવામાં ભાગ્યે વીસ મિનિટ જતી. ઓટમિલની ઘેંસ અને કોકોને સારું પાણી ઉકાળવામાં શો વખત જાય ? બપોરે બહાર જમી ભેવું અને સાંજે પાછો કોકો બનાવી રોટીની સાથે લેવો. આમ હું એકથી સવા શિલિંગમાં રોજ ખાવાનું મેળવી બેતાં શીખ્યો. આ મારો સમય વધારેમાં વધારે બચતરતો હતો. જીવન સાદું થવાથી વખત વધારે બચ્યો. બીજીવેળા પરીક્ષામાં બેઠો ને પાસ થયો.

પણ વાંચનાર એમ ન માને કે આ સાદાઈથી મારું જીવન નીરસ થયું. ઉલટું આ ફેરફારથી કૌટુંબિક સ્થિતિની સાથે મારી રહેણીનો મેળ મળ્યો; મારું જીવન વધુ આનંદમય બન્યું.

શરમાળપણું—મારી હાલ

જેમજેમ હું મારા જીવનનો વધુ ને વધુ વિચાર કરતો ગયો તેમતેમ મને બહારના અને અંતરના આચારમાં ફેરફારો કરવાની જરૂર જણાઈ. જે ગતિથી રહેણીમાં અને અને ખર્ચમાં ફેરફારો થયા તે જ ગતિથી અથવા વધારે વેગથી ખોરાકમાં ફેરફારો કરવાનું મેં શરૂ કર્યું. અન્નાહાર વિષેનાં અંગ્રેજી પુસ્તકોમાંથી મેં વાંચ્યું કે મનુષ્યને પશુપંખીની ઉપર સામ્રાજ્ય મળ્યું છે તે તેઓને મારી ખાવાને અર્થે નહિ પણ તેઓની રક્ષા અર્થે, અથવા જેમ મનુષ્ય એકબીજાનો ઉપયોગ કરે છે પણ એકબીજાને ખાતા નથી તેમ પશુપંખી પણ તેવા ઉપયોગ અર્થે છે, ખાવાને અર્થે નહિ. વળી તેઓએ જોયું કે ખાતું તે ભોગને અર્થે નહિ પણ જીવવાને અર્થે જ છે.

આ બધાની અસર મારા પર પડી અને હું હવે એ વિચારના બોકોને મળતો થયો. વિલાયતમાં આને લગતું એક મંડળ હતું અને એક સાપ્તાહિક પત્ર પણ ચાલતું હતું. હું મંડળનો સભ્ય બન્યો અને સાપ્તાહિકનો ધરાક થયો.

ઘેરથી મીઠાઈઓ, મસાલા વગેરે મંગાવ્યાં હતાં તે મેં બંધ કર્યાં અને બીજાં વલણ લીધું. મસાલાઓનો શોખ મોજો પડી ગયો અને જે હાજી રિયમંડમાં મસાલા વિના શીકી લાગતી હતી તે કેવળ બાફેલી સ્વાદિષ્ટ લાગી. આવા અનેક અનુભવથી હું શીખ્યો કે સ્વાદનું ખરું સ્થાન જીભ નથી પણ મન છે.

અન્નાહારનો આમ જ્ઞાનપૂર્વકનો સ્વીકાર તો મેં વિલાયતમાં જ કર્યો. આને માટે મને હવે ખૂબ ઉત્સાહ આવ્યો. જ્યાં હું રહેતો હતો તે લત્તો બેઝવોટરનો હતો. આ લત્તામાં સર એડવિન આર્નોલ્ડ રહેતો હતા. તેમને મેં હિપપ્રમુખ થવા નોતર્યાં; તે થયા. દાકતર એલ્ડ્રીલ્ડ પ્રમુખ થયા. હું મંત્રી બન્યો. અમે અન્નાહારી મંડળ સ્થાપ્યું.

અન્નાહારી મંડળની કાર્યવાહક સમિતિમાં હું ચુંટાયો તો ખરો, અને ત્યાં દરેક વખતે હાજરી પણ બરતો, પણ બોલવાને જીભ જ ન ઉપડે. મને દા. ઓદુદિદુડ કહે, 'તું મારી સાથે તો ઠીક વાતો કરે છે, પણ સમિતિની બેઠકમાં તો ઠઠી જીભ જ નથી ઉપાડતો. તને નરમાખની ઉપમા ધટે છે.' હું આ મક્કરી સમજ્યો. માખીઓ નિરંતર ઉલ્લખી રહે છે પણ નરમાખ ખાતોપીતો રહે છે ને કામ કરતો જ નથી. સમિતિમાં ખીજ સૌ પોતાપોતાના અભિપ્રાય દર્શાવે ત્યારે હું મૂંગો જ બેસી રહું એ કેવું ? મને બોલવાનું મન ન થતું એમ નહિ. પણ શું બોલવું ? બધા સભ્યો મારા કરતાં વધારે જાણુનારા લાગે. વળી કોઇ ખામતમાં બોલવા જેવું લાગે અને હું બોલવાની હિંમત કરવા જતો હોઉં તેવામાં તો ખીજો વિષય ઉપડે અને મારી હિંમત નકામી જાય.

મારું આ શરમાળપણું વિજ્ઞાયતમાં છેવટ સુધી રહ્યું. કોઇને મળવા જતાંયે જ્યાં પાંચસાત માણસનું મંડળ એકઠું થાય ત્યાં હું મુંગો બની જાઉં. આ શરમાળપણુના એએક પ્રસંગો તો અત્યંત રમુજી છે.

એક વખત હું વેટનર ગયેશો. ત્યાં મજમુદાર પણ હતા. અહીં એક અન્નાહારી ધરમાં અમે રહેતા હતા. અન્નાહારને ઉત્તેજન આપવાની એકવાર અહીં આ સભા મળી. અમને બન્નેને બોલવાનું આમંત્રણ મળ્યું. બન્નેએ કબૂલ રાખ્યું. લખેલું બાપણ વાંચવામાં કંઇ બાધ ન ગણાતો એમ મેં જાણી લીધું હતું. પોતાના વિચારો કહીશ્વ ને ટૂંકામાં મૂકવાને સારું ધણા લખેલું વાંચતા એમ હું જોતો. મેં મારું બાપણ લખ્યું. બોલવાની તો હિંમત જ નહોતી. હું વાંચવા ઉભો થયો પણ એ ય હિંમત ન ચાલી. આંખે સૂઝે નહિ ને હાથપગ ધૂળે. મારું બાપણ બાગ્યે ફૂલસકેપનું એક પાનું હશે. તે મજમુદારે વાંચી સંભળાવ્યું. મજમુદારનું બાપણ તો સરસ થયું. સાંભળનારા તેમનાં વચનોને તાળીઓના અવાજથી વધાવી

લેતા હતા. હું શરમાયો ને મારી બોલવાની અશક્તિને લીધે દુઃખ પામ્યો.

આવોજ વિદાયતમાં જાહેરમાં બોલવાનો બીજો અને છેલ્લો પ્રયત્ન મારે વિદાયત છોડતાં કરવો પડ્યો. વિદાયત છોડતાં પહેલાં અન્નાહારી મિત્રોને હોમર્ન બોજનગૃહમાં મેં ખાણા સારુ નોતર્યો હતા. ત્યાંના લોકોએ તો ખાણાને એક કળા તરીકે કેળવેલ છે. ખાણાને વખતે ખાસ શણગાર, ખાસ દમામ થાય છે. વળી વાળં વાગે, ભાપણો થાય. આ નાનકડા ખાણામાંયે એ બધો આડંબર હતો જ. મારો ભાપણ કરવાનો સમય આવ્યો. હું ઉભો થયો. ખૂબ વિચારીને બોલવાનું તૈયાર કરી ગયો હતો. થોડાં જ વાક્યો રચ્યાં હતાં. પણ પહેલા વાક્યથી આગળ ચાલી જ ન શક્યો. મ્હારે તો એક કહાણી કહીને, વિનોદ કરીને બધાને હસાવવા હતા અને પછી ભાપણ કરવું હતું; પણ એ કરવા જતાં હું પોતે જ વિનોદનું પાત્ર બન્યો. ‘શૂદ્રરથો, તમે મારું આમંત્રણ સ્વીકાર્યું’ તેને સાર આમાર માનું છું,’ એટલું જ બોલીને મારે તો બેસી જવું પડ્યું. મારાથી એક શબ્દ પણ વધુ ન બોલાયો.

પણ આવી શરમાળ પ્રકૃતિથી મારી ફરેલી થવા ઉપરાંત મને નુકશાન થયું નથી, ફાયદો થયો છે એમ હવે જોઈ શકું છું. બોલવાનો સંકોચ મને પ્રથમ દુઃખકર હતો તે હવે સુખકર છે. મોટો ફાયદો તો એ થયો કે હું શબ્દોની કરકસર શીખ્યો. મારા વિચારો ઉપર કાબૂ મેળવવાની ટેવ સહેજે પડી. આજે મને હું એવું પ્રમાણપત્ર સહેજે આપી શકું છું કે મારી જીભ કે કલ્પમમાંથી વિચારો વિના કે માધ્યા વિના ભાગ્યે જ કોઈ શબ્દ નીકળે છે.

અનુભવે મને એમ પણ બતાવ્યું છે કે સત્યના પૂજારીએ અલ્પ-ભાષી થવું આવશ્યક છે. થોડું બોલનાર વગર વિચારે નહિ બાંધે, પોતાના દરેક શબ્દને તોળશે. એટલે જો કે આરંભમાં મારું શરમાળ-પણું મને ડંખતું છતાં આજે તેનું રમરણ મને આનંદ આપે છે. એ શરમાળપણું મારી હાલ હતી. તેનાથી મને પરિપક્વ થવાનો લાભ મળ્યો. મારી સત્યની પૂજામાં મને સહાય મળી.

ધાર્મિક પરિચયો

વિલાયતમાં રહે વર્ષેક થયું હશે તેવામાં એ ચિયોસોફિસ્ટ મિત્રોની મને ઓળખાણ થઈ. બન્ને સગા ભાઈ હતા ને અવિવાહિત હતા. તેઓએ મારી પાસે ગીતાજીની વાત કરી. એડવિન આર્નલ્ડે કરેલો ગીતાજીનો અંગ્રેજી અનુવાદ તેઓ વાંચતા હતા; પણ મને તેઓએ તે તેમની સાથે સંસ્કૃતમાં વાંચવા નોતર્યો. હું શરમાયો, મારે તેમને કહેવું પડ્યું કે ‘મે’ ગીતાજી સંસ્કૃતમાં વાંચે ત જ નથી. પણ તમારી સાથે હું તે વાંચવા તૈયાર છું. મારો સંસ્કૃતનો અભ્યાસ પણ નહિજોવો જ છે.’

મે’ તેઓની સાથે ગીતા વાંચવાનો આરંભ કર્યો. બીજા અધ્યાયનો છેલ્લો શ્લોક આવ્યો. તેણે તો મારા મન ઉપર બહુ જ ઊંડી અસર કરી. કૃષ્ણ ભગવાને ગીતામાં આપેલા ઉપદેશના ભણુકારા મારા કાનમાં વાગ્યા જ કરે. ગીતાજી તો અમૂલ્ય ગ્રંથ છે એમ મને તે વેળાજ પ્રથમ ભાર્યું. પછી તો એ માન્યતા ધીમે ધીમે વધતી ગઈ, અને આજે ગીતાજીને હું સર્વોત્તમ ગ્રંથ ગણું છું. મારી નિરાશાના સમયે તે ગ્રંથે મને અમૂલ્ય સહાય કરી છે.

આજ અરસામાં એક અનાહારી વસતિગૃહમાં મમે માન્યેસ્ટરના એક ભણા ખ્રિસ્તી મળ્યા. તેમણે ખ્રિસ્તી ધર્મની વાત કાઢી. હું

રાજકોટમાં હતો ત્યારે સર્વ સંપ્રદાયો વિષે મને સમભાવ થયો હતો. પણ ખ્રિસ્તી ધર્મ તેમાં અપવાદરૂપ હતો. કારણ એ હતું કે તે કાળે હાઇસ્કૂલને ખૂણે કોઈ ખ્રિસ્તી વ્યાખ્યાન આપતા. તે હિંદુધર્મની અને હિંદુધર્મીઓની બદબોધ કરતા. આ મને અસહ્ય લાગેલું. વળી બોકવાયકા ત્યારે એવી હતી કે ખ્રિસ્તી ધર્મમાં પ્રવેશ કરે તેને ગોમાંસ ખવડાવે છે ને દારૂ પીવડાવે છે. આ વાતોથી મને ત્રાસ પેદા થયેલો. આને લીધે મને એ ધર્મ માટે અભાવ થયેલો.

ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રત્યે થયેલા મારા આ અભાવની વાત મેં પેલા ભાઈને કરી ત્યારે એ બહુજ દુઃખી થયા. તેમણે કહ્યું, ‘હું પોતે અન્નાહારી છું, મદ્યપાન પણ નથી કરતો. ધણા ખ્રિસ્તીઓ માંસાહાર કરે છે, મદ્યપાન કરે છે એ સાચું’, પણ બેમાંથી એકે વસ્તુ ભેવાની એ ધર્મમાં ફરજ નથી. તમે બાઈબલ વાંચો એવી ભલામણ કરું છું.’ મેં એ સલાહ માની. મેં એ વાંચવા માંડ્યું.

ભગવાન ઇશુના ગિરિપ્રવચનની અસર તો મારા પર બહુ સારી પડી. તે હૃદયમાં ઉતર્યું. બુદ્ધિએ ગીતાજીની સાથે તેની સરખામણી કરી. ‘તારું પહેરણ માગે તેને અંગરખું આપજે,’ ‘તને જમણે ગાલે તમારો મારે તેની આગળ ડાબો ધરજે,’ ‘એ વાંચીને મને અપાર આનંદ થયો. શામળભટ્ટનો છાપો યાદ આવ્યો. ત્યાગમાં ધર્મ છે એ વાત મનને ગમી. બીજા ધર્મોના આચાર્યોના જીવન પણ વાંચવાનું હવે મને મન થયું. ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રત્યે થયેલો અભાવ ઉડી ગયો. મને એ ધર્મ માટે પ્રેમ ઉપજ્યો. તેમના સમાગમે મારામાં જે ધર્મજિજ્ઞાસા જન્મત કરી તેને સારુ હું હંમેશાં તેમનો ઋણી રહી છું.

એ પછી તો મહેં જરથોસ્તી અને ઇસ્લામ ધર્મનાં પુસ્તકો અને એનાં આચાર્યોનાં જીવન પણ વાંચ્યાં.

આમ મને ધર્મશાસ્ત્રનું ને દુનિયાના ધર્મોનું કંઈક જ્ઞાન તો થયું, પણ તેવું જ્ઞાન મનુષ્યને પાપમાં પડતાં બચાવવા માટે પુરતું નથી નીવડતું. મને તો લાગે છે કે પરમેશ્વર પરની મારી શ્રદ્ધાએ જ મને ઘણીવાર નીચે પડતાં બચાવ્યો છે. જ્યારે બધી આશા છેડીને બેસીએ, બન્ને હાથ હેડા પડે ત્યારે કયાંક ને કયાંકથી મદદ આવીને પડે છે એમ મેં અનુભવ્યું છે. સ્તુતિ, ઉપાસના, પ્રાર્થના એ વહેમ નથી, પણ આપણે ખાઈએ છીએ, પીએ છીએ, ચાંદીએ બેસીએ છીએ, એ બધું જોટલું સાચું છે તેના કરતાંયે એ વધારે સાચી વસ્તુ છે. માત્ર એટલું છે કે એ ઉપાસના, એ પ્રાર્થના મોઢાની ન હોવી જોઈએ; ખરા હૃદયમાંથી નીકળવી જોઈએ.

ઍરિસ્ટર તો થયા-પણ તોય !

જે કામ-ઍરિસ્ટર થવા-ને સારુ હું વિલાયત ગયો હતો તે મેં ત્રણ વર્ષમાં પૂરું કર્યું. પરીક્ષા થઇ ગઇ, હું પાસ થયો. ૧૮૯૧ ની ૧૦ મી જુને હું ઍરિસ્ટર કહેવાયો; અગિયારમીએ અઢી શિલિંગ આપીને ઇંગ્લાંડની હાઇકોર્ટમાં મેં મારું નામ નોંધાવ્યું. ખીજે જ દિવસે હિંદ આવવા ચાલી નીકળ્યો.

પણ મારી નિરાશા અને બીતિનો પાર નહોતો. કાયદાઓ વાંચ્યા તો ખરા પણ હું વકીલાત કરી શકું એવું તો મને કંઈ જ નથી આવડ્યું એમ લાગ્યું.

ઍરિસ્ટર કહેવાવું સહેલું લાગ્યું, પણ ઍરિસ્ટરું કરવું અઘરું જણાયું. કાયદાઓ વાંચ્યા પણ વકીલાત કરવાનું ન શીખ્યો. કાયદામાં મેં કેટલાક ધર્મસિદ્ધાંતો વાંચ્યા તે ગમ્યા. પણ તેમનો ધંધામાં કેમ ઉપયોગ કરી શકાશે એ સમજ ન પડી.

મારા એક મિત્રે મને ફેડરીક પિંકટને મળવાની સૂચના કરી. હું ઐમની પાસે ગયો. મારી નિરાશાને એમણે હસી કાઢી. એમણે કહ્યું: 'વકીલાત કરવા સારુ બધામાં ફિરોજશા મહેતાની હોશિયારી અને યાદશક્તિ હોવી જોઈએ એવું કાંઈ નથી. એમાં તો પ્રમાણિકતા અને ખત એ વાનાં હોય તો બસ છે.' આ બેઉ વસ્તુ મારી પાસે હીક પ્રમાણમાં હતી એટલે મને કંઈક આશા આવી.

આમ નિરાશામાં જરાક જેટલું આશાનું મેળવણુ લઇ ધૂનતે પગે હું મુંબઇને અંદરે 'આસામ' સ્ટીમરમાંથી ઉતર્યો.

માનાં દર્શન કરવા હું અધીરો થઇ રહ્યો હતો. પણ ઘેર પહોંચતાં જ ભાઈએ ખબર આપ્યા કે એ તો સ્વર્ગે સીધાવી ગઇ છે; માત્ર મને વિલાયતમાં વધુ આઘાત લાગશે એમ ધારી ત્યાં ખબર નહોતા આપ્યા.

વડીલ લાઇએ તો મારા ઉપર ધણી આશાઓ રાખેલી. હું ખૂબ કમાણી કરવાનો છું એમ માનીને એમણે ધરખર્ચ વધારી મૂક્યો હતો. રાજકોટમાં તુરત ધંધો શરૂ કરવામાં તો હાંસીજ થાય એમ લાગ્યું.

મિત્રવર્ગની સલાહ એમ પડી કે મારે થોડો વખત મુંબઈ જઈ હાઇકોર્ટનો અનુભવ લેવો તથા હિંદુસ્તાનના કાયદાનો અભ્યાસ કરવો, ને કંઈ વકીલાત મળે તો મેળવવા ડોશિશ કરવી.

હું મુંબઈમાં આવ્યો. ખૂબ વાંચવા માંડ્યું. પણ ત્યાંના મોટા મોટા અડીખમોની વાતો સાંભળું અને ગભરાઈ જાઉં. કેસ ચલાવવાની હિંમત જ ન આવે. મારું આ દુઃખ હું કોને કહું? સાસરે ગયેલી નવી વહુના જેવી મારી સ્થિતિ થઈ.

એટલામાં મમીઆઈનો કેસ મારે નસીબે આવ્યો. મેં એ હાથમાં લીધો. કેસ સહેલો હતો. તે દિવસે હું પહેલીજ વાર મુંબઈની રમેલકોઝ કોર્ટમાં દાખલ થયો. હું પ્રતિવાદીનો વકીલ હતો, એટલે મારે ઉલટ તપાસ કરવાની હતી. હું જિમો તો થયો પણ પગ ધૂળે, માથું ફરે. મને લાગે કે કોર્ટ ફરે છે. સવાલ પૂછવાનું સૂઝે જ નહિ. જજ હર્યો હશે. વકીલોને તો ગમ્મત પડી જ હશે. પણ મારી આંખને ક્યાં કંઈ જોવાપણું હતું?

હું ખેસી ગયો. દલાલને કહ્યું કે મારાથી આ કેસ નહિ ચલાવાય, ખીજને રોકી લ્યો. હું નાહો. મને યાદ નથી કે અસીલ જીત્યો કે હાર્યો. હું શરમાયો, પૂરી હિંમત ન આવે ત્યાં લગી કેસ ન લેવાનો નિશ્ચય કર્યો ને દક્ષિણ આફ્રિકા ગયો ત્યાં લગી કોર્ટમાં જ ન ગયો.

હું ઍરિસ્ટર તો થયો—પણ તોય મારી આ દશા રહી.

પહેલો આઘાત

મુખ્યમંત્રી નિરાશ થઈ હું રાજકોટ ગયો. નોખી એફિસ ખોલી. કંઈક ગાંડું ચાલ્યું. અરજીઓ ધડવાનું કામ મળવા લાગ્યું, ને દર માસે સરેરાશ ત્રણસેં રૂપિયાની આવક થવા લાગી.

જો કે મારું આર્થિક ગાંડું તો ચાલ્યું, પણ જિંદગીનો પહેલો આઘાત મને આ અરસામાં મળ્યો. બ્રિટિશ અમલદાર એટલે શું એ હું કાને સાંભળતો. નજરોનજર જોવાનું મને હવે મળ્યું.

પોરબંદરના માછી રાણા સાહેબને ગાદી મળી તે પૂર્વે મારા બાપ તેમના મંત્રી ને સલાહકાર હતા. તે દરમિયાન તેમણે કંઈક ખોટી સલાહ રાણાસાહેબને આપેલી એવું તેમના પર તે હમત હતું. આ ફરિયાદ તે સમયના પોલીટીકલ એજન્ટને મળેલી ને તે મારા બાપની સામે બરમાયા હતા.

આ અમલદારને હું વિલાયતમાં મળ્યો હતો. ત્યાં તેમણે મારી મૈત્રી ઠીક કરી કહેવાય. બાપએ વિચાર્યું કે આ મૈત્રીનો લાભ લઈ તેમને વિષે પડેલી અસર જાહેર કરી જુઝાડી આવવી.

મને આ વાત જરાય પસંદ ન પડી, પણ બાપનું મોં ન મૂકી. શક્યો. મારી મરજી વિરુદ્ધ હું ગયો. જુની ઓળખાણ કાઢી. પણ મેં તુરત જોયું કે વિલાયત અને કાઠિયાવાડમાં ભેદ હતો; પોતાની

ખુરશીએ બેઠેલા અમલદાર અને રજા ઉપર ગયેલ અમલદારમાં પણ ભેદ હતો. અમલદારે ઓળખાણનો સ્વીકાર કર્યો, પણ એ ઓળખાણની સાથે જ તે વધારે અક્કડ થયા. ‘એ ઓળખાણનો લાભ શેવા તો તું નથી આવ્યો ના?’ એમ મેં તેની અક્કડાઈમાં જોયું, તેની આંખમાં વાંચ્યું. સમજતા છતાં મેં મારું પ્રકરણ ઉમેળ્યું. સાહેબ અધીરા થયા. ‘તારા ભાઈ ખટપટી છે. તારી પાસેથી વધારે વાત સાંભળવા હું નથી માગતો. મને વખત નથી. તારા ભાઈને જો કંઈ કહેવું હોય તો તે રીતસર ચરણ કરે.’ આ ઉત્તર અસ હતો, યથાર્થ હતો; પણ ગરજને જ્ઞાન ક્યાંથી હોય ! હું તો મારું પ્રકરણ ચલાવી રહ્યો હતો. સાહેબ ઉઠ્યા. ‘હવે તમારે જવું જોઈએ.’

મેં કહ્યું, ‘પણ મારી વાત પૂરી સાંભળો.’

સાહેબ ખૂબ ખિન્નયા. ‘પટાવાળા, ઇસ્કો દરવાજા બતાવો.’

‘હજૂર,’ કહી પટાવાળો દોડી આવ્યો. હું તો હજુ કંઈક બકી રહ્યો હતો. પટાવાળાએ મને હાથ લગાડ્યો ને મને દરવાજાની બહાર કાઢ્યો.

સાહેબ ગયા. પટાવાળો ગયો. હું ચાલ્યો, અકળાયો, ખિન્નયો. મેં તો ચિટ્ટી ધસડી. ‘તમે મારું અપમાન કર્યું છે, પટાવાળાની માનફતે મારી ઉપર હુમલો કર્યો છે, તમે મારી નહિ માગો તો તમારા ઉપર રીતસર ફરિયાદ કરીશ.’ આ ચિટ્ટી મેં મોકલી. થોડી જ વારમાં સાહેબનો સવાર જવાબ આપી ગયો:

‘તમે મારા તરફ અસબ્યપણે વર્ત્યાં. તમને જવાનું કહ્યા છતાં તમે ન ગયા તેથી મેં જરૂર મારા પટાવાળાને તમને દરવાજો દેખાડવા કહ્યું ને પટાવાળાના કહેવા છતાં તમે કચેરી ન છોડી. તેણે તમને કચેરી બહાર ઠાકવા પૂરતું બળ લાપરવાઈ. તમારે જે

પગલાં બેવાં હોય તે બેવાં તમે છૂટા છો.’ જવાબની આ મતલબ હતી.

હું ઘેર આવ્યો. કેસ માંડતા તો મને થોડોજ આવડતો હતો ! તે જ દિવસોમાં કોઈ કેસ માટે સર ફિરોજશા રાજકોટમાં આવેલા. તેમની મેં સલાહ માગી. એમણે કહાવ્યું ‘ગાંધીને કહેજો કે આવા કિસ્સા તો બધા વકીલ ઍરિસ્ટરના અનુભવમાં આવ્યા હશે. તું નવોસવો છે. વિલાયતની તને હજુ ખુમારી છે. જિંદગીના અનુભવ તને હજુ હવે મળવાના છે.’

મને આ શિખામણ કડવી ઝેર લાગી. પણ તે કડવો ઘૂંટડો મળે ઉતાર્યો છૂટકો હતો. હું અપમાન ભૂલી તો ન જ શક્યો. પણ મેં તેનો સદુપયોગ કર્યો. ‘આવી સ્થિતિમાં ફરી કોઈ દિવસ નહિ મુકાઉં, કોઈની સિફારસ આમ નહિ કરું.’ આ નિયમનો કદી ભંગ નથી કર્યો. આ આઘાતે મારી જિંદગીનું સુકાન બદલ્યું.

રાજકોટથી નાતાલ

દરમ્યાન કાઠિયાવાડની ખટપટનો પણ મને કંઈક અનુભવ મળ્યો હતો. હવે આ વાતાવરણ મને ઝેર સમાન લાગ્યું. હું મારી સ્વતંત્રતા કેમ બચાવી શકીશ એ વિચાર મને રહ્યા જ કરે.

આ અરસામાં ભાઈની પાસે પોરણદરની એક મેમણ પેઢીનું કહેણ આવ્યું: ‘અમારો વેપાર દક્ષિણ આફ્રિકામાં છે. અમારી પેઢી મોટી છે. અમારો એક મોટો કેસ ચાલે છે. દાવો ચાળીશ હજાર પાઉંડનો છે. તમે તમારા ભાઈને મોકલો તો સારું. ત્યાં એક વર્ષથી વધુ નહિ લાગે. અમે તેમને ફર્સ્ટ ક્લાસનું આવવાજવાનું બાંડું ને રહેવા તથા ખાધાખર્ચ ઉપરાંત ૧૦૫ પાઉંડ આપીશું.’

આ કાંઈ વકીલાત ન કહેવાય. આ નોકરી હતી. પણ મારે તો જ્યાં ત્યાંથી હિંદુસ્તાન છોડવું હતું. નવો મુલક જોવા મળશે ને અનુભવ મળશે તે જુદો. મેં શેઠ અબ્દુલ કરીમની દરખાસ્ત માન્ય રાખી અને દક્ષિણ આફ્રિકા જવા તૈયાર થયો.

વિલાયત જતાં વિયોગદુઃખ થયું હતું તે દક્ષિણ આફ્રિકા જતાં ન થયું. માતા તો ચાલી ગઈ હતી. મેં દુનિયાનો ને મુસાફરીનો અનુભવ લીધો. મેં રાજકોટ છોડ્યું અને મુંબઈ અગ્યો.

દાદા અબ્દુલ્લાના મુંબઈના એજન્ટ મારફતે મારે ટિકિટ કઢાવવાની હતી. પણ સ્ટ્રીમરમાં કેપ્તિન ખાલી ન મળે. એજન્ટે કહ્યું, ‘અમે તો જડુ મહેનત કરી પણ ટિકિટ નથી મળી શકતી. કેકમાં જાઓ તો બલ્કે. ખાવાનો ગંદોગરત સલુનમાં થઈ શકશે.’ એ દિવસે મારા પહેલા વર્ગની મુસાફરીના હતા. કેકના ઉતારુ થઈને કંઈ ઍરિસ્ટર જાય ? મેં કેકમાં જવા ના પાડી. પહેલા વર્ગની ટિકિટ ન જ મળે એ મારા માન્યામાં ન આવ્યું. એજન્ટની રજા લઈ મેં

જ ટિકિટ મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો. હું સ્ટીમર પર પહોંચ્યો, તેના વડા માલમને મળ્યો. તેને પૂછતાં તેણે જવાબ આપ્યો કે બધી જ જગ્યા પૂરાઈ ગઈ છે.

‘ત્યારે શું તમે કોઈ રીતે મારે સારુ જગ્યા ન જ કાઢી શકો?’

માલમે મારી સામે જોયું. તે હસ્યો ને બોલ્યો, ‘એક ઉપાય છે. મારી કેબિનમાં એક હોંચકો ખાલી હોય છે. તેમાં અમે ઉતારુને લેતા નથી, પણ તમને હું એ જગ્યા આપવા તૈયાર છું.’ હું રાજી થયો. માલમનો આભાર માન્યો. શેઠને વાત કરી ને ટિકિટ કઢાવી. ૧૮૯૩ના એપ્રિલ માસમાં હું હોંશભર્યો દક્ષિણ આફ્રિકામાં મારું નશીબ અજમાવવા નીકળ્યો.

પહેલું ગંદર લામુ હતું. ત્યાં પહોંચતા તેર દિવસ થયા. ત્યાં સ્ટીમર ત્રણચાર કલાક રોકાવાની હતી. હું ગંદર જોવા નીચે ઉતર્યો.

લામુથી મોખ્યાસા અને ત્યાંથી અમે ઝાંઝીઆર પહોંચ્યા. અહીંયા એક અડવાડીયું ગાળવાનું હતું; સ્ટીમર બદલવાની હતી. ખૂબ ફરી ફરીને મેં શહેર જોયું. ઝાંઝીઆરની લીક્ષોતરીનો ખ્યાલ માત્ર મલખારમાં જ આવી શકે. ત્યાંનાં વિશાળ ઝાડો, ત્યાંના મોટાં ફળો, ઇત્યાદિ જોઈ હું ચકિત થઈ ગયો.

ઝાંઝીઆરથી મોઝામ્બિક અને ત્યાંથી મેં માસની લગભગ આખરે નાતાલ પહોંચ્યો.

પાઘડીનું પુરાણ

નાતાલનું અંદર રચન કહેવાય છે અને નાતાલ અંદરને નામે પણ ઓળખાય છે. મને ક્ષેવાને અબદુલ્લા શેઠ આવ્યા હતા. સ્ટીમર ઉક્કામાં આવી અને નાતાલના કોફો સ્ટીમર ઉપર પોતાના મિત્રોને ક્ષેવા આવ્યા ત્યાંજ હું સમજી ગયો કે અહીં હિંદીને બહુ માન નથી. અબદુલ્લા શેઠને ઓળખનારા જે પ્રમાણે તેમની સાથે વર્તતા હતા તેમાંયે એક પ્રકારની તોછડાઈ હું જોઈ શકતો હતો જે મને ડંખતી હતી. અબદુલ્લા શેઠને આ તોછડાઈ સહી ગઈ હતી. મને જેઓ જોતા હતા તે કંઈક કુતૂહલથી નિહાળતા હતા. મારા પોશાકથી હું બીજા હિંદીઓમાંથી કંઈક તરી આવતો હતો. મેં તે વેળા ફેક્ટોટ વગેરે પહેર્યા હતાં અને માથે ગંગાળી ઘાટની પાઘડી પહેરી હતી.

મને ઘેર લઈ ગયા. પોતાની કોટડીની પડખે એક કોટડી હતી તે મને અબદુલ્લા શેઠે આપી. તે મને ન સમજે; હું તેમને ન સમજું. તેમના ભાઈએ આપેલાં કાગળિયાં તેમણે વાંચ્યાં ને વધારે ગભરાયા. તેમને લાગ્યું કે ભાઈએ તો તેમને ત્યાં સફેદ હાથી બાંધ્યો. મારી સાહેબશાઈ રહેણી તેમને ખર્ચાળ લાગી. મારે સારુ ખાસ કામ તે વખતે નહોતું. તેમનો કેસ તો ટ્રાન્સવાલમાં ત્યારે ચાલતો હતો.

અબદુલ્લા શેઠનું અક્ષરજ્ઞાન ઘણું ઓછું હતું, પણ અનુભવજ્ઞાન પુષ્કળ હતું. તેમની બુદ્ધિ તીવ્ર હતી અને એ વાતનું તેમને પોતાને જ્ઞાન હતું. હિંદીઓમાં તેમનું માન ખૂબ હતું. તેમની પેઢી તે વેળા બધી હિંદી પેઢીઓમાં મોટી હતી અથવા મોટામાંની એક તો હતી જ.

ત્યાં પહોંચ્યા પછી બીજે કે ત્રીજે દિવસે મને અબદુલ્લા શેઠ રચનની કોર્ટ જોવાને લઈ ગયા. ત્યાં કેટલીક ઓળખાણો

ઠરાવી. કોરટમાં પોતાના વકીલની પાસે અને બેસાડ્યો. માનિસ્ટ્રેટ મારી સામું જોયાં કરે. તેણે અને મારી પાઘડી ઉતારવા કહ્યું. મેં. ઉતારવાની ના પાડી, ને કોરટ છોડી.

મારે નસીબે અહીં પણ લડાઈ જ હતી.

પાઘડી ઉતારવાનો બેદ અબદુલ્લા શેઠે સમજાવ્યો. મુસલમાની પોશાક જેણે પહેર્યો હોય તે પોતાની મુસલમાની પાઘડી પહેરી શકે. બીજા દિંદીઓએ કોરટમાં દાખલ થતાં પોતાની પાઘડી ઉતારવી જોઈએ.

પાઘડી ઉતારવાનો આ પ્રશ્ન ઘણો મોટો થઈ પડ્યો. પાઘડી ઉતારવી એટલે માનભંગ સહન કરવું. મેં તો વિચાર્યું કે હું હિંદુ-સ્તાની પાઘડીને રજા આપું અને અંગ્રેજ ટોપી પહેરું, જેથી તે ઉતારવામાં માનભંગ ન લાગે ને હું ઝગડામાંથી બચી જાઉં.

અબદુલ્લા શેઠને આ સૂચના ન ગમી. તેમણે કહ્યું: ‘જે તમે આ વેળા એવો ફેરફાર કરશો તો તેનો અનર્થ થશે. બીજાઓ જે દેશની જ પાઘડી પહેવા માગતા હશે તેમની સ્થિતિ કંઈક થશે. વળી આપણા દેશની પાઘડી જ તમને તો દીપે. તમે અંગ્રેજ ટોપી પહેરશો તો તમે ‘વેધટર’માં ખપશો.’

મને અબદુલ્લા શેઠની દલીલ એકંદરે ગમી. મેં પાઘડીના કિસ્સા ઉપર મારા ને પાઘડીના બચાવનો કાગળ છાપામાં લખ્યો. છાપામાં મારી પાઘડીની ખૂબ ચર્ચા થઈ. ‘અનવેલકમ વિઝિટર’—‘વળુનોતર્યો પરાણો’—એવા મથાળાથી હું છાપે ચડ્યો, ને ત્રણચાર દિવસની અંદર જ અનાયાસે મને દક્ષિણ આફ્રિકામાં જાહેરાત મળી. કોઈએ મારો પક્ષ લીધો, કોઈએ મારી ઉદ્દતાઈની ખૂબ નિંદા કરી. પાઘડીનું પુરાણ આમ ધણું લખ્યું થઈ પડ્યું.

પ્રિટોરિયા જતાં

ડરબનમાં રહીને અનેક લોકો સાથે હું પરિચયો કરી રહ્યો હતો તેવામાં પેઢીના વકીલ તરફથી કાગળ મળ્યો કે કેસને સારુ તૈયારી થવી જોઈએ ને અબદુલ્લા શેઠે પોતે પ્રિટોરિયા જવું જોઈએ અથવા કોઈને ત્યાં મોકલવા જોઈએ.

શેઠે મને પૂછ્યું 'તમે જશો ?' મેં હા પાડી. એમણે મને જરૂરી સૂચનાઓ આપી, અને સાતમે કે આઠમે દહાડે હું ડરબનથી રવાના થયો. મારે સારુ પહેલા વર્ગની ટિકિટ કઢાવી. ત્યાં સૂવાની પથારી જોઈએ તો પાંચ શિલિંગની નોખી ટિકિટ કઢાવવી પડતી હતી. અબદુલ્લા શેઠે તે કઢાવવા આગ્રહ કર્યો, પણ મેં હઠમાં, મદમાં તે પાંચ શિલિંગ બચાવવા પથારીની ટિકિટ કઢાવવા ના પાડી.

અબદુલ્લા શેઠે મને ચેતવ્યો, 'જો જો આ મુલક જુદો છે. હિંદુસ્થાન નથી. ખુદાની મહેરબાની છે. તમે પૈસાની કંજૂસાઈ ન કરતા. જોઈતી સગવડ મેળવી લેજો.'

મેં આભાર માન્યો ને ચિંતા ન કરવા કહ્યું.

નાતાલની રાજધાની મેરીતસબર્ગમાં ટ્રેન નવેક વાગે પહોંચી. અહીં પથારી આપવામાં આવતી હતી. કોઈ રેલ્વેના નોકરે આવી પૂછ્યું, 'તમારે પથારી જોઈએ છે ?'

મેં કહ્યું, ‘મારી પાસે પથારી છે.’

તે આવ્યો ગયો. દરમ્યાન એક ઉતારુ આવ્યો. તેણે મારી સામે જોયું. મને લાતીગર જોઈ મૂંઝાયો. બહાર નીકળ્યો. એક બે અમલદારને લઈ આવ્યો. કોઈએ મને કંઈ ન કહ્યું. છેવટે એક અમલદાર આવ્યો તેણે કહ્યું, ‘આમ આવો. તમારે છેલ્લા ડાયામાં જવાનું છે.’

મેં કહ્યું મારી પાસે પહેલા વર્ગની ટિકિટ છે.’

પેલે જવાબ આવ્યો, ‘તેની ફિકર નહિ. હું તમને કહું છું કે તમારે છેલ્લા ડાયામાં જવાનું છે.’

‘હું કહું છું કે મને આ ડાયામાં ડરખનથી બેસાડવામાં આવ્યો છે. ને હું તેમાં જ જવા ધારું છું.’

અમલદાર બોલ્યો, ‘એમ નહિ યને. તમારે ઊતરવું પડશે ને નહિ ઊતરો તો સિપાઈ ઉતારશે.’

મેં કહ્યું. ‘ત્યારે બલે સિપાઈ ઉતારે; હું મારી મેજે નહિ ઊતરું.’

સિપાઈ આવ્યો. તેણે હાથ પકડ્યો ને મને ધક્કો મારીને નીચે ઉતાર્યો. મારો સામાન ઉતારી લીધો. મેં બીજા ડાયામાં જવાની ના પાડી. ટ્રેન રવાના થઈ. હું વેટિંગ રૂમમાં બેઠો. મારી હાથપાકિટ સાથે રાખી. બાકી સામાનને હું ન અડક્યો. રેલવેવાળાએ સામાન ક્યાંક મૂક્યો.

આ મોસમ શિયાળાની હતી. દક્ષિણ આફ્રિકાનો શિયાળો ઊંચાણના ભાગોમાં બહુ સખત હોય છે. મેરીત્સબર્ગ ઊંચા પ્રદેશમાં હતું તેથી ટાઢ ખૂબ લાગી. મારો ઓવરકોટ મારા સામાનમાં હતો. સામાન માગવાની હિમ્મત ન ચાલી. ફરી અપમાન થાય તો? ટાઢ થયરતો હું બેસી રહ્યો.

મેં હવે મારો ધર્મ વિચાર્યો: ‘કાં તો મારે મારા હક્કોને સારુ

હાડવું, અથવા પાછા જવું, નહિ તો જે અપમાનો થાય તે સહન કરવાં ને પ્રિટોરિયા પહોંચવું, અને કેસ પૂરો કરીને દેશ જવું. કેસ પડતો મૂકીને ભાગવું એ તો નામદી ગણાય. મારા ઉપર દુઃખ પડ્યું તે તો ઉપરચોટિયું દરદ હતું; જીંડે રહેલા એક મહારોગનું તે લક્ષણ હતું. આ મહારોગ તે કાળાગોરાનો બેદ-રંગદ્રેષ. આ રોગને નાશુદ કરતાં જાત ઉપર દુઃખ પડે તે બધાં જ સહન કરવાં.'

આવો નિશ્ચય કરી બીજી ટ્રેનમાં ગમે તે રીતે પણ આગળ જવું જ એમ ઇરાવ્યું.

સવારના પહોરમાં મેં જનરલ મેનેજરને ફરિયાદનો લાંબો તાર કર્યો. દાદા અળદુલ્લાને પણ ખબર આપ્યા. તેમણે પ્રિટોરિયા જતા રસ્તામાં આવતા જુદા જુદા સ્થળોનાં હિંદુ વેપારીઓને મને મળવા અને મારી ખરદાસ કરવા તાર કર્યા. સ્થળે સ્થળે ઢોડો મને મળવા આવ્યા. તેમણે પોતાની ઉપર પડતાં દુઃખોનું વર્ણન મારી પાસે કર્યું અને મને કહ્યું કે તમારા ઉપર જે વીત્યું છે તે કંઈ નવાઈની વાત નથી. પહેલા બીજા વર્ગમાં જે હિંદીઓ મુસાફરી કરે છે તેને અહીંના અમલદારો તેમજ બીજા મુસાફરો તરફથી આવી અડચણો તો પહોંચે જ છે.

આર્સ્ટાઉન, જોહાનિસબર્ગ અને ટ્રાંસવાલના હિન્દીઓનાં દુઃખોની આવી કથનીઓ સાંભળતાં સાંભળતાં હું પ્રિટોરિયા પહોંચ્યો.

હિંદીઓનો પરિચય

નાતાલમાં જે સ્થાન દાદા અબ્દુલ્લાનું હતું તે સ્થાન પ્રિટોરિયામાં શેઠ તૈયબ હાજી ખાનમહમદનું હતું. તેમના વિના એક પણ જાહેર પ્રવૃત્તિ ન ચાલી શકે. તેમની ઓળખ મેં પહેલે જ અકવાડિયે કરી લીધી. પ્રિટોરિયાના દરેક હિંદીના સંબંધમાં આવવાનો મારો વિચાર મેં તેમને જણાવ્યો. અહીં રહેતા હિંદીઓની સ્થિતિનો અભ્યાસ કરવાની મારી ઇચ્છા મેં પ્રગટ કરી ને આ બધાં કાર્યમાં તેમની મદદ માગી. તેમણે ખુશીથી મદદ આપવાનું કબૂલ કર્યું.

મારું પ્રથમ પગલું તો બધા હિંદીઓની એક સભા ભરી તેમની આગળ સ્થિતિનો ચિતાર મૂકવાનું હતું. સભા ભરાઈ.

આ મારું જિંદગીનું પડેલું ભાષણ ગણાય. મેં તૈયારી રીક કરી હતી. મારે સત્ય વિષે બોલવું હતું. વેપારમાં સત્ય ન ચાલે એવું હું વેપારીઓને મોટેથી સાંભળતો આવ્યો હતો. આ વાતનો મેં મારા ભાષણમાં સારી પેઠે વિરોધ કર્યો ને વેપારીઓને તેમની ખેવડી ફરજનું ભાન કરાવ્યું. પરદેશમાં આવવાથી તેમની જવાબદારી દેશમાં હોય તેના કરતાં વધી, કેમકે બાપા જેટલા હિંદીઓની રહેણીકરણી ઉપરથી અહીંના કોડો આખા હિંદના કરોડોનું માપ કાઢતા.

અંગ્રેજોની રહેણીની સરખામણીમાં આપણી રહેણીમાં રહેતી ગંદકી હું જોઈ ગયો હતો તેથી તે તરફ પણ તેમનું ધ્યાન ખેંચ્યું.

હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, ખ્રિસ્તી અથવા ગુજરાતી, મદ્રાસી, પંજાબી, સિંધી, કચ્છી, સુરતી વગેરે બેદો ભૂલી જવા ઉપર ભાર મૂક્યો, અને બધાને હિંદી થવા સમજાવ્યું.

ને છેવટમાં એક મંડળ સ્થાપી હિંદીઓને પડતી હાડમારીઓનો ઇલાજ અમલદારોને મળી અરજીઓ કરીને કરવો જોઈએ એમ

સૂચ્યું, ને તેમાં મને મળશે તેટલો વખત વગર પગારે આપીશ એવું મેં જણાવ્યું.

સભામાં અસર ઠીક થઈ એમ મેં જોયું.

અર્થાં થઈ. કેટલાકે હકીકતો મારી પાસે મૂકવાનું કહ્યું. મને હિંમત આવી. મેં જોયું કે આ સભામાં અંગ્રેજી જાણનારા થોડા જ હતા. આવા પરમુલકમાં અંગ્રેજી જ્ઞાન હોય તો સારું એમ મને લાગ્યું તેથી મેં જેને નવરાશ હોય તેને અંગ્રેજી બણવાની મલામણ કરી. મોટી ઉમ્મરે પહોંચ્યા પછી અભ્યાસ કરી શકાય છે એમ કહી તેનો અભ્યાસ કરનારાનાં દષ્ટાંતો આપ્યા. મેં પોતે એક વર્ગ નીકળે તો તેને અથવા છૂટાછવાયા બણનારા નીકળે તો તેમને બણાવવાનું માથે લીધું. વર્ગ તો ન નીકળ્યો પણ ત્રણ જણ પોતાની સગવડે ને તેમને ઘેર બણાવવા જઈ તો બણવા તૈયાર થયા. આમાં જે મુસલમાન હતા. તેમાંનો એક હજમ હતો, એક કારકુન હતો. એક હિંદુ નાનકડો દુકાનદાર હતો. અંધાને હું અનુકૂળ થયો. મારી શીખવવાની શક્તિ વિશે તો મને મુદત અવિશ્વાસ હતો જ નહિ. મારા શિષ્યો થાક્યા ગણીએ તો થાક્યા કહેવાય, પણ હું ન થાક્યો. ડાઘ વેળા હું તેમને ત્યાં બણાવવા જઈ ત્યારે તેઓને નવરાશ ન હોય; પણ મેં ધીરજ ન ઓછા. પ્રયાસ ચાલુ રાખ્યો.

મંડળની સભાઓ ઓછીવત્તી નિયમિત રીતે હવે ભરાવા લાગી. હું અનેક હિંદીઓના પરિચયમાં આવ્યો; એમની હાડમારીઓનો વાંચીને, સાંભળીને અને અનુભવીને અભ્યાસ કર્યો. મેં જોયું કે સ્વમાન જાળવવા ઇચ્છનાર હિંદીને સારુ દક્ષિણ આફ્રિકા યોગ્ય મુલક નથી. આ સ્થિતિ કેમ બદલી શકાય એ વિચારોમાં મારું મન વધારે ને વધારે રોકાવા લાગ્યું. પણ હજી મારો મુખ્ય ધર્મ તો દાદા અબદુલ્લાના કેસને સંભાળવાનો હતો.

સંકટનું ખીજ

ખમર નહિ ઇસ જુગમે પલકી

સમજ મન! કે જાને કલ કી ?

કેસ પૂરો થયો. જાનને પક્ષ વચ્ચે સમાધાની થઈ. ટ્રિટોરિયામાં રહેવાનું હવે મને કશું પ્રયોજન ન રહ્યું. હું ડરખત ગયો. ત્યાં જઈ હિંદુસ્તાન પાછા જવાની તૈયારી કરી. અગદુલ્લા શેઠ મને માનપાન વિના જવા દે તેમ ન હતું. તેમણે સિડનહેમમાં મારે સારુ ખાનપાનનો મેળાવડો કર્યો. ત્યાં આખો દિવસ ગાળવાનો હતો.

મારી પાસે કેટલાંક છાપાં પડ્યાં હતાં. તે હું જોઈ રહ્યો હતો. તેના એક ખૂણામાં મેં એક નાનકડો ફકરો જોયો. મથાળું 'ઈન્ડિયન ફ્રેન્ચાઇઝ' હતું, તેનો અર્થ 'હિંદી મતાધિકાર' થયો. ફકરાની મંતવ્ય એ હતી કે હિંદીઓને નાતાલની ધારાસભામાં સભ્યોની ચૂંટણી કરવાના જે હક હતા તે લઈ લેવા. આને લંગનો કાયદો ધારાસભામાં ચર્ચાઈ રહ્યો હતો.

મેં અગદુલ્લા શેઠને આ કાયદાની ગંભીરતા સમજાવી: 'એ કાયદો જો એમ ને એમ પસાર થાય તો તમને સૌને ભારે પડવાનો. આ તો હિંદીઓની હસ્તીના નાશનું પહેલું પગથીયું છે. આમાં તો સ્વમનાની હા. ને છે, તમારે સૌએ એનો વિરોધ કરવો જોઈએ.'

એમણે જવાબ આપ્યો કે અમે એમાં કંઈ ન સમજીએ. તમે અહીંજ રોકાઈ જાઓ અને અમારાવતી લડો. બેઠેલા સૌ મિત્રો સંમત થયા અને હું હાલતુરન એક મસ મટે રોકાયો.

શેઠ હાજી મહમદ હાજી દાદાના પ્રમુખપણા નીચે અમદુદ્દલા શેઠના મકાનમાં હિંદીઓની સભા બરાબ. બધાને વસ્તુસ્થિતિ સમજાવી. ફેંચાઈઝ બીલની સામે થવાનો ઠરાવ થયો. અરજી વડાઈ એમાં સહીઓ લેવાનું કામ શરૂ કર્યું.

પણ આ કામ નાનુસૂનું ન હતું. ગામડાં દૂર દૂર હતાં. વળી ભોક્ષને સમજાવ્યા પછીજ સહીઓ લેવી હતી. સ્વયંસેવકોએ પોતાના પૈસા વાપરીને પણ આ સેવા કરવાનો ઉત્સાહ બતાવ્યો. ખંતથી કામ ચાલવા લાગ્યું. બીલના વિરોધ માટે પખવાડિયામાં દસ હજાર સહીઓ થઈ ગઈ.

પણ આટલું કરીને એસી તો ન જ રહેવાય. આ પ્રવૃત્તિ ચાલુ રહે તોજ કાંઈક ફીક. આને સારું એક સંસ્થાની સ્થાપના કરવાની આવશ્યકતા જણાઈ. અમદુદ્દલા શેઠ સાથે મસજત કરી. બીજા સ.થીઓને મળ્યો ને એક ખડેર સંસ્થા બનાવવાનો અમે નિશ્ચય કર્યો.

હિંદીઓ માટે 'હિંદી મહાસભા' પ્રાણરૂપ હતી. આના ઉપરથી આ સંસ્થાને પણ 'નાતાલ ઇન્ડિયન કોંગ્રેસ' એવું નામ આપવાનું સૂચવ્યું. ૧૮૪૯ ના મે' મસની ૨૨ મી તારીખે એનો જન્મ થયો. હવે મારાથી નાતાલ છોડાય તેમ ન રહ્યું. દક્ષિણ આફ્રિકામાં મારા સ્થાયી રહેઠાણનો પાયો આમ ઇશ્વરે રચ્યો અને સ્વમાનની લડતનું બીજ રોપાયું.

સત્યનો જય

જેની જેની ભાવના તેવું તેને મળે એ નિયમ મારે વિશેલાગુ પડતો મેં અનેક વેળા જોયો છે. લોકની એટલે ગરીબની સેવાની મારી પ્રખળ ઇચ્છાએ ગરીબોની સાથે મારો સંબંધ સંદાય અનાયાસે કરી આપ્યો છે.

કાંગ્રેસની શરૂઆતમાં ત્યાંના મહેતાઓએ ભાગ લીધો હતો પણ ત્યાંનો મજૂરવર્ગ હજુ દાખલ નહોતો થયો. કાંગ્રેસની પણ ત્યારે બાળવય હતી.

તેટલામાં એક દિવસ એક ફાટેલાં કપડાં પહેરેલો, ધૂનતો, લોહી ઝરતો, જેના આગલા બે દાંત પડી ગયા હતા એવો મદ્રાસી હિંદી ફે'ટો હાથમાં રાખીને રોતોરોતો મારી સમક્ષ આવી ઉભો. તેને તેના માલિકે સખત માર માર્યો હતો. મારો મહેતો જે તામીલ બોલતો હતો તેની મારફત મેં તેની સ્થિતિ બાણી. બાલાસુંદરમ્ એક પ્રતિષ્ઠિત ગોરાને ત્યાં મજૂરી કરતો હતો. માલિકને કંઈ ગુસ્સો ચડ્યો હશે; તે બાન બૂલ્યો ને તેણે બાલાસુંદરમ્ને સારી પેઠે માર માર્યો. પરિણામે બાલાસુંદરમ્ના બે દાંત તૂટી ગયા.

મેં તેને દાકતરને ત્યાં મોકલ્યો. તે કાળે ગોરા દાકતરો જ મળતા. ધન વિષેનું પ્રમાણપત્ર મેળવવાની મને ગરજ હતી. તે મેળવી હું બાલાસુંદરમને માજીસ્ટ્રેટ પાસે લઇ ગયો.

મારી નેમ માલિકને સળ કરાવવાની નહોતી. મારે તો બાલાસુંદરમને તેની પાસેથી છોડાવવો હતો. હું ગિરમીટિયાને લગતો કાયદો તપાસી ગયો. એનો માત્રેક સંમત થાય અને હું નવો શેઠ શોધી આપું તોજ બાલાસુંદરમ છૂટી શકે તેમ હતું. મેં એ બંને વસ્તુ કરી આપી.

બાલાસુંદરમના કેસની આ વાત ગિરમીટિયામાં ચોમેર ફેલાઇ ને હું તેમનો બંધુ ઠર્યો. મને આ વાત ગમી. મારી ઓશીસે ગિરમીટિયાઓની હારની હાર આવવા લાગી. હું એમનાં દુઃખોની કથા જાણવા લાગ્યો.

અબ્યાસને અંતે મને જણાયું કે આ બોકોની દશા તો અત્યંત કષ્ટ જ છે. આ ગિરમીટિયા એટલે ગુલામીમાં જકડાયેલા અહીંના હિંદી ખેડૂતો. સને ૧૮૬૦ માં નાતાલમાં શેરડીનો પાક સારો થયો છે એમ ત્યાંના ગોરા જમીનદારોને લાગ્યું. એમને મનૂરો-ગુલામો જોઇતા હતા. એમણે હિંદની સરકાર પાસે માગણી કરી. રજા મળી. ખોટી લાલચો બતાવીને અને પાંચ વરસ નોકરીમાં રહેવાની કબજાત કરાવીને ફેટલાય અજ્ઞાન ખેડૂતોને એ બોકો ત્યાં ધસડી ગયા.

પણ આ બોકો એકલા ખેડૂત જ ન રહ્યા; પાંચ વરસની કબજાત પૂરી થયે એ બોકો ત્યાંજ રહીને વેપારમાં લાગ્યા; ગોરાઓ સાથે હરીદાઇમાં ઉતર્યા. ગોરાઓને આ શાનું ગમે ? સને ૧૮૬૪ માં આવા ગિરમીટિયા હિંદીઓ પર વાર્ષિક ૨૫ પૌંડનો એટલે ૩૧. ૩૭૫ નો કર નાખવાનો ઠરાવ નાતાલની સરકારે તૈયાર કર્યો. એ વાંચીને હું તો દિશ્મુદ જ બની ગયો. મેં એ વાત પર કેંગ્રેસનું

ધ્યાન ખેંચ્યું. કોંગ્રેસે તે બાબત જે હિલચાલ કરવી જોઈએ તે કરવા નિર્ણય કર્યો.

આ કરની સામે સખત લડાઈ મંડાઈ. પરિણામે રૂપ ને બદલે ત્રણ પૌંડનો કર નક્કી થયો. આટલો કર પણ કોઈક દિવસે તો જવો જ જોઈએ એમ કોંગ્રેસે ઠરાવ્યું. એ નિશ્ચય પાર પાડતાં ૨૦ વર્ષ વીત્યાં. તેમાં નાતાલના જ નહિ પણ આખા દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓને સંડોવાવું પડ્યું. તેમાં ગોખલેને નિમિત્ત થવું પડ્યું. તેમાં ગિરમીટિયા હિંદુઓને પૂરો ભાગ લેવો પડ્યો. તેને અંગે કેટલાકને ગોળીબારથી મરવું પડ્યું. દશ હજારથી ઉપરાંત હિંદીઓને જેલ ભોગવવી પડી.

પણ અંતે સત્યનો જય થયો. હિંદીઓની તપશ્ચર્યા કળી. તેને સારૂ અડગ શ્રદ્ધાની, ધીરજની અને સતત પ્રવૃત્તિની આવશ્યકતા હતી. જે કોમ હારીને એસી જાત, કોંગ્રેસ લડતને જૂલી જાત, તો એ કર આજ લગી ગિરમીટિયા હિંદીઓની પાસેથી લેવાતો હોત, અને એની નામોશી સ્થાનિક હિંદીઓને તેમજ સમસ્ત હિંદુસ્તાનને લાગત.

તોફાનના ભયકારા

હવે હું દક્ષિણ આફ્રિકામાં ત્રણ વર્ષ રહી ચૂક્યો હતો. લોકોને હું ઓળખતો થયો હતો. તેઓ મને ઓળખતા થયા હતા. મારી વકીલાત પણ ઠીક ચાલતી હતી એમ કહેવાય. જાહેર કામમાં મારી હાજરીની જરૂર લોકો જોતા હતા. હું પણ જોતો હતો. તેથી મેં દક્ષિણ આફ્રિકામાં કુટુંબ સહિત રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો અને તે સારું દેશ જ્યાં આવવું દુરસ્ત ધાયું.

સને ૧૮૯૬ના મધ્યમાં છ માસ માટે હું દેશમાં આવ્યો; પણ એ સમય હું પૂરો કરું તે પહેલાં તો ડરબનથી તાર આવ્યો: ‘જલદી પાછા ફરો.’ મારે હવે એકદમ આફ્રિકા જવાની તૈયારી કરવી પડી.

સ્ટીમરની ગોઠવણ કરવા માટે દાદા અબ્દુલ્લાના એજન્ટને મેં તાર કર્યો. દાદા અબ્દુલ્લાએ પોતે ‘કુરસેંડ’ સ્ટીમર વેચાતી લીધી હતી. તેમાં મને તથા મારા કુટુંબને મક્કત લઈ જવાનો તેમણે આગ્રહ કર્યો. મેં ઉપકાર સહિત તે સ્વીકાર્યો અને હું ડિસેમ્બરના આરંભમાં ‘કુરસેંડ’માં મારા કુટુંબને લઈને દક્ષિણ આફ્રિકા તરફ ખીજી વાર રવાના થયો. આ સ્ટીમરની સાથે જ ખીજી સ્ટીમર ‘નાદરી’ પણ ડરબન રવાના થઈ. બન્ને સ્ટીમરમાં મળી આઠસેંક લોકો ઉતારાઈએ હશે. તેમાંનો અર્ધ ઉપરાંત ભાગ ટ્રાંસવાલ જનારો હતો.

સ્ટીમર ખીજાં બંદર કર્યા વગર નાતાલ પહોંચવાની હતી, એટલે માત્ર અઠાર દિવસની મુસાફરી હતી. કેમ જાણે અમને ભાવી તોફાનની ચેતવણી આપવી ન હોય, તેમ અમારે પહોંચવાને ત્રણ કે ચાર દિવસ બાકી હતા એવામાં દરિયામાં ભારે તોફાન ઉપડ્યું.

આ દૃશ્ય ભવ્ય હતું. દુઃખમાં સૌ એક થઈ ગયા. ભેદ ભૂલી ગયા. ઇશ્વરને હૃદયથી સંબોધવા લાગ્યા. લોકો મુસલમાન બધા મળી

ધશ્વરને યાદ કરવા લાગ્યા. કોઇએ માનતાઓ માની. કપ્તાન પણ ઉતાડ્યોની સાથે ભળ્યા ને સૌને આશ્વાસન આપી કહ્યું: જો કે તોફાન તીવ્ર ગણાય તેવું હતું, તો પણ તેના કરતાં ઘણા વધારે તીખાં તોફાનોનો પોતાને અનુભવ થયો હતો. સ્ટીમર મજબુત હોય તો એકાએક ડૂબતી નથી. ઉતાડ્યોને તેમણે આવું ઘણું સમજાવ્યું, પણ એથી ઉતાડ્યોને કરાર ન મળે. સ્ટીમરમાં અવાજો તો એવા થાય કે જાણે હમણાં ક્યાંથી તૂટશે, હમણાં ગાગડું પડશે. ગોથાં એવાં ખાય કે હમણાં ગિથલી પડશે એમ લાગે. કેક ઉપર તો કોઇ રહી જ શેનું શકે ! ‘ધશ્વર રાખે તેમ રહેવું’ એ સિવાય ખીજો ઉદ્દગાર નહોતો સંભળાતો.

મને સ્મરણ છે તે પ્રમાણે આવી ચિંતામાં ચોવીસ કલાક વીત્યા હશે. છેવટે વાદળ વિખરાયું. સૂર્યનારાયણે દર્શન દીધાં. કપ્તાને કહ્યું: ‘તોફાન ગયું છે.’ બોડોના ચહેરા ઉપરથી ચિંતા દૂર થઇ ને તેની જ સાથે ધશ્વર પણ અસોપ થઇ ગયો ! મોતનો ડર ભૂકાયો તેની જ સાથે ગાનતાન, ખાનપાન શરૂ થયાં. નિમાજ રહ્યાં, પણ તોફાનટાણે તેમાં જે ગાંભીર્યભાવ દેખાતો હતો તે ગયો !

પણ આ તોફાને મને ઉતાડ્યોની સાથે ઓતપ્રોત કરી મૂક્યો હતો. એમ કહી શકાય કે મને તોફાનનો ભય નહોતો અથવા તો ઓછામાં ઓછો હતો. લગભગ આવાં તોફાન મેં અગાઉ અનુભવ્યાં હતાં. મને દરિયો લાગતો નથી, ફેર આવતા નથી, તેથી હું ઉતાડ્યોનાં નિર્ભય થઇ ફરી શકતો હતો. તેમને આશ્વાસન આપી શકતો હતો અને કપ્તાનના વર્તારા સંભળાવતો હતો. આ સ્નેહગાંઠ મને બહુ ઉપયોગી થઇ પડી.

અમે ૧૮મી કે ૧૯મી ડિસેમ્બરે ડરબનના પારામાં લંગર કર્યું. ‘નાદરી’ પણ તેજ દહાડે પહોંચી.

ખરા તોફાનનો અનુભવ તો હજી હવે થવાનો હતો.

કસોટી

દક્ષિણ આફ્રિકાનાં ગંદરોમાં ઉતારૂઓના આરોગ્યની પૂરી તપાસ થાય છે. જો રસ્તામાં કોઈને ચેપી રોગ લાગુ પડ્યો હોય તો સ્ટીમરને સૂતકમાં-કવોરંટીનમાં-રાખે છે. અમે મુંબઈ છાડ્યું ત્યારે ત્યાં મરકી તો ચાલતી જ હતી. તેથી અમને કંઈ સૂતક નડવાનો ભય તો હતો જ. દાકતર આવ્યા. તપાસ થઈ અને ત્રેવીસ દિવસનું સૂતક નંખાયું.

પણ આ સૂતકનાં ખરાં કારણ ખીજનં જ હતા. અહીંના ગોરાઓ માનતા હતા કે મેં હિંદમાં જઈને એમની ખૂબ નિંદા કરી છે અને હવે આફ્રિકાને હિંદીઓથી ભરી દેવા માટે સ્ટીમરો ભરીને આવ્યો છું. અમને હિંદમાં પાછા હાંકી કાઢવાની આ એક યુક્તિ જ હતી.

હું નિર્દોષ હતો. ગમે તે જોખમે હકને વળગી રહેવાનો મેં મારો નિશ્ચય જાહેર કર્યો. અંતે ત્રેવીસ દિવસે સ્ટીમરને મુક્તિ મળી અને ઉતારૂઓને ઉતરવાનો હુકમ બહાર પડ્યો.

આગખોટ ફૂરજ ઉપર આવી. ઉતારૂઓ ઉતર્યા. પણ મારે માટે મિ. એરકમ્મે કપ્તાનને કહેવડાવ્યું હતું: ‘ગાંધીને તથા તેના કુટુંબને સાંજે ઉતારજો. તેની સામે ગોરાઓ ખુબ ઉશ્કેરાઈ ગયા છે

ને તેનો જન જોખમમાં છે. ફૂરજનો સુપરિન્ટેન્ડન્ટ ટેટમ તેને સાંજે તેડી જશે.’

કમાને આ સંદેશાની મને ખબર આપી. મેં તે મુજબ કરવાનું કબૂલ કર્યું. પણ આ સંદેશો મળ્યાને અર્ધો કલાક પણ નહિ થયો હોય તેવામાં મિ. બોટને આવ્યા ને કમાનેને મળી તેને કહ્યું: ‘જો મિ. ગાંધી મારી સાથે આવે તો હું તેમને મારે જોખમે લઇ જવા ઇચ્છું છું. સ્ટીમરના એજન્ટના વકીલ તરીકે હું તમને કહું છું કે મિ. ગાંધીને લગતો જે સંદેશો તમને મળ્યો છે તે બાબતમાં તમે મુક્ત છો.’ કપ્તાનની સાથે આમ વાતચીત કરી પોતે મારી પાસે આવ્યા, ને મને કંઈક આ પ્રમાણે કહ્યું: ‘જો તમને જિંદગીનો ડર ન હોય તો હું ઇચ્છું છું કે મિસિસ ગાંધી અને બાળકો ગાડીમાં ઇસ્તમજી શેઠને ત્યાં જાય, અને તમે તથા હું સરિયામ રસ્તે થઈને ચાલતાં જઈએ. તમે અંધાઈ થયે છાનામાના શહેરમાં દાખલ થાઓ એ મને તો મુશ્કેલ રચતું નથી. મને લાગે છે કે તમારો વાળ સરખો વાંકો નથી થવાનો. હવે તો બધું શાંત છે, ગોરાઓ બધા વિખરાઈ ગયા છે. પણ ગમે તેમ હોય તોયે તમારાથી છૂપી રીતે તો પ્રવેશ ન જ થાય એવો મારો અભિપ્રાય છે.’

હું સંમત થયો. મારી ધર્મપત્ની ને બાળકો ઇસ્તમજી શેઠને ત્યાં ગાડીમાં ગયાં ને સહીસલામત પહોંચ્યા. હું કપ્તાનની રજા લઈ મિ. બોટનેની સાથે ઉતર્યો. ઇસ્તમજી શેઠનું ઘર લગભગ બે માઇલ દૂર હતું.

અમે આગબોટમાંથી ઉતર્યાં તેવા જ કેટલાક છોકરાઓએ મને ઓળખી કાઢ્યો, અને ‘ગાંધી, ગાંધી,’ એમ ખૂબ પાડી. લાગલાજ બેચાર માણસો એકઠા થયા ને ખૂબો વધી. મિ. બોટનેને બુધ્દિ ટાળું વધી જશે માની તેમણે રિક્ષા મંગાવી. મને તો તેમાં બેસવાનું કદી

ન મમતું. આ મારે પહેલો જ અનુભવ થવાનો હતો. પણ છોકરાઓ શાના ખેસવા દે ! તેમણે રિક્ષાવાળાને ધમકી આપી એટલે તે નાહો.

અમે આગળ ચાલ્યા. ટોળામાં સારી પેડે બીડ થઇ. સૌ પહેલાં તો ટોળાએ મને મિ. બોટનથી નોખો પાડ્યો. પછી મારા ઉપર કાંકરાના, સડેલાં ઈંડાના વરસાદ વરસ્યા. મારી પાધડી કાંઈએ ઉડાડી દીધી. લાતો શરૂ થઇ.

મને તમ્મર આવી. મેં પડખેના ધરની જળણી પકડી શ્વાસ ખાધો. ત્યાં જિભું રહેવાય એમ તો નહોતું જ. તમાચા પડવા લાગ્યા.

એટલામાં પોલીસના વડાની સ્ત્રી જે મને ઓળખતી હતી તે આ રસ્તે થઇને જતી હતી. મને જોતાં જ તે મારે પડખે આવી ઉભી, ને જો કે તડકા નહોતો છતાં પોતાની છત્રી ઉઘાડી. આથી ટોળું કંઈક નમ્યું. હવે ધા કરે તે મિસિસ અલેક્ઝાંડરને બચાવીને જ કરવા રહ્યા.

દરમ્યાન કોઈ હિંદી જુવાન મારા ઉપર માર પડતો જોઇ પોલીસ થાણા પર દોડી ગયેલો. સુપરિન્ટેન્ડન્ટ અલેક્ઝાંડરે એક ટુકડી મને ઘેરી વળીને બચાવી લેવા મોકલી. તે વેળાસર પહોંચી. મારે રસ્તો પોલીસ થાણા પાસે થઇને જ જતો હતો. સુપરિન્ટેન્ડન્ટે મને થાણામાં આશ્રય લેવા સૂચવ્યું. મેં ના પાડી, ને કહ્યું : ' જ્યારે લોકો પોતાની જૂઝ જોશે ત્યારે શાંત થશે. મને તેમની ન્યાયબુદ્ધિમાં વિશ્વાસ છે. '

ટુકડીની સાથે રહીને હું સહીસલામત પારસી રસ્તમજીને ઘેર પહોંચ્યો. મને પીઠ ઉપર મૂઠ્ઠા ધા પડ્યા હતા. એક જ જગ્યાએ થોડો ઘુંદાયો હતો. રડીમરના દાકતર દાદી બરજોરે ત્યાંજ હાજર હતા. તેમણે મારી સારવાર સરમ કરી.

કસોટી

[ચાલુ]

આમ અંદર શાંતિ હતી પણ બહાર તો ગોરાઓએ ઘરને ઘેર્યું. સાંજ પડી ગઈ હતી. અંધારું થયું હતું. હજારો લોક બહાર કિકિયારીઓ કરતા હતા, ને ‘અમને ગાંધી સોંપી દો’ એવી ખૂમો ચાલી રહી હતી. સમય વરતીને સુપરિન્ટેન્ડન્ટ અલેક્ઝાંડર ત્યાં પહોંચી ગયા હતા ને ટોળાને ધમકીથી નહિ પણ વિનોદથી વશ રાખી રહ્યા હતા.

છતાં તે ચિન્તામુક્ત નહોતા. તેમણે મને આવી મતલબનો સંદેશો મોકલ્યો: ‘જે તમે તમારા મિત્રના મકાનને તેમજ માબને તથા તમારા કુટુંબને બચાવવા માગતા હો તો તમારે હું સ્વયં તે રીતે આ ઘરમાંથી છૂપી રીતે બાગવું જોઈએ.’

મેં હિંદી સીપાઈનો પહેરવેશ પહેર્યો. માથે કઢાચ માર પડે તો તેમાંથી બચવા સાર એક પીત્તળની તાસક રાખી તે ઉપર મદ્રાસીનો મોટો ફેટો લપેટ્યો. સાથે બે ડિટેક્ટિવ હતા તેમાંના એકે હિંદી વેપારીનો પોશાક પહેર્યો. પોતાનું મોંદુ હિંદીના જેવું રંગ્યું. બીજાએ શું પહેર્યું એ હું બૂલી ગયો છું. અમે પડખેની ગલીમાં થઈને પડોશની એક દુકાનમાં પહોંચ્યા ને ગોદામમાં ખડકેલી ગૂણોની થપ્પીઓ

અંધારામાં ટપીને દુકાનને દરવાજેથી ટોળામાં થઈ પસાર થયા. શેરીને નાકે ગાડી જીભી હતી તેમાં બેસાડી મને પેલા થાણામાં, જ્યાં આશ્રય લેવાનું સુપરિન્ટેન્ડન્ટ અલેક્ઝાંડરે સૂચવ્યું હતું, ત્યાં જ લઈ ગયા. મેં સુપરિન્ટેન્ડન્ટ અલેક્ઝાંડરનો તેમજ છૂપી પોલીસના અમલદારોનો ઉપકાર માન્યો.

આમ એક તરફ જ્યારે મને લઈ જતા હતા ત્યારે બીજી તરફ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ અલેક્ઝાંડર ટોળાને ગીત ગવડાવી રહ્યા હતા. તે ગીતનો તરજૂમો આ છે.

‘ચાલો આપણે ગાંધીને પેલે
આમલીના ઝાડે ફાંસી લટકાવીએ.’

જ્યારે હું સહીસલામત થાણે પહોંચ્યાની ખાતમી સુપરિન્ટેન્ડન્ટ અલેક્ઝાંડરને મળી ત્યારે તેમણે ટોળાને કહ્યું: ‘તમારો શિકાર તો આ દુકાનમાંથી સહીસલામત સટકી ગયેલ છે.’ ટોળામાંના કોઈ ગુસ્સે થયા, કોઈ હસ્યા. ઘણાએ આ વાત માનવા ના પાડી.

‘ત્યારે તમારામાંથી જેને તમે નીમો તેને હું અંદર લઈ જઈને તમે તપાસી જુઓ. જે તમે ગાંધીને શોધી કાઢો તો તેને તમારે હવાલે કરું, ન શોધી શકો તો તમારે વેરાઈ જવું. તમે પારસી રસ્તમજીનું મકાન તો નહિ જ બાળો અને ગાંધીનાં ઐરાંછો કરાંને ઇજા નહિ કરો એ તો મારી ખાતરી જ છે.’ આમ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ અલેક્ઝાંડર બોલ્યા.

ટોળાએ પ્રતિનિધિ નીમ્યા. પ્રતિનિધિઓએ ટોળાને નિરાશાજનક ખબર આપ્યા. સહુ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ અલેક્ઝાંડરની સમયસૂચકતા ને ચતુરાઈની સ્તુતિ કરતા, પશ્ચ ક્રેટલાંક ધુધવાતા વિખરાયા.

મરહૂમ મિ. ચેમ્બરલેને મારા ઉપર હુમલો કરનારાઓ પર કામ ચલાવવા ને મને ન્યાય મળે એમ થવા તાર કર્યો. મિ. એરકંબે મને પોતાની પાસે બોલાવ્યો. મને ઇજા થઈ તે માટે દિલગીરી બતાવીને કહ્યું: ‘તમારો વાળ સરખો વાંકો થાય તેમાં હું

રાજી ન હોઈ એ તો તમે માનશો જ. હવે જો તમે હુમલો કરનારાઓને ઓળખી શકો તો તેમને પકડવા તથા તેમના ઉપર કામ ચલાવવા હું તૈયાર છું.’

મેં જવાબ આપ્યો: ‘મારે કોઇના ઉપર કામ ચલાવવું નથી. હુમલો કરનારાઓમાંથી એક બેને કદાચ હું ઓળખું’, પણ તેમને સજા કરવાથી મને શો લાભ ! વળી હું હુમલો કરનારાઓને દોષિત પણ નથી ગણતો. તેમને તો એમ કહેવામાં આવ્યું કે મેં હિંદુસ્તાનમાં અતિશયોક્તિ કરી નાતાલના ગોરાઓને વગોવ્યા છે. આ વાત તેઓ માને ને ગુસ્સો કરે તેમાં નવાઇ શી ? દોષ તો ઉપરીઓનો અને મને કહેવા દો તો, તમારો ગણાય. તમે લોકોને સીધી રીતે દોરી શકતા હતા. પણ તમે સુદ્ધાં છાપાંના તારને સાચો માન્યો ને મેં અતિશયોક્તિ કરી હશે એમ કહી લીધું. મારે કોઇના ઉપર કામ ચલાવવું નથી, જ્યારે ખરી હકીકત જાહેર થશે ને લોકો જાણશે ત્યારે તેઓ પસ્તાશે.’

‘ત્યારે તમે મને આ વાત બેખિતવાર આપશો ? મારે તેવો તાર મિ. એમ્પરબેનને મોકલવો પડશે.’ મેં હા પાડી અને તુરત ઘટતો કાગળ લખી આપ્યો.

બીજો દિવસે ‘નાતાલ એડવરટાઇઝર’ નામના છાપાનો પ્રતિનિધિ મને મળવા આવ્યો. તેણે મને ઘણા પ્રશ્નો પૂછ્યા. મેં બધાનાં સંપૂર્ણતાએ જવાબ આપ્યા. ‘કુરલ્લેડ’ અને ‘નાદારી’માં આવનાર ઉતાડોને લાવવામાં હું જવાબદાર નથી અને હિંદના બાપણોમાં મેં અહીં ન કહી હોય એવી કોઇ વાત કીધી નથી એ એને સમજાવ્યું. મારા આ ખુલાસાની અને હુમલો કરનારાઓ ઉપર ફરિયાદ નહિ માંડવાના મેં કરેલા ઈનકારની અસર એટલી બધી પડી કે ગોરાઓ શરમાયા. છાપાંઓએ મને નિર્દોષ ઠરાવ્યો; ફુલ્લડ કરનારાને નિંદા. હિંદી કોમની પ્રતિષ્ઠા વધી ને મારો માર્ગ સરળ થયો.

સાદાઈ

ઉપરના બનાવથી મારો ધંધો ઠીક ચાલતો હતો પણ તેથી સંતોષ નહોતો રહેતો. ભોગો ભોગવવાનો આરંભ તો કર્યો પણ તે ટકી ન શક્યો. રાયરચીલું વસાવતાં તો મને તે ઉપર મોહ ન જ બિપજી શક્યો. એટલે ઘર વસાવ્યું તેવો જ મેં ખરચ ઓછું કરવાનો આરંભ કર્યો. ધોખીનું ખરચ પણ વધારે લાગ્યું. વળી ધોખી નિયમિતપણે કપડાં ન આપે તેથી બેત્રણ ડઝન ખમીસથી ને તેટલા કોલરથી પણ મારું ન નમે. કોલર રોજ બદલવા; ખમીસ રોજ નહિ તો એકાંતરે બદલવાં. એટલે બે તરફથી ખરચ થાય. આ મને નકામું જણાયું. એટલે ધોવાનો સરંજામ વસાવ્યો. ધોવાની કળાની ચોપડી વાંચીને ધોવાનું શીખ્યો. પત્નીને પણ શીખવ્યું. કંઈક બોળે તો વધ્યો જ, પણ નવું હતું. એટલે વિનોદ થતો.

હાથે ધોયેલો મારો પહેલો કોલર તો હું કદી જુલું તેમ નથી. એમાં આર વધારે ચડેલ ને ઇસ્ત્રી પૂરી ગરમ નહોતી. વળી કોલર દાઝી જવાની બીક ઇસ્ત્રી બરોબર દાખી નહિ તેથી તે અછકડ તો બન્યો પણ તેમાંથી આર ખર્ચો કરતો હતો !

આવે હાથે હું કોરટમાં ગયો ને ઍરિસ્ટરોને મળક કરવાનું સાધન બન્યો. પણ મારામાં આવી મળક સહન કરવાની શક્તિ તે કાબે પણ ઠીક હતી.

‘કોલર હાથે ધોવાનો આ પહેલો અખતરો છે એટલે તેમાંથી આર ખરે છે. મને એ અડચણકર્તા નથી, ને વળી તમને બધાંને આટલો વિનોદ પૂરો પાડું છું એ વધારાનો નફો.’ મેં ખુલાસો કર્યો.

‘પણ ધોખી ક્યાં નથી મળતા ?’ એક મિત્રે પૂછ્યું. કોલરની કિંમત જેટલી ધોલાઈ થાય અને એ આપતાં છતાં ધોખીની

ગુલામી ભોગવવી એના કરતાં હાથે ધોવું હું પસંદ કરું છું. '

આ સ્વાવલંબનની ખૂબી હું મિત્રોને ન સમજાવી શક્યો.

મારે કહેવું જોઈએ કે છેવટે ધોખીના ધંધામાં મારા કામપૂરતી કુશળતા મેં મેળવી લીધી હતી, અને ધોખીના ધોણ કરતાં ધરવું ધોણ મુદ્દલ ઊતરતું નહોતું.

જેમ ધોખીની ગુલામીમાંથી હું છૂટ્યો તેમ હજમની ગુલામી-માંથી પણ છૂટવાનો પ્રસંગ આવ્યો. હજમત તો વિલાયત જનારા સહુ હાથે કરતાં શીખે જ, પણ વાળ કાપવાનું કોઈ શીખતા હોય એવો મને ખ્યાલ નથી. પ્રિટોરિયામાં હું એકવેળા એક અંગ્રેજ હજમની દુકાને પહોંચ્યો. તેણે મારી હજમત કરવાની ધસીને ના પાડી, ને ના પાડવમાં જે તિરસ્કાર બતાવ્યો તે વધારાનો. મને દુઃખ થયું. હું પહોંચ્યો બજારમાં. વાળ કાપવાનો સંચો ખરીદ્યો ને ચરીસાની સામે ઉભા રહી વાળ કાપ્યા. વાળ જેમ તેમ કપાયા તો ખરા, પણ પાછળના કાપતાં બહુ મુશ્કેલી પડી. સીધા તો ન જ કપાયા. દારટમાં હસાહસ.

' તારે માથે ઉંદર ફરો ગયા છે ? '

મેં કહ્યું: ' ના; મારા કાળા માથાનો સ્પર્શ ધોળા હજમ ન કરે એટલે જેવાતેવા પણ હાથે કાપેલા વાળ મને પ્રિય છે. '

આ જવાબથી મિત્રોને આશ્ચર્ય ન થયું. ખરું જોતાં પેલા હજમનો કશો દોષ નહોતો. જે તે શ્યામવર્ણ ભોંટાના વાળા કાપે તો તેની કમાણી જાય. આપણે ક્યાં આપણા અસ્પૃશ્યોના વાળ કાચવણી દિંદુઓના હજમ પાસે કપાવા દેખએ છીએ ? એનો ખદ્દો મને દક્ષિણ આફ્રિકામાં એક નહિ પણ અનેકવેળા મળ્યો છે. અને આપણા દોષનું જ એ પરિણામ છે એવી મારી સમજ હોવાથી મને એ વાતનો કદી રોષ નથી ચડ્યો.

અંગ્રેજોને ખાતર

સને ૧૮૬૭ થી ૯૯ દરમ્યાનના નિંદગીના ખીજા અનેક અનુભવો છોડીને હવે હું બોઅર યુદ્ધ ઉપર આવું છું. આ યુદ્ધ અંગ્રેજ અને બોઅર કામ વચ્ચે હતું. એ જ્યારે થયું ત્યારે મારી પોતાની લાગણી કેવળ બોઅરો તરફ હતી. પણ બ્રિટિશ રાજ્ય તરફની મારી વફાદારી મને તે યુદ્ધમાં ભાગ લેવા બળાતકારે ધસડી ગઈ. મને લાગ્યું કે જો હું બ્રિટિશ રૈયત તરીકે હક્કો માગી રહ્યો હતો, તો બ્રિટિશ રૈયત તરીકે બ્રિટિશ રાજ્યના રક્ષણમાં ભાગ આપવાનો મારો ધર્મ હતો. આથી જોટલા સાથીઓ મળ્યા તેટલા મેળવીને અને અનેક મુસીબતો વેડીને અમે ધાયલ થયેલાઓની શુશ્રૂષા કરનારી એક ટુકડી ઉભી કરી. અત્યાર સુધી સામાન્ય રીતે અહીંના અંગ્રેજોમાં હિંદીઓ જોખમનાં કામ ન ખેડે, સ્વાર્થ ઉપરાંત ખીજું કશું તેમને ન સૂઝે, એવી જ માન્યતા હતી. તેથી ધણા અંગ્રેજ મિત્રોએ મને નિરાશાના જ જવાબો આપ્યા. માત્ર દા. બૂથે ખૂબ ઉત્તેજન આપ્યું. તેમણે અમને ધાયલ યોદ્ધાઓની સારવાર કરવાની તાલીમ આપી. અમારી લાયકાતનાં દાક્તરનાં પ્રમાણપત્રો મેળવ્યાં. લડાઈમાં સેવા કરવા દેવાની અમે સરકારને અરજી કરો. સરકારને પણ રંગરોનો લાગે ખપ હતો એટલે અમારી માગણીનો તુરત જ સ્વીકાર થયો.

આ ટુકડીમાં લગભગ ૧,૧૦૦ જણ હતા, તેમાં લગભગ ૪૦ મુખી હતા. ખીજા ત્રણસેંક સ્વતંત્ર હિંદીઓ ભરતીમાં દાખલ થયા હતા. બાકીના ગિરમીટિયા હતા. દા. બૃથ પણ અમારી સાથે હતા. ટુકડીએ કામ સરસ કર્યું. જો કે તેને દારૂગોળાની બહાર કામ કરવાનું હતું અને તેને રેડકોસનું રક્ષણ હતું. છતાં બીડને સમયે દારૂગોળાની હદની અંદર કામ કરવાની તક પણ અમને મળી. આવા જોખમમાં ન ઉતરવાનો કરાર સરકારે પોતાની ઇચ્છાથી અમારી જોડે કર્યો હતો. પણ રિપયાંકોપની હાર પછી સ્થિતિ બદલાઈ. તેથી જનરલ બુલરે મંદેશો મોકલાવ્યો કે જો કે અમે જોખમ વહોરવાને બંધાયેલા નહોતા, છતાં જો અમે તેવું જોખમ વહોરીને ધાયત્ર સિપાઈઓને તેમજ અમલદારોને રણક્ષેત્રમાંથી ઉંચકી ડોળીઓમાં ખસેડી લઈ જવા તૈયાર થઈશું તો સરકાર અમારો ઉપકાર માનશે. અમે તો જોખમ વહોરવા તત્પર જ હતા. એટલે રિપયાંકોપના યુદ્ધ પછી અમે દારૂગોળાની હદની અંદર કામ કરતા થઈ ગયા.

આ દિવસોમાં બધાને ધાળીવાર દહાડાની વીસપચીસ માઇલની મજલ કરવી પડતી અને એક વખત તો ધાયલોને ડોળીમાં ઉંચકીને તેટલા માઇલ ચાલવું પડ્યું હતું.

છ અઠવાડિયાને અંતે અમારી ટુકડીને વિદાયગીરી આપવામાં આવી. અમારા નાનકડા કામની તે વેળા તો બહુ સ્તુતિ થઈ. એથી હિંદીઓની પ્રતિષ્ઠા વધી. ‘છેવટ હિંદીઓ સામ્રાજ્યના વારસ તો છે જ’ એવાં ગીતો ગવાયાં.

હવે હિંદી કામ વધારે સંગઠીત થઈ. હું ગિરમીટિયા હિંદીઓના પ્રસંગમાં ઘણો વધારે આવી શક્યો. તેમનામાં વધારે જાગૃતિ આવી, અને હિંદુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી, મદ્રાસી, ગુજરાતી, સિંધી, બધા હિંદી છીએ એ લાગણી વધારે દ્રઢ થઈ. સફર માન્યું કે હવે

હિંદીઓ ઉપરનાં દુઃખ દૂર થવાં જ જોઈએ. ગોરાઓની વર્તણૂકમાં પણ તે વખતે ચોખ્ખો ફેરફાર જણાયો.

લડાઈમાં જે ગોરાઓનો અમને પ્રસંગ પડ્યો તે મીઠો હતો. હજારો 'ટોમી'ઓના સહવાસમાં અમે આવ્યા. તેઓ અમારી સાથે મિત્રભાવે વર્તતા ને અમે તેમની સેવા માટે હતા એ જાણી ઉપકાર માનતા.

મનુષ્યસ્વભાવ દુઃખને સમયે કેવો પીગળે છે એનું તે સમયનું એક મધુર સ્મરણ અહીં નોંધ્યા વિના રહી શકાતું નથી. અમે ચીવલી છાવણી તરફ જતા હતા. તાપ સખત હતો. અમે કૂચ કરી રહ્યા હતા. સહુ તરસ્યા હતા. પાણી પીવાને સારૂ રસ્તામાં એક નાનકડો ઝરો હતો. દ્રાણ પહેલાં પાણી પીએ ? 'ટોમી'ઓ પી રહ્યા પછી આપણે પીશું એમ મેં ધાર્યું હતું. 'ટોમી'ઓએ અમને જોઈ તુરત અમને પહેલાં પાણી પીવા દેવા આગ્રહ માંડ્યો, ને એમ ઘણી વાર સુધી અમારી વચ્ચે 'તમે પહેલાં અમે પછી' એવી મીઠી તાણાતાણ ચાલી.

સેવકને ભેટો ન હોય

લડાઈના કામમાંથી છૂટા થયા પછી મને લાગ્યું કે હવે મારું કામ દક્ષિણ આફ્રિકામાં નથી પણ દેશમાં છે. મેં સાથીઓ આગળ આ વસ્તુની માગણી કરી. ઘણી મુસીબતે એ માગણીનો શરતી સ્વીકાર થયો. શરત એ હતી કે એક વર્ષની અંદર જે કોમને મારી જરૂર જણાય તો મારે પાછું દક્ષિણ આફ્રિકા જવું. મને આ શરત કઠણ લાગી, પણ પ્રેમપાશથી હું બંધાયેલો હતો. મિત્રોના બોલને હું તરછાંડી ન શક્યો. મેં વચન આપ્યું ને જન મેળવી.

આ વેળા મારો નિકટ સંબંધ નાતાલ સાથે જ હતો એમ કહેવાય. નાતાલના દિંદીઓએ મને પ્રેમામૃતથી નવડાવી મૂક્યો. ડંકડાણે માનપત્રો આપવાની સમાઓ થઈ અને દરેક ડંકાણેથી કિંમતી ભેટો આવી.

૧૮૯૬માં જ્યારે હું દેશ આવેલો ત્યારે પણ ભેટો મળેલી, પણ આ વખતની ભેટોથી ને સમાઓનાં દૃશ્યથી હું અકળાયો. ભેટોમાં સોનાચાંદીની વસ્તુઓ તો હતી જ, પણ તેમાં હીરાની વસ્તુઓ પણ હતી. વળી પચીસ ઝીનીનો એક હાર કસ્તુરબાઈ માટે પણ એમાં હતો.

આ બધી વસ્તુઓનો સ્વીકાર કરવાનો મને શો અધિકાર હોય? એનો સ્વીકાર કરું તો કોમની સેવા હું પૈસા લઈને નહોતો કરતો એમ મારા મનને કેમ મનાવું? વળી આ ભેટોનો ભેટો ભાગ તો મારી જાહેર સેવાને અંગેજ હતો. આ બધું મારાથી શે જીવવાય?

જે સાંજે આમાંની મુખ્ય ભેટો મળી તે રાત્રિ મેં આવનાની જેમ જાગીને ગાળી. મારા ઓરડામાં આંટા માર્યા કર્યા. પણ

કંઈ ગૂંચ જિક્કે નહિ. સેંકડોની ભેટો જતી કરવી એ ભારે પડતું હતું, રાખવી એ વધારે ભારે લાગતું હતું.

અંતે મારાથી આ વસ્તુઓ ન જ રખાય એવા નિર્ણય ઉપર હું આવ્યો.

ધર્મપત્નીને સમજાવવાનું મુશ્કેલ પડશે એ હું જાણતો હતો. બાળકોને સમજાવવામાં મુશ્કેલી નહિ આવે એવી મને ખાતરી હતી.

બાળકો તો તુરત સમજ્યા. ‘અમારે એ દાગીનાઓનું કામ નથી. આપણે તે બધું પાછું જ આપવું. ને કદાચ આપણને એવી વસ્તુ જોઈતી હશે તો આપણે પોતે ક્યાં નથી લઈ શકતા?’ આમ તેઓ બોલ્યા.

હું રાજ થયો. ‘ત્યારે બાને તમે સમજાવશો?’ મેં પૂછ્યું.

‘જરૂર. જરૂર. એ અમારું કામ, એને ક્યાં એ દાગીના પહેરવા છે? એ તો અમારે સારુ રાખવા ઇચ્છે. અમારે એ ન જોઈએ પછી એ શાની હઠ કરે?’

પણ કામ ધાર્યા કરતાં વસમું નીવડ્યું.

કસ્તુરબાઈએ મને ખૂબ સંભળાવ્યું; એ બધાં અણિયાળાં બાણુ હતાં. એમાંના કેટલાક વાગતાં હતાં. પણ ધરેણું તો મારે પાછાં આપવાં જ હતાં. ૧૮૯૬ માં મળેલી ને ૧૯૦૧ માં મળેલી ભેટો પાછી આપી. તેનું ટ્રસ્ટ બન્યું ને તેનો જાહેર કામને સાફ ઉપયોગ મારી ઇચ્છા મુજબ અથવા ટ્રસ્ટીઓની ઇચ્છા મુજબ થાય એ શરતે બેંકમાં મૂકાઈ. આજે પણ આપત્તિકાળ તરીકે તે મોજુદ છે ને તેની વૃદ્ધિ થતી ગઈ છે.

આ પગલાને વિષે મને કદી પશ્ચાતાપ થયો નથી. દિવસો જતાં કસ્તુરબાઈને પણ તેની યોગ્યતા જણાઈ. જાહેર સેવકને અંગત ભેટો ન હોય એવો મારો અભિપ્રાય સદાય રહ્યો છે.

મહાસભાનો પહેલો અનુભવ

હિંદુસ્તાન પહોંચ્યા પછી થોડો સમય મેં ફરવામાં ગાળ્યો. આ સને ૧૯૦૧ની સાલ હતી. એ વર્ષની મહાસભા કલકત્તે હતી. દીનશા એદલજી વાચ્છા પ્રમુખ હતા. મારે મહાસભામાં તો જવાનું હતું જ. મહાસભાનો મારો આ પહેલો અનુભવ હતો.

હું કલકત્તે પહોંચ્યો. શહેરીઓ પ્રમુખ વગેરે નેતાઓને ધામ-ધુમથી લઇ ગયા. મેં ડાકા સ્વયંસેવકને પૂછ્યું, ‘મારે ક્યાં જવું?’

તે મને રિપન ડાકેજમાં લઇ ગયો. તેમાં ઘણા પ્રતિનિધિઓનો સમાવેશ હતો. મારે સદ્માળ્યે જે વિભાગમાં હું હતો તેમાં જ ભોક્માન્ય તિલકનો પણ ઉતારો હતો.

અહીંની વ્યવસ્થા જરા તપાસવા જેવી હતી. સ્વયંસેવકો એક-બીજા સાથે અશ્રદ્ધા. જે કામ જેને સોંપે તે તેનું ન હોય. તે તુરત બીજાને બોલાવે; બીજો ત્રીજાને. આપડો પ્રતિનિધિ તો નહિ ત્રણમાં, નહિ તેરમાં ને નહિ છપ્પનના મેળમાં.

પણ જેવા સ્વયંસેવક તેવા જ આવેલા મેમાનો. તેમને પણ ભેટલા જ દહાડાની તાલીમ. પોતાને હાથે પોતે કશું જ ન કરે. બધી વાતમાં હુકમ. ‘સ્વયંસેવક, આ લાવો’ ને ‘તે લાવો’ ચાલ્યાં જ કરે.

દ્રાવિડી રસોડું તદ્દન નિરાળું હતું. માણસ ગૂંગળાઇ જાય એટલો તેમાં ધૂમાડો. ખાવાનું, પીવાનું બધું તેમાં. રસોડું એટલે તિજેરી.

અહીં ગંદકીનો પાર નહોતો. બધે પાણી જ પાણી થઇ રહ્યું હતું. પાયખાનાં થોડાં જ હતાં. તેની દુર્ગંધનું સ્મરણ મને હજી પૂજવે છે. સ્વયંસેવકને મેં તે બતાવ્યું. તેણે ધસીને કહ્યું, ‘અમે શું

કરીએ ? એ તો ભંગીનું કામ. ' મેં ' સાવરણીની માગણી કરી. પેલો સામું જોઈ રહ્યો. મેં સાવરણી પેદા કરી લીધી. પાપખાનું સાફ કર્યું.

પણ આટલેથી બસ નહોતું. રાતની વેળા, ડોઢ તો આરડાની આશીર્વાદો જ ઉપયોગ કરી લેતા. સવારે સ્વયંસેવકને મેં મેલું બતાવ્યું. સાફ કરવા ડોઢ તૈયાર નહોતું. એ સાફ કરવાનું માન પણ મેં જ લીધેલું. મહાસભાને બરાવાને હવે એક એ દિવસની વાર હતી. મેં નિશ્ચય કર્યો કે મહાસભાની દફતરમાં મારી સેવાનો જો સ્વીકાર થાય તો મારે તેમ કરવું અને અનુભવ મેળવવો.

નાહીધોઈને હું મહાસભાના દફતરમાં ગયો. શ્રી. ભૂપેન્દ્રનાથ બસ અને શ્રી. ધોપળ મંત્રી હતા. મેં સેવા માંગી. શ્રી. ધોપળે હસીને કહ્યું :

‘ મારી પાસે તો કારકુનનું કામ છે. તે કરશો કે ? ’

મેં જવાબ આપ્યો : ‘ જરૂર કરીશ. ’

ત્યારે આ રહી કાગળનો ઢગલો ને આ રહી ખુરસી. આ બધા તમે જોઈ જાઓ. જેની નાખણ આપવી. થોડે તેની પહોંચ આપજો, ને જેના જવાબ વિષે મને પૂછવું થશે તે વિષે મને પૂછજો. ’ હું તો આ વિશ્વાસથી ખુશ ખુશ થઈ ગયો. થોડાજ દિવસમાં મહાસભાના તંત્રની મને ખબર પડી ગઈ. મહાસભા બરાઈ. મંડપનો ભગ્યાદેખાવ, સ્વયંસેવકોની ચાર, માંચડા ઉપર વડીલવર્ગ જવગેરેને જોઈ હું ગભરાયો આ સભામાં મારો પત્તો શો લાગી શકે એ વિચારથી હું અફળાયા.

પ્રમુખનું બાપણ તો એક પુસ્તક હતું. તે પૂઝે વંચાય એવી સ્થિતિ જ નહોતી. તેમાંના ડોઢ ડોઢ ભાગ જ વંચાયા.

પછી હરાવો તૈયાર કરવા માટે એક સમિતિ નીમી. એના સભ્યો ચૂંટાયા. તેમાં મને ગોખલે લઈ ગયા.

સર દિરોજશાએ મારો હરાવ જોવાની હા તો પાડી હતી. પણ મહાસભાની આ સમિતિમાં કોણ રજૂ કરશે, ક્યારે કરશે, એ વિચારતો હું સમિતિમાં પોઠો હતો. એકેએક હરાવમાં પ્રાચીન લાંબાં ભાપણોનાં અંગ્રેજીમાં. એકેએકની પાછળ જનણીતી વ્યક્તિએ. આ નગારાં વચ્ચે મારી તૂટીને અવાજ કોણ સાંભળશે? સત ચાલી જતી હતી તેમજેના આરું હેયું ઘડકતું હતું. એવરના હરાવો હાથનાં વિજ્ઞાનની ગતિએ ચક્રતા હતા એવું મને યાદ આવે છે. સહુ ભારવાની જૈયારીમાં છે. રાતના ૧૧ વાગ્યા છે. મારી બોઝવાની હિંમત ન મળે. મેં ગોખલેને મળી લીધું હતું. તેમણે આફ્રિકાને વિષેનો મારો હરાવ જોઈ લીધો હતો.

તેમની ખુશીની સાથે જઈને મેં ધીમેથી કહ્યું:

“મારા આફ્રિકાનું કંઈક કરજો.”

તેમણે કહ્યું: ‘તમારો હરાવ, મારા ખ્યાલ અદાર નથી. અહીંની ઉતાવળ તમે જોઈ રહ્યા છો, પણ હું એ હરાવને જુલાવા નહિ દઉં.’

‘કેમ, હવે ખલાસ?’ સર દિરોજશા એલ્યા.

‘દક્ષિણ આફ્રિકાનાં હરાવ તો છે નં ના? મિ. ગાંધી ક્યારેનાં વાટ જોઈને એક છે.’ ગોખલે બોલી કહ્યા.

“એમ, ત્યારે ગાંધી, વાંચી તમારો હરાવ.”

મેં ધૂજતાં વાંચી સંભળાવ્યો.

ગોખલેએ ટેકો આપ્યો.

અધાએ હાથ ઉંચા કર્યા. હરાવ પસાર થયો. પણ આ દ્રશ્યથી હું ખુશી ન થયો. કોઈએ હરાવ સમજવાની કે સાંભળવાની તકલીફ ન લીધી. મને આ હરાવનું મહત્વ ન જણાયું. છતાં મહાસભામાં હરાવ પસાર થયો એ વાતથી જ આનંદ મानी એસો રહ્યો.

કાલિકામાતાને મંદિરે

મહાસલા તો વીતી પણ મારે દક્ષિણ આફ્રિકાના કામને અંગે કલકત્તામાં એક માસ રોકાવાનું હતું. શ્રી. ગોખલેએ આ વાત જાણી અને મને પોતાને ત્યાં રહેવા આમંત્ર્યો. તેમણે મને પોતાના નાનાભાઈ જેમ રાખ્યો. આ દિવસોમાં એમની કામ કરવાની પદ્ધતિથી મને જેટલો આનંદ થયો તેટલું જ શીખવાનું મળ્યું. તેઓ પોતાની એક પણ ક્ષણ નકામી ન જવા દેતા. તેમના યધા સંયધો દેશકાર્યને અંગે જ હતા એમ મેં અનુભવ્યું.

એમની છાયા તળે રહી મેં આ યધો સમય આજસમાં ન ગાળ્યો. કલકત્તાના કાલિમંદિરની વાત એક મિત્રે કરી જ હતી. તે મંદિર જેવાની મને તીવ્ર ઇચ્છા હતી. તેનું વર્ણન મેં પુસ્તકમાં વાંચ્યું હતું. એકવાર હું એ જાણુ જઈ ચડ્યો. રસ્તે યલિદાનનાં ઘેટાંની તો હારની હાર ચાલી જતી હતી. મંદિરની ગલીમાં પહોંચતાં જ ભિખારીઓની લંગર લાગી રહેલી જેઠ. યાવાઓ તો હોય જ. મારો રિવાજ તે વખતે પણ હુટપુટ ભિખારીને કશું ન આપવાનો હતો. ભીખ માગનારા તો ખૂબ વળગ્યા હતા.

એક યાવાજી ઓટલા ઉપર બેઠા હતા. તેણે બોલાવ્યો: ‘કયોં બેટા, કહાં જતે હો?’ મેં અનુકુળ ઉત્તર વાળ્યો. તેણે મને અને મારા સાથીને બેસવા કહ્યું. અમે બેઠા.

મેં પૂછ્યું: ‘આ ઘેટાંનો ભોગ તમે ધર્મ માનો છો?’

તેણે કહ્યું: ‘જીવને હણવામાં ધર્મ કાણ માને?’

‘ત્યારે તમે અહીં બેસી કોકોને કેમ બોધ નથી દેતા?’

‘અમારું એ કામ નથી. અમે તો બેસીને ભગવાનનું ભજન કરીએ.’

‘પણ તમને બીજી જગ્યા ન મળતાં આ જ મળી ?’

‘અમે જ્યાં બેસીએ ત્યાં સરખું. લોકો તો ઘેટાંનાં ટોળાં જેવા છે, જેમ ઘેટાં દોરાય તેમ તે દોરાય. તેમાં અમારે સાધુને શું ?’ આવાજ બોલ્યા.

મેં સંવાદ આગળ ન વધાર્યો. અમે મંદિરે પહોંચ્યા. સામે લોહીની નદી વહેતી હતી. દર્શન કરવા ઊભવાની મારી ધચ્છા ન રહી. હું ખૂબ અકળાયો, બેચેન થયો. આ દ્રશ્ય હું હજી લગી બૂલી શક્યો નથી. એક ગંગાળી મિજલસમાં તે જ સમયે મને નોતરું હતું. ત્યાં એક ગૃહસ્થ પાસે આ ધાતકી પૂજની વાત કરી. તેમણે કહ્યું, ‘ત્યાં નગારાં વગેરે વાગે એટલે તેની ધૂનમાં ઘેટાંને ગમે તે રીતે મારો તોપણ તેને કંઈ જ ધજ્જ ન લાગે એમ અમારો અભિપ્રાય છે.’

મને આ અભિપ્રાય ગળે ન ઉતર્યો. ઘેટાંને વાચા હોય તો નોખી જ વાત કરે એમ મેં આ ગૃહસ્થને જણાવ્યું. આ ધાતકી રિવાજ બંધ કરવો જનકાએ એમ લાગ્યું.

જે મેં ‘સારે ધાર્યું’ તે આજે પણ ધારું છું. મારે મન ઘેટાંના જીવની કિંમત મનુષ્યના જીવના કરતાં ઓછી નથી. મનુષ્યદેહને નિભાવવા હું ઘેટાંનો દેહ લેવા તૈયાર ન થાઉં. જેમ વધારે અપંગ જીવ તેમ તેને મનુષ્યના ધાતકીપણાથી બચવા મનુષ્યના આશ્રયનો વધારે અધિકાર છે એમ હું માનું છું.

કોઈ તેજસ્વી પુરુષ આ દુનિયામાં જન્મી લોકોને આ પાપમાંથી બચાવે અને નિર્દોષ પ્રાણીઓની રક્ષા કરે એવી પ્રાર્થના હું દરરોજ પ્રભુને કરું છું.

ત્રીજા વર્ગની હાડભારી

અહીં આ ધંધે વળગું તે પહેલાં મારો વિચાર હિંદુસ્તાનનો નાનકડો પ્રવાસ ત્રીજા વર્ગમાં કરી તે વર્ગના મુસાફરોનો પરિચય કરવાનો અને તેમનાં દુઃખો જાણી લેવાનો હતો. ગોખલે આગળ મેં આ વિચાર મૂક્યો. તેમણે પ્રથમ તો તે હસી કાઢ્યો. પણ જ્યારે મેં મારી આશાઓનું વર્ણન કર્યું ત્યારે તેમણે ખુશીથી મારી યોજનાને સંમતિ આપી.

આ મુસાફરીને સારુ મારે નવો સામાન વસાવવાનો હતો. એક ડબ્બો પિત્તાળનો ગોખલેએ જ આપ્યો ને તેમાં મારે સારુ મગજના લાડુ અને પૂરી મુકાબ્યાં. એક બાર આનાની કંતાનની પાકીટા લીધી. છાયા (પોરબંદર નજીકનું ગામ)ના બિનનો ડગલો બનાવડાવ્યો હતો. પાકીટમાં એ ડગલો, દુવાલ, પહેરણ અને ધાતિયું હતાં. આઠવાને સારુ એક કામળી હતી. ઉપરાંત એક લોટો સાથે રાખ્યો હતો. આટલો સામાન લઈને હું નીકળ્યો.

આ મુસાફરી કલકત્તાથી રાજકોટ સુધીની હતી. તેમાં કાશી, આગ્રા, જયપુર, પાલણપુર અને રાજકોટ એમ જવાનું હતું. મને યાદ છે તે પ્રમાણે મને આઠવી મુસાફરીમાં ગાડીભાડાં સહિત એક-ત્રીસ રૂપિયા ખર્ચ થયેલું. ત્રીજા વર્ગની મુસાફરીમાં પણ ઘણેભાગે મેલગાડીને છોડી દેતો. કેમકે મને ખબર હતી કે તેમાં વધારે ભીડ હોય છે. તેનું ભાડું પણ સામાન્ય પેસેન્જર ગાડીના ત્રીજા વર્ગને હિસાબે વધારે હતું એ વાંધો તો હતો જ.

ત્રીજા વર્ગના ડબ્બામાં ગંદકી અને પાયખાનાની ખૂરી હાલત તો જેવાં આજે છે તેવાં તે વખતે હતાં. આજે કદાચ સહેજ સુધારો થયો હોય તો ભલે. પણ પહેલાં અને ત્રીજા વર્ગ વચ્ચે

સગવડોનું અંતર બાડાના અંતર કરતાં ઘણું વધારે જણાયું. ત્રીજા વર્ગના ઉતારુ એટલે ઘેટાં, ને તેમની સગવડ એટલે ઘેટાંના ડગ્યા. અહીંના જેટલી હાડમારી મેં જીજી ક્યાંય જોઈ નથી. દક્ષિણ આફ્રિકામાં ત્રીજા વર્ગના ઉતારુઓ મોટે ભાગે હવસીઓ જ હોય છે. છતાં ત્યાંના ત્રીજા વર્ગમાં પણ વધારે સગવડ છે. કેટલાક ભાગમાં તો ત્યાં ત્રીજા વર્ગના ડગ્યામાં સુવાની સગવડ પણ હોય છે અને એકઠો ગાદીથી મઢેલી હોય છે. દરેક ખાનામાં ખેસનાર ઉતારુઓની સંખ્યાની હદ જોળવાયામાં આવે છે. અહીં તો ત્રીજા વર્ગમાં સંખ્યાની હદ જોળવાયાનો મને અનુભવ નથી.

રેલખાતા તરફની આ અગવડો ઉપરાંત મુસાફરોની કુટેવો સુધ્ધ મુસાફરને સારું ત્રીજા વર્ગની મુસાફરી સમ રૂપ કરી નાખે છે. ગમે ત્યાં થૂંકવું, ગમે ત્યાં કચરો નાંખવો, ગમે તેમ ને ગમે તે વખતે ખીડી ફૂંકવી, પાન-ઝરૂદા ચાવવા ને તેની પિચકારીઓ ખેડા હોય ત્યાં જામી રહેવા, એકવાડ ભોંય ઉપર નાંખવો, અંરાડા પાંડીને વાંતો કરવી, જોડે એકલાની દરકાર ન કરવી ને બાપાની ગંદકી, — આ તો સૌનો સામાન્ય અનુભવ છે.

આ મહાવ્યાધિનો ઉપાય મેં એક જ જાણ્યો છે. તે એ કે શિક્ષિત વર્ગે ત્રીજા વર્ગમાં જ મુસાફરી કરવી ને લોકોની ટેવો સુધારવા પ્રયત્ન કરવો. સિવાય, રેલખાતાના અમલદારોને દરિયાદોથી પળવી મેલવા, પોતાની સગવડ મેળવવા કે જાળવવા લાંચચૂસ ન આપવી, ને એકપણ ગેરકાયદેસર વર્તણૂક ન કરવી.

આમ કરવાથી ઘણો સુધારો થઈ શકે છે એમ માને અનુભવ મને કહે છે.

૧૯૨૦-૨૧

૧૯૨૦-૨૧

કરી પાછો આફ્રિકામાં

ગાખલેની ભારે ઇચ્છા હતી કે હું મુંબઈમાં સ્થિર થાઉં, ત્યાં ઍરિસ્ટરનો ધંધો કરું ને તેમની સાથે જાહેર સેવામાં ભાગ લઉં.

આથી રાજકોટમાં થોડોક સમય ગાળી હું મુંબઈમાં આવ્યો. અહીં રહીને જરાક સ્વસ્થતા અનુભવી ત્યાં તો દક્ષિણ આફ્રિકાથી તાર આવ્યો: 'એમ્બરલેન અહીં આવે છે, તમારે જલદી આવવું જોઈએ.' મારું વચન તો મને યાદ જ હતું એટલે ઍફ્રિસ સંકેલી હું રવાના થયો.

ડરબન પહોંચતાં જ હું કામે લાગી ગયો. મેં જાણ્યું કે બોઅર લડાઈ પછી હિંદીઓની સ્થિતિ સુધારવાને બદલે વધુ બગડી રહી છે. હવે મારાથી ટ્રાન્સવલ છોડાય એમ ન રહ્યું. મેં મિત્રો સાથે મસલત કરી ને જોહાનિસબર્ગમાં ઍફ્રિસ રાખવાનું ઠરાવ્યું.

અહીં રહીને કોમી હક્કોને સારું કષ્ટ રીતે લડવું, પડવું ને એશિયાઈ ખાતાના અમલદારોની સાથે કેમ વર્તવું પડ્યું તેના વર્ણનમાં આગળ વધું તે પહેલાં મારા જીવનના બીજા ભાગ ઉપર નજર નાંખવાની આવશ્યકતા છે.

૧૮૯૩ માં મેં કેટલાક ધર્મોનો પરિચય કર્યો હતો; હવે મને એ બધા ધર્મોનો અભ્યાસ કરવાનું મન થયું. કેટલાકની સાથે ગીતાનો અભ્યાસ શરુ કર્યો. એક નાનું સરખું 'જિજ્ઞાસુ મંડળ' નામે મંડળ પણ કાઢ્યું. ગીતાજી ઉપર મને પ્રેમ અને શ્રદ્ધા તો પહેલેથી હતાં જ. હવે તેમાં ઉંડા ઊતરવાની આવશ્યકતા જોઈ. નિત્ય એક અથવા બે શ્લોક કંઠે કરવાનું ધાર્યું.

સવારના દાતણ અને સ્નાનનો સમય મેં કંઠ કરવાના ઉપયોગમાં લીધો. દાતણમાં પંદર મિનિટ ને સ્નાનમાં વીસ મિનિટ જતી. દાતણ અંગ્રેજી રીત પ્રમાણે ઊભાં ઊભાં કરતો. સામેની દિવાલ ઉપર ગીતાના શ્લોક લખીને ચોંટાડતો ને તે જરૂર પ્રમાણે જોતો ને ગોખતો. આ ગોખેલા શ્લોકો પાછા સ્નાન લગીમાં પાકા થઈ જાય. દરમ્યાન પાછલા નિત્ય એકવાર બોલી જવાય. આમ કરીને મેં તેર અધ્યાય લગી મોઢે કરી લીધાનું મને સ્મરણ છે.

આ ગીતાવાચનની અસર મારા પર બહુ જ ઊડી થઈ. એમાંના અપરિગ્રહ, સમભાવ વગેરે શબ્દોએ મને પકડ્યો. સમભાવ કેવી રીતે જાળવી શકાય? અપરિગ્રહ તે કેમ પળાતો હશે? પુસ્તકોનાં થોથાંના કપાટો બાળી નાંખવાં? ધર બાળીને તીર્થ કરવું? લાગભો જવાબ મળ્યો કે ધર બાળ્યા વિના તીર્થ થાય જ નહિ. સમભાવી અને અપરિગ્રહી થવામાં હૃદયનો ફેરફાર આવશ્યક છે એમ મને દીવા જેવું દેખાયું. સ્ત્રીપુત્ર માટે મેં રૂ. ૧૦,૦૦૦ નો વીમો ઉતરાવ્યો હતો. વીમવાળાને ખચર આપી દીધી કે વીમો અંધ કરજો; બાળકોની અને સ્ત્રીની રક્ષા તેનો પેદા કરનાર કરશે. ભાઈને મેં કાગળ લખ્યો કે હવેથી મહારી પાસે જે કંઈ ખચશે તે અહીંના હિંદીઓ માટે આપી દેવાનો છું માટે આશા છોડજો. ભાઈએ મારી સાથે અબોલા લીધા. મને દુઃખ થયું. પણ જેને મેં ધર્મ માનેલો એને કેમ છોડાય? મેં એ દુઃખ સહી લીધું.

તે આ અરસામાં જ એક પ્રિન્સિપલ બન્યા. હિંદી પ્રજાના હક્કો માટે લડવા અને એકાદને ઠગવા માટે એક છાપું કાઢવાની વિચાર કર્યો. અમલુખલાલના ઘરે પણ મદદ આપવા ઇચ્છા કરી. છતાં એનો ખિસે બાર તો મારા પર જ રહ્યો. એ છાપાનું નામ રાખ્યું 'ઇન્ડિયન એસિનિયમ'.

આ છાપામાં મારે કંઈ પૈસા રોકવા પડશે એવી મારી કલ્પના નહોતી. પણ થોડી જ મુદતમાં મેં જોયું કે જો હું પૈસા ન આપું તો છાપું ને જ રાખી.

હું તેમાં પૈસા રેડતો ગયો; મેં છેવટે નેટલું બચતું હતું તે બધું તેમાં જ હતું એમ કહેવામાં એવો સમય મને યાદ છે કે મારે મારે દર માસ ૭૫ પાઉંડ મોકલવા પડતા.

આ છાપું મારે હસ્તક હતું ત્યાં સુધીમાં એમાં થયેલા ફેરફારો મારી જિંદગીનો ફેરફારો સુચવનાર હતા. જેમ અત્યારે 'યંગ ઇડિયા' અને 'નવજીવન' મારા જીવનના કેટલાક ભાગનો નિયોડ છે તેમ 'ઇન્ડિયન એસિનિયમ' હતું. તેમાં હું અતિસમૃદ્ધ મારો આદેશ રેડતો, મેં હું જેને સત્યાગ્રહ પેઠે ઓળખતો હતો તે સમજાવવા પ્રયત્ન કરતો. એનો એક પાશુ એક એવો બાળ્યો જ હશે કે જેમાં મેં કંઈ મહિસાજીયું હોય. એમાં એક પાશુ શબ્દ મેં વગર વિચાર્યા, વચના તોલમે લખ્યો હોય; કે કેમ કેવળ ખુશ જ કરવાની ખાતર લખ્યો હોય, કે બહુ જોષને અતિશયોક્તિ કરી હોય એવું મને યાદ નથી.

આટલા વર્ષો પછી મને લાગે છે કે આ છાપાએ આફ્રિકામાં વસતા હિંદીઓની ભારે સેવા કરી છે; હિંદીઓના હક્કો માટે લડવાનું માંડામાં બીજા આંધું છે.

કચ્છને કસ્તુરબાઈ

અહીં આખ્યાને એક વરસ થયું હશે ત્યાં તો મને લાગ્યું કે હવે તુરંતમાં દેશ જવાની અને ત્યાં જીવને સ્થિર થવાની આશા ખોટી છે. એટલે મેં કુટુંબને આફ્રિકા ખોજાવી લીધું.

આફ્રિકાના વસવાટના આ લાંબા ગાળામાં મારા જીવનમાં એવા ખતાવો અન્યાજ કર્યા છે કે જે વડે હું અનેક ધર્મીઓના અને અનેક જાતિઓના ગાદ પરિચયમાં આવી શક્યા છું. એ અધ્યાઓના અનુભવો પરથી એમ કહી શકાય કે મેં સમાં અને પરાયાં, દેશી અને પરદેશી, ગોરી અને કાળા, હિંદુ મુસલમાન અથવા ખ્રિસ્તી, પારસી કે ચહદી વચ્ચે ભેદ નથી જાણ્યો. મારું હૃદય એવા ભેદને ઓળખી જ નથી શક્યું એમ કહી શકું છું.

જ્યારે હું વધીલાત કરતો ત્યારે ધાંળીવાર મારા મહેતાઓ મારી સાથે રહેતા. તેમાં હિંદુ અને ખ્રિસ્તી હતા, અથવા પ્રાંતવાર કહીએ તો ગુજરાતી અને મરાઠી હતા. તેમને વિષે મારા મનમાં કદી ભેદભાવ ઉપજ્યાનું મને સ્મરણ નથી. તેમને હું કુટુંબીજન ગણતો ને જો પત્ની તરફથી તેમાં કંઈ વિદ્વ આવી તો તેની જોડે લડતો.

એકવાર એક નવો મહેતા દાખલ થયો. એ ખ્રિસ્તી હતો. તેનાં માતૃપિતાં પંથમ-અત્યંત જાતિનાં હતાં. ઘરમાં અમો સૌ પોતપોતાનાં ગાંઠાં વાસણે જાતે સાફ કરી શેતા હતા. પણ આ તો નવો માણસ હતો. તેમનું ગાંઠું વાસણ અમારે જ ઉપાડવું જોઈએ. જીવન તો કસ્તુરબાઈ ઉપાડતી, પણ આ તેને મને હદ ડાંગી. અમારી વચ્ચે કલેશ થયો. હું ઉપાડું એ તેને ન પાડવે, ને પોતાને ઉપાડવું પડે એ ગમે નહિ. આંખમાંથી ગોતીનાં ચિન્હ ટપકાવતી, લાંચમાં વાસણ ખાતી, અને મને પોતાની લાજ આંખોથી કંપકો આપતી સીડીએથી ઊતરતી કસ્તુરબાઈને હું આજે પણ સીધરી શકું છું.

પણ હું તો જેવો પ્રેમાળ તેવો ધાતકી પતિ હતો. મેં બગાડીને પણ કરતુરખાઈ મેમાનનું વાસણ તો ઉપાડતી જ હતી, પણ મને એટલાથી સંતોષ ન થયો. તે હસતે મુખે લઈ જાય તો જ મને સંતોષ થાય. એટલે મેં એ બોલ બોલે સાદે કહ્યા: ‘આ કંકાસ મારા ઘરમાં નહિ ચાલે.’ હું બબડી ઉઠ્યો.

આ વચન તીરની જેમ ખૂચ્યું.

પત્ની ધણી બિડી: ‘ત્યારે તમારું ઘર તમારો પાસે રાખો, આ ચાલી.’

હું તો ઇશ્વરને ભૂલ્યો હતો. દયાનો છાંટો સરખો નહોતો રહ્યો. મેં હાથ ઝાલ્યો. સીડીની સામે જ બહાર નીકળવાનો દરવાજો હતો. હું આ રાંક અબજાને પકડીને દરવાજા લગી ખેંચી ગયો. દરવાજો ખરેખે ઉઘાડ્યો.

આંખમાંથી ગંગાજમના વહી રહ્યાં હતાં, અને કરતુરખાઈ બોલી:

‘તમને તો લાજ નથી. મને છે. જરા તો શરમાઓ. હું બહાર નીકળીને ક્યાં જવાની હતી? અહીં માઆપ નથી કે ત્યાં જાઉં. હું બાબડી થઈ એટલે મારે તમારા ધુંગા ખાવ જ રહ્યા. હવે લજવાઓ ને બારણું બંધ કરો. કોઈ જોશે તો બેમાંથી એકે નહિ શોભીએ.’

મેં મેં તો લાલ રાખ્યું, પણ શરમાયો ખરો. દરવાજો બંધ કર્યો. જો પત્ની મને છોડી શકે તેમ નહોતી તો હું પણ તેને છોડીને ક્યાં જનારો હતો?

અમારી બેની વચ્ચે આવા કનિયા તો પુષ્કળ થયા છે, પણ પરિણામ હમેશાં કુશળ જ આવ્યું છે. પત્નીએ પોતાની અદ્ભુત સહનશક્તિથી જીત મેળવી છે.

પણ આ વર્ણન આજે તો હું શાંતિથી કરી શકું છું, કારણ એ બનાવ તો જુના-વીતેલા-સમયના છે. આજે હવે હું મોહાંધ પતિ નથી, શિક્ષક નથી. આજે તો હવે કરતુરખાઈ ઇચ્છે તો મને ધમકાવી શકે છે, આજે અમે હવે કસાયેલાં મિત્ર છીએ.

વકીલાતનાં સ્મરણો

આફ્રીકાના વસવાટ દરમ્યાન જાહેર પ્રવૃત્તિની સાથે સાથે હું મારી વકીલાત તો કરી જ રહ્યો હતો. આના એક બે પ્રસંગો અહીંઆ ઉતારવા ધારું છું.

વકીલાતના ધંધામાં જૂહું બોલ્યા વિના ન જ ચાલે એમ હું વિદ્યાર્થી હતો ત્યારથી સાંભળતો. પણ મને યાદ છે એ પ્રમાણે મેં એ ધંધામાં ય કદી અસત્યનો પ્રયોગ નથી કર્યો, ને વકીલાતનો મોટો ભાગ કેવળ સેવા અર્થે જ આપ્યો હતો, અને તેને સારી ખીસાખર્ચ ઉપરાંત હું કશું ન લેતો; કેટલીક વેળા ખીસાખર્ચ પણ જાતે કરતો.

જૂહું બોલીને મારે તો નહોતું જોઈતું પદ કે નહોતો જોઈતો પૈસો. એટલે કેઈ કેસ હાથમાં આવે કે અસીકને હું પ્રથમથી જ કહી દેતો: ‘જૂહો કેસ હોય તો મારી પાસે ન આવજો. સાક્ષીને ખોટું ખોટું બણાવવાનું કામ કરાવવાની મારી તરફથી આશા જ ન રાખશો. છંવટે મારી શાખ તો એવી પડી કે જૂહો કેસ મારી પાસે ન જ આવે.

આમાં એક પ્રસંગ એવો આવ્યો કે જ્યારે મારી અહુસખત પરીક્ષા થઈ. ચાલતા કેસ દરમ્યાન મેં જોયું કે મારા અસીકે મને છંતર્યો હતો. તેનો કેસ જૂહો હતો. પીંજરામાં ઊભો તે ટૂંકી પડતો

હતો. આથી મેં માજીસ્ટ્રેટને અસીલની સામે ઠરાવ આપવાનું કહ્યું ને બેસી ગયો. સામેનો વકીલ આશ્ચર્યચકિત થયો. માજીસ્ટ્રેટ ખુશ થયો. અસીલને મેં ઠપકો આપ્યો. તેને ખબર હતી કે હું ખોટા કેસો નહોતો લેતો. તેણે આ વાત કબૂલ કરી.

પણ આ પ્રસંગ વિષેની મારી વર્તણૂકની કશી માઠી અસર મારા ધંધા ઉપર ન પડી, ઉલટું કોર્ટમાં મારું કામ સરળ થયું. મેં એમ પણ જોયું કે મારી પ્રતિષ્ઠા વધી ને વિવિધ સંજોગો છતાં તેઓમાંના કેટલાકેમી પ્રીતિ હું સંપાદન કરી શક્યો.

આવો જ એક બીજો અનુભવ મને મારા, એક મિત્રને કારણે મળ્યો. એનું નામ પારસી રસ્તમજી. જાહેર કામમાં એ મારા સાથી બન્યા હતા. તેમનો વિશ્વાસ મેં એટલે લગી સંપાદન કર્યો હતો કે તેમના ખાનુગી ધરવહેવારમાં પણ તે મારી સલાહ લેતા ને તેને અનુસરતા.

આ સાથી ઉપર એક વેળા મોટી આપત્તિ આવી પડી. જો કે પોતાના વેપારની પણ ઘણી વાતો એ મને કરતા, છતાં એક વાત તો નેમણે મારાથી છુપાવી હતી. એ દાણચોરી કરતા હતા. મુંબઈ કેસ કત્તાથી જે માત્ર મંગાવતા તેને અંગે આ ચોરી થતી. બધા અમલદારની સાથે તેમને સારો બનાવ હતો, તેથી કોઈ તેમની ઉપર શક ન જ લાવે. પણ એ ક્યાં સુધી ટકે? એમની ચોરી પકડાઈ. મારી પાસે દોડી આવ્યા. આંખમાંથી આંસુ ઝરે છે ને પારસી બોલે છે: 'ભાઈ મેં તમને છંતર્યા છે. મારું પાપ આજે ઉઘાડું પ્રયુગ્ છે. મેં દાણની ચોરી કરી છે. હવે મારે નસીબે તો જેલ જ જોય. અને હું પાપ-માત્ર થવાનો. આ આકતમાંથી તો તમે જ મને બચાવી શકો. મેં તમારાથી કંઈ છુપાવ્યું જ નથી. પણ વેપારની ચોરીમાં તમને શું કહેવું હોય, એમ સમજી મેં આ ચોરી છુપાવી હતી. હવે પસ્તાઈ છે.'

મેં ધીરજ આપી ને કહ્યું: 'મારી રીત તો તમે જાણો છો. છોડાવવું ન છોડાવવું તો ખુદાને હાથ છે. ગુનો કખૂલ કરીને છોડાવાય તો જ હું છોડાવી શકું.'

આ બલા પારસીનું મેં પડ્યું.

'પણ મેં તમારી પાસે કખૂલ ક્યું એટલે બસ નહિ?' રસ્તમજી શેઠ બોલ્યા.

'તમે ગુનો તો સરકારનો કર્યો, મારી પાસે કખૂલો તેમાં શું વળે?' મેં હજીવે જવાબ વાળ્યો.

'તો પછી તમે કહો એ જ મારે હવે કરવું છે.' પારસી બોલ્યા.

મેં સમજાવ્યું: 'આ કેસ કોર્ટમાં જવાને લાયક નથી. પણ એનો આંધાર દાણી અમલદાર ઉપર છે. હું એને મળવા તૈયાર છું. પણ મારે તો જે તેઓ નથી જાણતા એ ચોરીની વાત પણ કખૂલ કરવી પડશે. તેઓ હજીવે તે દંડ આપવાનું હું કખૂલ કરવા ધારું છું. ઘણે ભાગે તો તેઓ માનશે. કદાચ ન માને તો જેલને સારુ તમારે તૈયાર રહેવું જોઈશે. મારો તો અભિપ્રાય છે કે લગ્ન જેલ જવામાં નથી પણ ચોરી કરવામાં છે. લગ્નનું કામ તો થઈ ચૂક્યું. જેલ જવું પડે તો તે પ્રાયશ્ચિત્ત સમજાવે. ખરું પ્રાયશ્ચિત્ત તો હવે પછી દાણચોરી ન કરવાની પ્રતિજ્ઞામાં છે.'

તે બોલ્યા: 'મેં તમને કહ્યું છે કે મારું માયું તમારે બોલે છે. તમારે જેમ કરવું હોય તેમ કરો.'

હું અમલદાર અને સરકારી વકીલને મળ્યો. બધી ચોરીની વાત નિર્ભયપણે કરી દીધી. તેઓ મારી સત્યપ્રિયતા જોઈ ગયા. હું કાંઈ નથી છૂપાવતો એમ તેમની પાસે સાબિત કરી શક્યો.

રસ્તમજીની ઉપર કેસ ન ચાલ્યો. તેમણે કખૂલ કરેલી દાણ-ચોરીનાં બમણાં નાણાં લઈ કેસ માંડી વાળવાનો હુકમ થયો.

રસ્તમજીએ પોતાની દાણચોરીનો આ કિસ્સો કબીને કાચમાં જડાવ્યો, ને પોતાની ઑફિસમાં ટાંગી તેમના વારસો ને સાચી વેપારીઓને ચેતવણી આપી.

જાદુઈ અસર

મારા જીવનમાં અનેક અંગ્રેજો સાથે મને ગાઢ પરિચય થયો છે: આમાંના બેએ તો ઘણો લાંબો સમય મારી સાથે ગાળ્યો છે, મને મદદ કરી છે. આ બેઉનો પરિચય અત્રાફારી વીક્ષીમાં મને જુદે જુદે સમયે થયો.

મિ. પોલાક 'ફ્રીટીક' ના ઉપતંત્રી હતા. એમની નિષ્ઠાસતતાથી હું એમના તરફ ખેંચાયો. જિંદગી વિષેના અમારા વિચારોમાં અત્યંત સમાનતા હતી. એમની બુદ્ધિ જે વસ્તુને કબૂલ કરે તેનો અમલ કરવાની તેમની શક્તિ આશ્ચર્ય પમાડનારી હતી.

બીજા મિત્ર તે મિ. આલ્મર્ટ વેસ્ટ. એ પણ છાપખાનાના અનુભવી હતા. એમણે એમની સેવા આપવા ઈચ્છ્યું. મેં એમને 'ઇન્ડિયન ઓપિનિયન' સંભાળી લેવા કહ્યું.

તેમણે કામ હાથમાં લીધું, વ્યવસ્થા જોઈ. ગોટાળાનો પાર નહોતો. મને લખ્યું "તમે આવી જાઓ તો સારું."

વેસ્ટનો આવો કાગળ આવવાથી હું નાતાલ જવા ઉપડ્યો. પોલાક તો મારી બંધી વાતો જાણતા થઈ જ ગયા. મને મૂકવા સ્ટેશન ઉપર આવેલા, તે 'આ પુસ્તક રસ્તામાં વાંચી શકાય તેવું છે. તે વાંચી જજો. તમને ગમશે,' એમ કહી તેમણે રસ્કિનનું 'અન્ડર ધિસ લાસ્ટ' મારા હાથમાં મૂક્યું.

આ પુસ્તકને હાથમાં લીધા પછી હું છોડી જ ન શક્યો. તેણે મને પઠડી લીધો. જોહાનિસઅર્ગથી નાતાલ ચોવીસ કલાક જેટલો રસ્તો હતો. ટ્રેન સાંજે ડરબન પહોંચતી હતી. પહોંચ્યા પછી આખી રાત ઊંઘ ન આવી. પુસ્તકમાં સૂચવેલા વિચારો અમલમાં મૂકવાનો ધરાદો કર્યો.

આ પહેલાં રસ્કિનનું એક પણ પુસ્તક મેં વાંચ્યું નહોતું. વિદ્યા-વ્યાસના કાળમાં પાશ્વ પુસ્તકો બહારનું મારું વાંચન નહિ જેવું જ હતું. અત્યારે પણ થોડું જ છે. છતાં જે થોડાં પુસ્તકો મેં વાંચ્યાં છે તેને હું ઠીક પચાવી શક્યો છું એમ કહી શકાય. એવાં પુસ્તકોમાં જેણે મારી જિંદગીમાં તરત જ મદત્તવનો ફેરફાર કરાવ્યો હોય એવું પુસ્તક તો આ જ કહેવાય. તેનો મેં પાછળથી ગુજરાતીમાં તરજૂમો કર્યો, ને તે ‘સર્વોદય’ને નામે છપાવેલું છે.’

મારી એવી માન્યતા છે કે જે વસ્તુ મારામાં ઝાડે ભરેલી હતી તેનું સ્પષ્ટ પ્રતિબિંબ મેં રસ્કિનના આ ગ્રંથરત્નમાં જોયું, ને તેથી તેણે મારી ઉપર સામ્રાજ્ય જમાવ્યું.

‘સર્વોદય’ના સિદ્ધાંતો હું આમ સમજ્યો :

૧. બધાના ભલામાં આપણું ભલું રહેલું છે.

૨. વક્રીત્ત તેમજ વાળંદ ગન્નેના કામની કિંમત એક સરખી હોવી જોઈએ, કેમકે આજીવિકાનો હક બધાને એક સરખો છે.

૩. સાદું મજૂરીનું, ખેડૂતનું જીવન જ ખરું જીવન છે.

પહેલી વસ્તુ હું ગ્મણતો હતો. બીજી હું ઝાંખી જોતો હતો. ત્રીજીનો મેં વિચાર જ નહોતો કર્યો. હવે પહેલી વસ્તુમાં જ બીજી બધી સમાયેલી છે એ મને ‘સર્વોદયે’ દીવા જેવું દેખાડ્યું. એની મારા પર જાદુઘ અસર થઈ. સવાર થયું ને હું તેનો અમલ કરવાના પ્રયત્નમાં પડ્યો.

વાંચ્યું તેનો અમલ

સવારે પ્રથમ તો મેં વેસ્ટની સાથે વાત કરી. જે વાંચ્યું છે તેનો જીવનમાં અમલ કરવાની ઇચ્છા જણાવી. 'સર્વોદય'ની મારા ઉપર થયેલી અસર મેં તેમને કહી સંભળાવી, ને સૂચવ્યું કે 'ઇન્ડિયન ઓપિનિયન'ને એક ખેતર ઉપર લઇ જવું. ત્યાં સહુ એક સરખો, ખાધાખરચ પૂરતો ઉપાડ કરે, સહુ પોતાની ખેતી કરે, અને બચત વખતમાં 'ઇન્ડિયન ઓપિનિયન'નું કામ કરે. વેસ્ટે એ સૂચનાનો સ્વીકાર કર્યો. દરેકનો ખાધાખરચ લગભગ ત્રણ પૌંડ આવે એમ ગણતરી કરી. આમાં કાળા ગોરાનો ભેદ ન રાખ્યો.

મિત્રો અને કામદારો જોડે મેં વાત કરી લીધી. બધાને વિચાર ગમ્યો. ડરમનની નજીકના કોઇ પણ સ્ટેશન પાસે જગ્યા હોય તો ખચ્ચર આપવા જાહેરખચર મૂકી. ફિનિકસની જમીનનું કહેણ આવ્યું.

હું ને વેસ્ટ જમીન જોઈ આવ્યા. વીસ એકર જમીન લીધી. તેમાં એક નાનકડો પાણીનો ઝરો હતો. કેટલાંક નારંગીનાં ને કેરીનાં ઝાડ હતાં. જોડે જ ૮૦ એકરનો ખીજો એક કકડો હતો. તેમાં વિશેષ ફળ ઝાડ ને એક ઝૂંપડું હતું. તે પણ થોડા દિવસ બાદ ખરીદ્યો. ખેડના મળીને ૧,૦૦૦ પાઉંડ આપ્યા.

ફિનિકસમાં બાસ ખૂબ હતું. વસ્તી મુદ્દલ નહોતી તેથી સર્પોનો

ઉપદ્રવ હતો તે જોખમ હતું. પ્રથમ તો સહુ તંબૂ તાણીને રહ્યા. પછી જ્યારે મુખ્ય મકાન તૈયાર થયું એટલે ગાડાઓ ભરી ભરી સામાન પણ લાવ્યા અને ત્યાં સ્થાયી થયા. ફિનિકસની આમ સ્થાપના થઈ.

અહીંની પહેલી રાત તો કોઈ રીતે બૂલાય એમ નથી. ત્રગભગ બધાને આખી રાત જાગવું પડેલું. ‘ઇન્ડિયન ઓપિનિયન’ અહીં છાપવાનું હતું. બીજાં ગોઠવ્યાં પણ એન્જિને ચાલવાની ના પાડી.

સહુ ચિંતાયુક્ત થઈ બેઠા. વેસ્ટ નિરાશ થઈ બીની આંખે ભરી પાસે આવ્યા ને કહે; ‘એન્જિન ચાલે તેમ નથી: છાપું વેળાસર નહિ નીકળે.’

એન્જિન ન ચાલે તો માણસ પોતાના બગથી ચલાવી શકે એવો ઘોડો તો અમારી પાસે હતોજ, મેં તે તૈયાર કરાવ્યો. આને ચલાવનાર ચાર ચાર જણ જોઈએ. અમે બધાના વારા ગોઠવ્યા. વેસ્ટ ભજન ગાવા મંડ્યા અને છાપું નિયમસર સ્ટેશને પહોંચ્યું. બધા નચિત થયા.

અહીંથી જોહાનિસબર્ગ જતાં જ મેં આ બધી વાત મિ. પોલાકને કરી. પોતે આપેલા પુસ્તકનું આ પરિણામ જોઈ તેમના આનંદનો પાર ન રહ્યો. ત્યારે હું પણ આમાં કોઈ રીતે ભાગ ન લઈ શકું ? તેમણે ઉમળકાભેર પૂછ્યું.

મેં કહ્યું, ‘તમે અવસ્ય ભાગ લઈ શકો છો.’

‘મને દાખલ કરો તો હું તૈયાર જ છું’ પોલાકે જવાબ આપ્યો.

એમની દહતાથી હું મુગ્ધ થયો. એમણે ‘ક્રિટીક’નું કામ છોડી દીધું અને ફિનિકસમાં પહોંચી ગયા.

આજ દિવસોમાં ‘સર્વોદય’ના વાચને મારા ઘરમાં પણ અનેક ફેરફાર કરાવ્યા.

ઍસિસ્ટરના ઘરમાં જોટલી સાદાઈ રાખી શકાઈ તેટલી તે કામ્પલ કરી જ. છતાં ફેટલાંક રાચરચીલાં વિના ચકાવવું મુશ્કેલ હતું. દરેક કામ પોતાને હાથે કરવાનો શોખ વધ્યો, ને તેમાં બાળકોને પણ પબોટવાનું આરંભ્યું.

બજારની રોટી ભેવાને બદલે હાથે બનાવવાનું શરુ કર્યું. આમાં મિલનો આટો કામ ન આવે. વળી મિલનો દળેસો આટો વાપરવા કરતાં હાથે દળેસો વાપરવામાં સાદાઈ, આરોગ્ય ને દ્રવ્ય વધારે સચવાતાં હતાં એમ માન્યું. એટલે હાથે ચકાવવાની એક ઘંટી સાત પાઉંડ ખરચી ખરીદી. આને વજનદાર પૈકું હતું, એ માણસો તે સહેલાઈથી ચલાવી શકે, એકલાને કष्ट પડે. આ ઘંટી ચકાવવામાં પોલાક, હું અને બાળકો મુખ્યત્વે રોકાતા. કોઈ કોઈ વેળા કસ્તુરબાઈ પણ આવતી. જો કે તેનો તે સમય રસોઈ કરવામાં રોકાયેલો હોય. મિસિસ પોલાક આવ્યાં ત્યારે તે પણ તેમાં જોડાયાં. આ કસરત બાળકોને માટે બહુ સારી નીવડી. તેમની પાસે આ કે કોઈ કામ મેં બળાટકારે કદી નથી કરાવ્યું, પણ તેઓ સહેજે રમત સમજી પૈકું ચકાવવા આવતા, થાકે ત્યારે છોડી દેવાની તેમને છૂટ હતી; પણ બાળકો થાકે શાનાં ?

ઘર સાફ રાખવાને સારુ એક નોકર હતો. તે કુટુંબી થઈને રહેતો, ને તેના કામમાં બાળકો પૂરો હિસ્સો આપતાં. પાયખાનું ઉપાડી જનાર તો મ્યુનિસિપાલીટીનો નોકર આવતો, પણ પાયખાનાની કોટડી સાફ કરવી, એક ધોવી વગેરે કામ નોકરને સોંપવામાં નહોતું આવતું; તે એ કરે તેની આશા પણ નહોતી રાખવામાં આવતી. આ કામ અમે જાતે કરતાં ને તેમાં પણ બાળકોને તાલીમ મળતી. પરિણામ એ આવ્યું કે મૂળથી જ મારા એક પણ દીકરાને પાયખાનાં સાફ કરવાની સૂચ રહેલી નથી, ને આરોગ્યના સામાન્ય નિયમો પણ તેઓ રહેજે શીખ્યા છે.

જખમીઓની સારવાર.

આફ્રિકામાં પર માંડીને બેઠા પછી સ્થિર થઈને બેસવાપણું મારે નસીબે રહ્યું જ નથી. ત્યાં જરાક થાળે પડ્યા જેવું લાગ્યું તેવી જ એક અણધારી ખીના બની. નાતાલમાં જૂલુ ‘બળવો’ થમાના સમાચાર વાંચ્યા. મને કાંઈ જૂલુ શોકો સાથે વેર નહોતું, તેમણે એક પણ હિંદીનું નુકશાન નહોતું કર્યું. પણ અંગ્રેજ સસ્તનતને તે કાળે હું જગતનું કલ્યાણ કરનારી સદાનત માનતો. મારી વફાદારી હાર્દિક હતી. વળી મને પોતાને હું નાતાલવાસી ગણતો, ને નાતાલની સાથે મારો નિકટ સંબંધ તો હતો જ. તેથી મેં ગવર્નરને કાગળ લખ્યો કે જો જરૂર હોય તો જખમીઓની સારવાર કરનારી હિંદીઓની ટોળી લઈને હું સેવા કરવા જવા તૈયાર છું. ગવર્નરનો તુરત જ હકારમાં જવાબ આવ્યો.

કુટુંબને ફિનિકસમાં મૂકી હું ડરબન ગયો. અમે ચોવીસ જણ તૈયાર થયા.

‘બળવા’ના સ્થળ ઉપર પહોંચતાં મેં જોયું કે બળવા જેવું તો ત્યાં કંઈ ન હતું. કાંઈ સામે થતું એમ પણ જોવામાં ન આવ્યું. બળવો માનવાનું કારણ એટલુંજ હતું કે એક જૂલુ સરદારે જૂલુ શોકોની ઉપર મૂકાયેલો નવો કર ન આપવાની તેમને સલાહ આપી

હતી, અને કર ઉધરાવવા ગયેલા એક સારજન્ટને તેણે કાપી નાંખ્યો હતો. ગમે તે હો, મારું હૃદય તો જૂલુઓની તરફ હતું. અને મથક ઉપર પહોંચતાં જ્યારે અમારે ભાગે મુખ્યત્વે જૂલુ જખમીઓની સારવાર કરવાનું જ કામ આવ્યું, ત્યારે હું બહુ રાજી થયો. દાકતર અમલદારે અમને વધાવી લીધા. તેણે કહ્યું, 'ગોરા કોઈ આ જખમી હયસીઓની સારવાર કરવા તૈયાર નથી થતા. હું એકલો કોને પહોંચું? તેમના જખમ સડે છે. હવે તમે આવ્યા એ તો હું આ નિર્દોષ લોકો ઉપર ઇશ્વરની એક કૃપા જ થઈ સમજી છું.' આમ કહી મને પાટા, જંતુનાશક પાણી વગેરે આપ્યું ને પેલા દરદીઓ પાસે લઈ ગયો.

દરદીઓ અમને જોઈ ખુશ થયા. અમે એમના ઘા ધોવા લાગ્યા. ટેટલાકના જખમ પાંચ છ છ દિવસ થયાં સાફ કરવામાં આવ્યા જ ન હતા તેથી વાસ મારતા હતા. આ બધું સાફ કરવાનું અમારે માથે આવ્યું અને અમને તે ગમ્યું. ગોરા સિપાહીઓ આ બધું જુએ, અમને જખમો સાફ કરતા રોકવાનો પ્રયત્ન કરે; અમે ન માનીએ એટલે ચીડાય અને જૂલુઓને વિષે જે ભૂંડા શબ્દો બોલે તેથી તો કાનના કીડા ખરે.

આ બધા દરદીઓ કાંઈ લડાઈમાં જ જખમ પામેલા ન હતા. એમાંના ટેટલાક તો શકથી પકડાયેલા કેદીઓ હતા.

લશ્કરના ઉપરીએ તેમને ચાળખા ખાવાની સજા કરી હતી. આ ચાળખાઓથી પડેલા ઘા, સારવાર ન થવાથી પાકી ઉઠ્યા હતા. અમે બધાની સંભાળ લીધી.

પણ લડાઈમાં રોકાયેલું લશ્કર કંઈ એક સ્થળે બેસી ન જ રહે. જ્યાંથી બચના સમાચાર આવે ત્યાં દોડી જાય. અમારી છાવણી મથકથી ઉપડતી, ને અમારે તેની પાછળ અમારી ડોળીઓ ખાંધે

ઉપાડીને ચાકવું પડતું. બેત્રણ પ્રસંગે તો એકજ દિવસમાં ચાળીસ માઇલની દૂર કરવાનો વારો પણ આવ્યો હતો. અહીં પણ અમને તો કેવળ પ્રભુનું જ કામ મળ્યું. ભૂલથી ધવાયેલા ખૂલુ મિત્રોને ડોળીઓમાં ઊંચકી જઈ છાવણીમાં પહોંચાડવાના હતા ને ત્યાં તેમની સારવાર કરવાની હતી.

છએક અઠવાડિયાં અમે આમ કામ કર્યું હશે ત્યાં સમાચાર આવ્યા કે ગંડ શાંત છે; ગંધા છૂટા છે. ગવર્નરે અમારો ઉપકાર માન્યો; અમને કાગળ લખ્યો.

આ કહેવાતા ‘બળવા’ માં મને ઘણા અનુભવો થયા ને બહુ વિચારો કરવાનું મળ્યું. બોચર યુદ્ધમાં લડાઈની ભયંકરતા મને એટલી નહોતી લાગી જેટલો અહીં લાગી. અહીં લડાઈ નહિ પણ મનુષ્યનો શિકાર હતો એમ મને જ નહિ પણ કેટલાક અંગ્રેજો જેમની સાથે મારે વાતો થતી તેમને પણ લાગેલું.

સવારના પહોરમાં લશ્કર ગામડામાં જઈ ફટાકા ફેડતું હોય તેમ ગંદુકોના અવાજ કરવા માંડે. આ અવાજને સાંભળવાં ને આમાં રહેલું મને બહુ બસમું લાગ્યું. પણ હું તેને ઠડવો ઘૂંટડો કરી પી ગયો હતો કારણ મારે હાથ જે કામ આવ્યું તે તો કેવળ ખુલ્લુ બોઠની સેવાનું જ હતું. અમે જો ન જોડાયા હોત તો બીજા કોઈ આ સેવા ન કરત એ તો હું જોઈ શક્યો હતો. આથી મેં માર અંતરમાં દિશાસો લીધો ને આત્માને શાંત કર્યો.

ખૂની કાયદાની સામે

ઝૂલુખંડના જખમીઓની સારવાર કરનારી દુકડીમાં હું કામ કરતો હતો. ત્યાં જ જેમ અને તેમ જલદી ટ્રાન્સવાલ જવા વિષે કાગળો અને તારો આવી જ રહ્યા હતા. એટલે ફિનિક્સમાં સૌને મળીને હું તરત જોહાનીસબર્ગ ગયો. ત્યાં જઈને ટ્રાન્સવાલની સરકારના ગેઝેટમાં પ્રગટ થયેલ નવા ખીલનો મુસદ્દો વાંચ્યો. ઘેર આવી 'ઇન્ડિયન ઓપિનિયન'ને સારુ હું એનો તર-જુમો કરી રહ્યો હતો. જેમ જેમ હું એ ખીલની કલમો વાંચતો ગયો તેમ તેમ હું કાંપતો ગયો. એમાં હિંદીઓ સામેના ગોરાઓના દ્વેષ સિવાય ખીલું કંઈ જ ન હતું. નવા આવતા હિન્દીઓને અટકાવવા અને જુનાની સ્થિતિ એવી કફોડી કરવી કે જેથી તેઓ કાયર થઈને ટ્રાન્સવાલ છોડે, અને ન છોડે તો મજૂર જેવા થઈને જ રહે, એ એકજ આશય આ ખૂની કાયદાના ખીલની પાછળ હતો.

ખીલના અભ્યાસને અંતે મને લાગ્યું કે આ ખીલ પસાર થઈ જાય અને હિન્દીઓ તેને કબૂલ રાખે તો દક્ષિણ આફ્રિકામાં હિન્દી ડોમનો જડમૂળથી પગ ઉખડી જાય. હું સ્પષ્ટ જોઈ શક્યો કે હિંદીઓને સારુ આ જીવવા મરવા સવાલ છે; આ કાયદાને શરણ થવું તેના કરતાં તો મરવું વધું સારું છે.

આ ખીલની કલમો બહુ જ ભયંકર હતી. ટ્રાન્સવાલમાં રહેવાનો હક ધરાવનાર દરેક હિંદી પુરુષ, સ્ત્રી અને આઠ વરસ અથવા એની ઉપરનાં બાલક બાલિકાએ એશિયાઈ દફતરમાં પોતાનાં નામ નોંધાવી પરવાના મેળવવા. અરજીમાં નામ, ઠામ, જાત, ઉંમર વગેરે આપવાં. અરજદારનાં બધાં આંગળાની અને અંગુઠાની છાપ લેવી. ઠરાવેલી મુદતની અંદર જે હિન્દીઓ આ પ્રમાણે ન કરે તેમણે ગુન્હો કર્યો ગણાય. તેને સારુ જોડ મળી શકે, દંડ થઈ શકે અને કેરટની મુન્સી મુજબ હુકમ પાલુ કરવામાં આવે.

હું કેટલાક આગેવાન હિન્દીઓને મળ્યો. આ કાયદાની ગંભીરતા તેમને સમજતી. બધાએ નક્કી કર્યું કે એક જાહેરસભા ભરવી અને આનો વિરોધ કરવો.

એક નાટકશાળામાં સમાજરાઈ. કયાંય ખાલી જગ્યા ન રહી. કંઈક નવું કરવાનું છે, નવું થવાનું છે એમ સૌના અહેસાસ ઉપરથી હું જોઈ શક્યો. મેં કાયદાનો શબ્દે શબ્દ બધાને સમજાવ્યો. સૌએ મળી ઠરાવ કર્યો કે હિન્દીઓએ તેને શરણ ન થવું અને તેમ કરવાથી જે જે દુઃખો પડે તે બધાં સહન કરવાં.

પણ આમ ઠરાવ કરીને જ એસી રહીએ તે કેમ આશ્ચર્ય? બધાએ પ્રતિજ્ઞા લેવી જોઈએ એમ એક ભાષ્યએ મૂકવ્યું. મને પણ એ વાત ગમી. મેં તેનાં પરિણામો એક ક્ષણવારમાં જોઈ લીધાં. બધાને સમજાવ્યું.

‘આ મામલો ઘણો ગંભીર છે. આ ખીલથી આપણું જ અપમાન થાય છે એમ ન કહેવાય, પણ આખા હિંદુસ્તાનનું અપમાન એમાં રહેલું છે. આજે સરકારે આપણી ચોમેર જ્યારે દાવાનગ સળગાવી મૂક્યો છે ત્યારે આપણે યાહોમ ન કરીએ તો નાજાયક અને નામદાર હરીએ. હા, આરંભમાં આપણી હાંસી તો થવાનીજ;

વળી પ્રતિજ્ઞા બેનારામાંથી કેટલાક નબળા પણ ખની જશે, પણ તેથી શું ? જેલમાં જવું પડે. દેશપાર થવું પડે, અને છેવટે જેલમાં દુઃખો વેઠતાં કોઈ મરે પણ ખરાં. એટલે આ બધું સમજીને જ દરેક જણ પ્રતિજ્ઞા બેંચે અને મરતાં લગી તેનું પાલન કરજો.’

‘મારી જવાબદારી તો હું સમજું જ છું; મરી જવું પણ કાયદાને વશ ન થવું. હું એકલો જ રહીશ તોયે મારી પ્રતિજ્ઞાનો ભંગ તો નહિ જ કરું એવી ખાત્રી રાખું છું. તમારી કસમ લેવાની શક્તિ હવે તમે જ વિચારી બેંચો અને આમાં ભળી શકો તો ભળજો.’

૧૯૦૬ના સપ્ટેમ્બરની ૧૧મી તારીખે આ નિશ્ચય ઝાહર થયો. કોમના આ ઇરાદાને અથવા હિંસ્યાત્મક શું નામ આપી શકાય એ અમે કોઈ ત્યારે જાણતા ન હતા. છેવટે એને માટે ‘સત્યાગ્રહ’ એવો શબ્દ યોગ્ય થયો. એમાં સત્યની શાંતિનો અને આગ્રહના બળનો સમાવેશ હતો એ આપણે હવે જોઈશું.

કેદ અને સમાધાની

૧૯૦૭ ના જુલાઈનો અંત આવ્યો. પરવાના કાઢવાની સરકારી ઓફીસો ખૂલી. કોમી હુકમ હતો કે દરેક ઓફીસને ખુદ્દી રીતે પિકેટ કરવી એટલે કે ઓફીસે જવાના રસ્તાઓ પર સ્વયંસેવકોએ ઉભા રહેવું અને ત્યાં જનાર લોકોને સમજાવવા. આમ છતાં પણ જેને પરવાનો લેવા જવું જ હોય તેને તેમ કરવા દેવાની વ્યવસ્થા સ્વયંસેવકો ઉદારતાથી કરી આપતા હતા.

અથાગ પ્રયત્ન કર્યા પછી પણ જ્યારે એશિયાટિક ઓફીસને ૫૦૦ થી વધારે નામ ન જ મળી શક્યાં ત્યારે કોઈકને પણ પકડવા જોઈએ એવા નિશ્ચય પર તેના અમલદારો આવ્યા. જર્મીસ્ટનમાં ત્યારે ઘણા હિંદીઓ રહેલા હતા. તેમાં રામસુંદર પંડિત કરીને એક બહાદુર અને વાચાળ હિંદી હતા. ભાષણોમાં એ ખૂબ જુરસો રેડી શકતા. કેટલાક વિદ્વસંતોષી હિંદીઓએ એશિયાટિક ઓફીસને જણાવ્યું કે રામસુંદરને પકડવામાં આવે તો ખીમ્મ ઘણા હિન્દીઓ પરવાના લે એવો સંભવ છે.

રામસુંદરને પકડવામાં આવ્યા. આવી જાતનો આ પહેલો જ બનાવ હતો, તેથી સરકારમાં તેમ જ કોમમાં ભારે ખગલળાટ થયો. રામસુંદર જેને માત્ર જર્મીસ્ટન જ જાણતું હતું તેને ફાળુ વારમાં આખું દક્ષિણ આફ્રિકા જાણતું થઈ ગયું. અદાલતમાં એનો કેસ ચાલ્યો. એક માસની સાદી જેલ મળી. પણ આટલો સમય પણ એણે ત્યાં ન ગાળ્યો. ટ્રાન્સવાલ અને લડતને છોડી એ નાસી ગયા.

પણ આ બનાવથી કોમ હતાશ ન થયું. ઉલટોઉલટાહ વધ્યો. જેલ જવા માટે સેંકડો જણ તૈયાર થયા. એશિયાટિક ઓફીસની આશા ફળીભૂત ન થઈ.

આ દિવસોમાં ‘ઇન્ડિયન ઓપિનિયન’ પૂર જોસમાં ચાલતું હતું. એશિયાટિક ખાતાના અમલદારો એને ધ્યાનપૂર્વક વાંચતા હતા.

કોમની નળળાઇ સળળાઇ અધું શત્રુ, મિત્ર જે દ્રોષ જોવા ઈચ્છે તે તેમાંથી જોઇ શકતા. આ લડતનો આધાર સત્ય ઉપર જ હતો એટલે કાંઈ છૂપું રાખવાનું હતું જ નહિ.

અમલદારોએ જોયું કે જ્યાં સુધી આલડતના આગેવાનોને નહિ પકડીએ ત્યાં લગી એનું બળ તૂટવાનું નથી. તેથી ૧૯૦૭ ના ડીસેમ્બરમાં કેટલાક આગેવાનોને કોરટમાં હાજર થવાની નોટીસ મળી. અમે હાજર થયા. અમારે કોઈને કંઈ બચાવ કરવાનો તો હતો જ નહિ. બધાએ પોતાના ગુન્હા કબૂલ કરવાના હતા. ‘વિચાર પૂર્વક અને ધર્મ સમજીને જ હું ખૂની કાયદાની સામે થયેલો છું અને તેને સારુ જે સજા મળે તે સહન કરવામાં માન સમજીશ’ એવા ભાવનું કાંઈક હું બોલ્યો.

મને બે માસની આસન કેદની સજા થઇ. જે અદાલતમાં હું સેંકડો વાર વકીલ તરીકે ઉભો રહેલો ત્યાં આજે તોહમતદારના પાંજરામાં ખડો છું, એ વિચારે કંઈક વિચિત્ર લાગ્યું ખરું. પણ મને એમાં અપમાન તો નજ નજણાયું.

સિપાઇ મને લઇને ચાલ્યો. મારી આસપાસનું અધું મને સુમ-સામ નજણાયું. એક આંકડો બનાવી, તેના પર બેસવાનું કહી, દરવાજાને બંધ કરી સિપાઈ અમલદાર ચાલ્યો ગયો. અહીં મને ક્ષોભ થયો. હું ઝિઝા વિચારમાં પડી ગયો. ક્યાં ધરખાર ! ક્યાં વકીલાત ! ક્યાં સલાઓ ! એ અધું જ સ્વપ્ન ! અને હું આજે કેદી ! બે મહિનામાં શું થશે ! બે મહિના પૂરા કાઢવા જ પડશે !—આ વિચારો આવ્યા તેવો જ હું શરમાયો. આ અધું કેવું મિથ્યાભિમાન ! હું તો જોતને મહેલ ગણુનારો ! મારું એ જ્ઞાન આજે ક્યાં ગયું ? હું અક્કડ બન્યો અને મારી મુખાઈ તરફ દસવા લાગ્યો. ત્યાં તો બારણું ઊઘડ્યું; જોતની પીંજરગાડીમાં બેસાડી મને જોદાનિસઅર્ગની જોલ તરફ હાંકી ગયા.

અહીં પહોંચતાંજ મારાં કપડાં ઉતરાવ્યાં. જે કપડાં મને પહેરવા આપવામાં આવ્યાં તે અહુ મેલાં હતાં. એ પહેરતાં અને મનને વાળતાં દુઃખ થયું. પણ મેલની કેટલીક અરદાસ કરવી પડશે એમ સમજી મન ઉપર અંકુશ રાખ્યો. નામ હામ નોંધાયું અને એક વિશાળ ઓરડામાં મને લઈ ગયા. અમને અધાને એકજ કોટડીમાં રાખ્યા હતા તેથી અમે ખૂબ રાજી થયા.

છએક વાગ્યા એટલે અમારો દરવાજો અંધ કરવામાં આવ્યો. ત્યાંની જેલની કોટડીના દરવાજામાં સળીઆ વગેરે હોતા નથી. છોક ઉંચે દીવાલમાં એક નાનું જાળીઉં હવાને સાફ રાખવામાં આવે છે. એટલે અમે તો તીજોરીમાં પૂરાયા એવું લાગ્યું.

ખીજે કે ત્રીજે દિવસથી જ સત્યાગ્રહી કેદીઓ ભરાવા લાગ્યા. તેઓ તો જાણી જોઈને પકડાતા હતા. એમાંના ઘણાખરા તો ફેરી કરનારા હતા. ત્યાં એવો રિવાજ છે કે ફેરીવાળાએ પરવાનો લેવો જોઈએ અને જ્યારે પોલીસ માગે ત્યારે તે અતાવવો જોઈએ. હંમેશાં કોઈ ને કોઈ આ પરવાના જોવા માગે અને ન અતાવે તેને પકડે. અમારા પકડાયા પછી જેલ ભરી દેવી એવો નિશ્ચય લિંદી કોમે કર્યો હતો. ફેરીવાળાઓ તેમાં આગળ પડ્યા. તેમને પકડાવું સહેલું હતું. એક અઠવાડીયામાં ૧૦૦થી વધારે સત્યાગ્રહી કેદીઓ થઈ ગયા. જ્યારે ખૂબ સત્યાગ્રહીઓ પકડવા લાગ્યા ત્યારે ન્યાયાધીશ થાક્યો અને અધાને સાદીને બદલે સખત મજૂરીની જેલ મળવા માંડી.

અહીંઆ અમને સાદી જેલના કેદીઓને જોરાકમાં સવારે મકાઈના ક્ષોટની રાખડી મળે. તેની અંદર મીઠું ન હોય પણ દરેકને છૂટું જરાક નીમક મળે, અપોરે જાર વાગે પાશેર ભાત, ઉપરથી મીઠું અને અધોળા ઘી અને પાશેર ડાંગર રોટી. સાંજે

મકાઈના આંટાની રાખ અને તેની સાથે થોડું શાક; તે મુખ્યત્વે ખટાટા, નાના હોય તો બે અને મોટા હોય તો એક. આ ખોરાકથી ડાઘનું પેટ ન ભરાતું. ચાવણ ચીકણા રંધાતા. દાક્ટરની પાસે અમે કંઈક મસાલાની માગણી કરી. હિંદની જેલોમાં પણ મળે છે એમ જણાવ્યું. “અહીં કાંઈ હિંદુસ્થાન નથી; અને કેદીને વળી સ્વાદ શા?” આવો કડક જવાબ મળ્યો. ચાણ ખોરાકમાં રનાયુ બાંધી શકે એવા ગુણ નહોતા માટે અમે દાળની માંગણી કરી, ત્યારે દાક્ટરે કહ્યું ‘આને માટે અઠવાડિયામાં બે વખત સાંજે બાફેલા વાલ આપવામાં આવે છે તે બસ.’ દાક્ટરનો ઇરાદો અમને ડાઘ રીતે અનુકૂળ થવાનો હતો જ નહિ. છેવટે અમે અમારો ખોરાક જાતે રાંધવાની માગણી કરી. એ માગણી કબૂલ થઈ. થંબી નાયકુંને અમે રસોઈયા તરીકે ચૂંટી કાઢ્યા. રસોડામાં તેને ઘણાંજે કધડા કરવા પડતા. શાકનું વજન ઓછું મળે તો પૂરું માંગે. રાંધવાનું આમ અમારા હાથમાં આવ્યા પછી અમે ખોરાક વધુ સંતોષથી ખાવા લાગ્યા.

પણ આવી સગવડો મેળવી શકાય કે ન મેળવી શકાય છતાં સુખેથી જેલ ભોગવવી છે એ નિશ્ચયમાં આ મંડળીમાં કાઠ ન ડગ્યું. વધતાં વધતાં આ સત્યાગ્રહી કેદીઓની સંખ્યા દોઢસો ઉપર થઈ ગઈ.

આ પ્રમાણે જેલમાં એક પખવાડિયું અમે ગાળ્યું ત્યારે તેટલામાં નવા આવનારાઓ ખબર લાગ્યા કે સરકાર સુલેહ કરવાની કંઈક મસલત ચલાવી રહેલ છે.

બે ત્રણ દિવસ ‘ટ્રાન્સવાલ લીડર’ના અધિપતિ આલ્બર્ટ કાર્ટરાઈટ મને મળવા આવ્યા. એ મારા મિત્ર હતા. મારા જેલ ગયા બાદ જનરલ રમટ્સને તે મળ્યા હતા અને સમાધાનીના માર્ગો સૂચવી રહ્યા હતા.

મેં જનરલ સ્મટ્સના વિચારો એમની મારફત જાણી લીધા હતા. ફરજિયાતને બદલે મરજિયાત પરવાના લેવાનું રાખવામાં આવશે અને કાયદો નહિ થાય એમ સ્મટ્સ જણાવતા હતા. આ શરતે મેં સમાધાની કરવા તૈયારી બતાવી.

મને પ્રિટોરિયા લઇ ગયા. ત્યાં સ્મટ્સ સાથે મ્હારે વાતો થઇ. એમણે કહ્યું “તમને સૌને છૂટા કરવામાં આવે છે; હવે ફરીથી આવી લડત ન જાગે એમ હું ઇચ્છું છું.”

આ સમાધાનીનું રહસ્ય મ્હારે બધાને હવે બતાવવું હતું. હું જોહાનીસ્બર્ગ જવા તૈયાર થયો, મારી પાસે તો એક પાઇ સરખી પણ ન હતી. જનરલ સ્મટ્સના મંત્રીએ મને બાડાના પૈસા આપ્યા અને મેં ટ્રેન પકડી.

ભાઈને હાથે માર

રાતના નવેક વાગે હું જોહાનીસ્બર્ગ પહોંચ્યો અને ૧૧ કે ૧૨ વાગે સમા ભરાઈ. વખત ટૂંક છતાં હજારેક માણસ બેળાં થઈ ગયાં. મેં બધાને સમાધાનીની શરતો સમજાવી. બધા સમજી શક્યા. છતાં એક ભય તો બધાને હતો, “જનરલ સ્મટ્સ દગો દેશે તો !”

“આપણે સત્યાગ્રહીએ તો ભયને કારે જ મૂકવો રહ્યો. ધારો કે સરકાર વિશ્વાસઘાત કરે, ખુની કાયદો રદ ન કરે તો શું આપણે તે વખતે સત્યાગ્રહ નહિ કરી શકીએ ? માટે અત્યારે તો સૌ મરજીયાત પરવાના કઢાવવા માંડો એમ ધમ્મું છું.” મેં જવાબ વાળ્યો.

હું આ બાપણુ કરી રહ્યો કે તરત જ એક પઠાણુભાઈ ઉભા થયા અને મારા પર સવાસોનો વરસાદ વરસાવ્યો; આને માટે દશ આંગળાં કાપવાં પડશે ! એમાં પાપ છે એમ તમેજ એકવેળા કહેતા હતા ને ! તમે પોતે આંગળાની છાપ આપવાના છો ?”

મેં કહ્યું: “જેની ઇચ્છા હોય તે આંગળાં આપે. હું પોતે તો એ આપવાનો છું જ. સમાધાની પછી એમાં બળાત્કાર નથી રહ્યો પણ ખાનદાની છે.”

એ ભાઈ જોસથી ખોલી ઉઠ્યા; “અમે આંગળાં દેવાનાં નથી

અને ખુદાના કસમ ખાધને હું કહું છું કે જે દેવા જશે, પહેલ કરશે, તેને હું ઠાર મારીશ.”

મેં આ સાંભળી લીધું. જવાબ આપ્યો; “કામના સેવક તરીકે મારી ફરજ છે કે આંગળાં આપવાની પહેલ મારે જ કરવી. તેમ કરવા જતાં ભાષને હાથે મરવું પડશે તો તેનું દુઃખ મને થશે જ નહિ. મને ગુસ્સો પણ નહિ આવે.”

તા. ૧૦-૨-૧૯૮૧ની સવારે અમે ઠેટલાક જણ પરવાના કાઢવા સાડ જવા તૈયાર થયા. પ્રથમ દિવસે આગેવાનોએ જવું એવી મસલત હતી. હું મારી ઓશીસે પહોંચ્યો તેવોજ ઓશીસની દીવાલની બહાર પહાણ મીરઆલમને તેના સાથીઓની સાથે મેં જોયો. તે છ ફૂટથી વધારે ઉંચો હશે. વિશાળ કદનો અને બેવડા બાંધાનો હતો. આજે પહેલીજવાર તેણે મને સલામ બરવાનું મોકુફ રાખ્યું હતું.

મેં એને સલામ બરી અને પૂછ્યું : “કैसे હો?” મને એવો ભાસ છે કે એણે “અચ્છા હૈ” એવો જવાબ વાળ્યો. પણ આજે તેનો ચહેરો હમેશની માફક ખુશનુમા ન હતો. તેની આંખમાં ગુસ્સો હતો એ હું જોઈ ગયો.

હું ઓફિસમાં ગયો. પ્રમુખ વગેરે આવ્યા એટલે અમે એશિયાટિક ઓફિસ ભણી રવાના થયા. મીરઆલમ અને તેના સાથીઓ અમારી સાથે ચાલ્યા. અમારે એક માઇલ દૂર જવાનું હતું. અમને ઓફિસે પહોંચવાની પાંચેક મિનિટ બાકી હશે ત્યાં તો મીરઆલમ મારી પડખે આવ્યો અને પૂછ્યું, ‘ક્યાં જાતે હો?’ મેં જવાબ આપ્યો, ‘દશ અંગૂઠીયાં દે કર રજીસ્ટર નીકલવાના ચહાતા હું.’

આટલું બોલ્યો ત્યાં મારી ખોપરી ઉપર પછવાડેથી એક લાકડીનો ફટકો પડ્યો. હું બેભાન થઈને ઉંધો પડ્યો. મીરઆલમે તેમજ તેના સાથીઓએ મને વધારે લાકડીઓ અને પાકુઓ મારી.

આટલામાં શોરબકાર થયો. આવતા જતા ગોરાઓ બેળા થઈ ગયા. મીરઆલમ તથા તેના સાથીઓ ભાગ્યા પણ તેઓને ગોરાઓએ પકડી લીધા. દરમ્યાન પોલીસ પણ આવી પહોંચી. તેઓ પોલીસને હવાલે થયા.

પાસે જ એક ગોરાની ઓફિસ હતી ત્યાં લોકો મને ઉચકી ગયા. થોડી વારે મને લાન આવ્યું, તો મેં રેવરંડ ડોકને જોયા. તેમણે મને પૂછ્યું, ‘તને કેમ છે?’ મેં હસીને જવાબ આપ્યો, ‘મને તો ઠીક છે; માત્ર મારા દાંત અને પાંસળી જરા દુઃખે છે. પણ પેલા મીરઆલમ ક્યાં ગયા?’

તેમણે કહ્યું, ‘તે તો પકડાઈ ગયો છે, અને તેની સાથે બીજાઓ પણ.’ મેં કહ્યું, ‘તેઓ છૂટવા જોઈએ.’ ડોકે જવાબ આપ્યો, ‘એ બધું થઈ રહેશે. અહીંઆ તો તું એક પરાઈ ઓફિસમાં પડેલો છે. તારો હોઠ ફાટી ગયો છે. પોલીસ તને ઇસ્પીતાલ લઈ જવા તૈયાર છે. પણ જો તું મારે ત્યાં આવે તો મિસિસ ડોક અને હું તારી બનતી સારવાર કરીશું.’

મને આ ગમ્યું. પોલીસના કહેણને સાંઝી તેનો આભાર માની મને ડોકને ત્યાં લઈ જવાની મેં ઇચ્છા બતાવી.

આટલામાં એશિયાટિક ઓફિસર મિ. ચીમની પણ આવી પહોંચ્યા, અને એક ગાડીમાં બેસાડી મને પાદરી ડોકને ત્યાં લઈ ગયા.

આંગળાં આપ્યાં

મારા માટે મિ. ડોક્ટરને બોલાવવા મોકલ્યા. દરમ્યાન મેં એશિયાટિક ઓફીસર મિ. ચીમનીને કહ્યું, “મારી ઉમેદ તો તમારી ઓફીસમાં આવીને દસ આંગળાં આપી પહેલો પરવાનો કાઢવાની હતી. એ તો ન બન્યું. હવે મારી વિનંતિ એ છે કે તમે હમણાં જ કાગળિયાં લખ આવો અને મને રજીસ્ટર કરો. હું આશા રાખું છું કે મારા પહેલાં બીજાને નહિ કરો.”

તેમણે કહ્યું: “એવી તે શી ઉતાવળ છે? હમણાં દાકતર આવશે. તમે આરામ લ્યો. પછી બધું થઈ રહેશે. બીજાઓને હું પરવાના આપીશ તો પણ તમારું નામ પહેલું રાખીશ.”

મેં જણાવ્યું, “એમ નહિ; મારી તો પ્રતિજ્ઞા છે કે હું જીવતો રહું તો અને હજીરને મંજૂર હોય તો સૌથી પહેલો હું પોતે જ પરવાનો કઢાવું. માટે મારો આગ્રહ છે કે તમે કામળીઆં લખ આવો.”

એ ગયા. હવે મારું બીજું કામ એ હતું કે સરકારી વકીલને તાર કરવો કે ‘મીર આલમ અને તેના સાથીઓએ મારી ઉપર જે હુમલો કર્યો છે તેને સારું હું તેમને દોષિત ગણતો જ નથી. મારી ઉમેદ છે કે તમે તેઓને છોડી દેશો,’ આ તારતા જવાબમાં એ બધાને છોડી મૂકવામાં આવ્યા.

પણ જોહાનીસ્ખર્જના ગોરાઓએ સરકારી વકીલને આને માટે સખ્ત કાગળ લખ્યો; ‘આમાં ગાંધીના વિચાર ગમે તે હો, પણ એ ગુન્હેગારોએ તેમને રસ્તા વચ્ચે માયો છે. માટે એ જાહેર ગુન્હેગારો છે. ગુન્હેગારોને પકડવા જ જોઈએ.’ સરકારે તેમને ફરી પકડ્યા અને છ છ માસની ટીપ આપી.

હવે ડૉક્ટર આવી પહોંચ્યા. તેમણે મને તપાસ્યો. મારો ઉપલો હોઠ ચીરાઈ ગયો હતો તે સાંધ્યો. પાંસળીઓ વગેરે જોઈ, તેને લગાડવાની દવા આપી અને ટાંકા ન તૂટે ત્યાં લગી બોલવાની મનાઈ કરી. આમ મારું બોલવાનું બંધ થયું પણ મારા હાથ ચાલી શકતા હતા. મેં કોમની પ્રત્યે કાગળ લખ્યો:-

“મારી તબીયત સારી છે. જેઓએ માર માયો છે તેઓની ઉપર મને ગુસ્સો નથી. તેઓએ અણસમજથી આ કામ કરેલ છે. તેઓની ઉપર કાંઈ કામ ચલાવવાની જરૂર નથી. માર પડ્યો ને વધારે પડે તો પણ હું તો એકજ સલાહ આપીશ. તે એ કે બધાંએ દશ આંગળાં આપવાં. આપણે સત્યાગ્રહી હોઈશું તો મારથી કે બવિધ્યના દગાથી ડરશું નહિ.

“હિંદુઓએ જરા પણ રોષ મનમાં રાખવાનો નથી. આમાંથી હિંદુ મુસ્લીમ બન્ને કામ વચ્ચે ખટાશ પેદા થવાને બદલે મીઠાશ થાય એમ ઇચ્છું છું. હું ખુદાની આગળ પ્રાર્થના કરું છું કે મારા ભોહીના પાટા વડે તે હિંદુ મુસલમાનને સાંધે.”

મિ. ચીમની આવ્યા. દુઃખેસુખે અને જેવાં તેવાં પણ મેં મારાં આગળાં આપ્યાં. આ વખતે મેં એમની આંખમાં પાણી જોયાં. એમની સામે તો મારે એકવાર કડવું લખાણ કરવું પડેલું, પણ પ્રસંગ પડ્યે માણસનું હૃદય કેવું કોમળ બની જાય છે એનો ચિતાર મારી આગળ ખડો થયો.

આમાં કાંઈ બહુ વખત નહોતો ગયો. પણ મિ. ડોક તેમનાં પત્ની અને હું હવે શાંતિથી આરામ લઈ એમ ઇચ્છતાં હતાં. આથી ખાટલા આગળથી તેઓ બધાને બહાર લઇ ગયા. મામણી કરી કે હું તફાન શાંત થઇ સુઇ રહું તે પહેલાં અને તેને સાડ તેમની દીકરી ઑલિવે અને માઈ પ્રિય અંગ્રેજી બજન સંભળાવવું. કવિ નરસિંહરાવના તે બજનના તરજુમાની મારફતે ઘણા ગુજરાતીઓ એ બજનનો અર્થ જાણે છે. તેની પહેલી લીટીઓ નીચે પ્રમાણે છે.

‘ પ્રેમલ જ્યોતિ તારો દાખવી

મુજ જીવનપંથ ઉગળ. ’

મિ. ડોકને મારી આ વિનંતિ બહુ જ ગમી. પોતાના મધુર હાસ્યથી તેમણે અને એ સમજાવ્યું અને ઑલિવને ઇશારાથી બોલાવી બારણા બહાર ઉભાં રહી ધીમે સાદે બજન ગાવાનો હુકમ કર્યો. આ લખતી વેળાએ એ આખું દૃશ્ય મારી નજર આગળ તરે છે અને ઑલિવના દિવ્ય સૂરના બણકારા હજુ પણ મારા કાનમાં સંભળાઇ રહ્યા છે.

અહીંઆ મેં દશેક દિવસ ગાળ્યા. કાંઇક ચાલવા જેવો થયો એટલે આ માયાળુ કુટુંબની રજા લઇ હું રવાના થયો.

પરવાનાની હોળી

ઠયારે મેં પરવાનો કઠાવ્યો ત્યારે ખીજા હિંદીઓએ પણ ટ્રાન્સવાલ સરકારને સંતોષ થાય એ રીતે મરજીઆત પરવાના કઠાવવા માંડ્યા. સરકારે હવે ખૂતી કાયદો રદ કરવો રહ્યો. અને જો તેમ કરે તો સત્યાગ્રહની લડત બંધ થાય.

પણ આને બદલે નવી જ પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ. ખરડો રદ કરવાને બદલે જનરલ રમટ્સને તેને બહાલ રાખ્યો. હું તો આ વાંચીને દિગ્ભ્રૂત જ બની ગયો. કોમને હું શું જવાબ આપીશ ? એ વિચાર આવ્યો. પણ આમ છતાં ય સત્યાગ્રહ ઉપરનો મારો વિશ્વાસ મોળો ન પડતાં વધુ તીવ્ર બન્યો,

હું કેટલાક મિત્રોને મળ્યો. જનરલ રમટ્સને મેં કામળ લખ્યો; ‘આ નવો ખરડો એ આપણી વચ્ચે થયેલી સમાધાનીનો ભંગ છે.’ પણ રમટ્સ શેના સાંભળે ? મેં ‘ઇન્ડિયન ઓપિનિયન’માં ‘રમટ્સનો વિશ્વાસઘાત’ એવા મથાળા નીચે લખાણો લખ્યાં, પણ તેથી એમને શું ? તેમના ઉપર તેની કશી અસર ન થઈ.

એક બાળુથી જેમ જનરલ રમટ્સને સમાધાનીની શરત પાળવા વિનવવામાં આવતું હતું તેમ ખીજા બાળુથી કોમને જાગ્રત કરવાનું કામ ઉત્સાહપૂર્વક ચાલી રહ્યું હતું. અનુભવ એવો થયો કે દરેક

જગ્યાએ ફરી લડત ચાલુ કરવી અને જેલ જવા ભોઠો તૈયાર જ હતા. સૌને સમજાવવામાં આવ્યું કે મરજીયાત પરવાના નકામા નીવડ્યા છે. અને જે સરકાર ખૂની કાયદો રદ ન કરે તો આપણે એ બાળી દેવા જેઠાએ. આ વિનંતિના જવાબમાં દરેક જગ્યાએથી પરવાનાઓ આવવા લાગ્યા.

જ્યારે અમારી અરજીનું કાંઈ પણ પરિણામ ન આવ્યું ત્યારે અમે સરકારને ‘અલ્ટીમેટમ’ આપ્યું. અલ્ટીમેટમ એટલે નિશ્ચયપત્ર અથવા ધમકીપત્ર. એમાં જણાવ્યું હતું કે અમુક તારીખ સુધીમાં ખૂની કાયદો રદ નહિ થાય તો કોમ એકઠા કરેલા પરવાના બાળી નાખશે અને તેમ કરવાથી જે મુસીબતો કોમ પર આવશે તે વિનય અને દૃઢતાપૂર્વક સહન કરશે.

જે દિવસે આ કાયદો પસાર થવાનો હતો તેજ દિવસની મુદત અલ્ટીમેટમમાં આપવામાં આવી હતી. તેજ દિવસે સાંજે જાહેર સભા બોલાવવાનું નક્કી થયું હતું.

અલ્ટીમેટમનો સમય પૂરો થયો. ત્યારબાદ એ કક્ષાકે કોમની જાહેર-સભા થવાની હતી. અમે બધા અગાઉથી જ સભાસ્થાન પર જઈ પહોંચ્યા હતા. હિંદીઓથી ‘આપુ’ યોગાન ઉભરાઈ ગયું હતું. કાયદો પસાર થયો છે એવા સમાચાર મળે તો આ સભામાંજ એકઠા થયેલા પરવાના બાળી નાખવાની તૈયારી રાખી હતી.

સભા શરૂ કરવાનો સમય થયો. ત્યાં એક સ્વયંસેવક બાઇ-સીકલ ઉપર આવી પહોંચ્યો. તેના હાથમાં તાર હતો. તારમાં સરકારનો જવાબ હતો. ‘સરકાર પોતાનો નિશ્ચય બદલી શકે તેમ નથી.’ એમ તેમાં જણાવ્યું હતું.

મેં સભાને તાર વાંચી સંભળાવ્યો. સભાએ તેને વધાવી લીધો. પરવાનાની હોળી કરવા સૌ તૈયાર થયા. સૌની ખુશાલીનો પાર

નહોતો. ભવિષ્યમાં આ કાર્યથી ઉભી થનારી પરિસ્થિતિથી મેં
અધાને સાવચેત કર્યાં. જેને જોઈતા હોય તે હજુ પણ પરવાના
પાછા માગી લે એમ જણાવ્યું. 'સભામાંથી અવાજ આવ્યો;
પરવાના નથી જોઈતા.' 'હોળી કરો, હોળી કરો.'

એ હજાર ઉપરાંત પરવાના કમિટીની પાસે આવી ચૂક્યા હતા.
તેની ગાંસડી એક મોટી કડાઈમાં પધરાવી, ઉપર ઘાસતેલ રેડ્યું,
અને મેં તેમાં દીવાસળી મેલી. આખી સભા ઉભી થઈ. ગઈ અને
બળવાની ક્રિયા ચાલી ત્યાં સુધી તાળીઓથી મેદાનને ગજવી
મૂક્યું. જેમણે પોતાના પરવાના હજુ સુધી પોતાના પાસે રાખી
મૂક્યા હતા તેનો માંચડા ઉપર હવે વરસાદ થવા લાગ્યો, અને તે
પણ પેલી કડાઈમાં પડ્યા.

આ સભામાં અંગ્રેજ અખબારોના રીપોર્ટરો પણ આવ્યા હતા.
તેઓની ઉપર આ આખા દ્રશ્યની બહુ અસર પડી. તેઓએ આ
સભાનું આબેહુલ વર્ણન પોતપોતાના અખબારોમાં કર્યું. છડતને
આથી વધુ જાહેરાત મળી.

ધારાસભાની જે બેઠકમાં આ કાયદો પાસ થયો તેજ બેઠકમાં
એક બીજો ખરડો પણ જનરલ સ્મટ્સે રજુ કર્યો હતો. તેનું નામ
હતું 'ઇમ્પ્રોન્ટસ રીસ્ટ્રીક્શન એક્ટ.' એટલે કે નવી વસ્તી ઉપર
અંકુશ મૂકનારો કાયદો. આનો મુખ્ય હેતુ નવા આવનાર હિંદીને
અટકાવવાનો હતો. આની સામે પણ ઝુંબેશ ઉઠાવવી એ કામને સારું
આવશ્યક થઈ પડ્યું.

આ નવા કાયદામાં એક કલમ એવી હતી કે ટ્રાન્સવાલમાં
દાખલ થનારને યુરોપની એકાદ ભાષા આવડવી જોઈએ. સરકારની
કસોટી કરવા ખાતર અમે સોરાબજી અડાજણીઆને ટ્રાન્સવાલની
હદમાં દાખલ થવા તૈયાર કર્યાં. એ ગયા પણ સરકારે તેને પકડ્યા નહિ.

બ્યારે કોમે જોયું કે સરકાર કોઇ પણ જાતનાં પગલાં ન લઇને અમને થકવવા માગે છે ત્યારે અમે ખીજો ઉપાય કર્યો.

નાતાલમાં એવા હિન્દીઓ હતા કે જેઓને ટ્રાન્સવાલના વસવાટના પુરાણા હક્ક હતા. તેઓને ત્યાં દાખલ થવાનો હક્ક છે એમ કોમની માન્યતા હતી. આ કોમને અંગ્રેજી પણ આવડતું હતું. એ કોમો તૈયાર થયા. દાઉદ શેઠ એના અગ્રેસર બન્યા. ફોજ ઉપડી. ટ્રાન્સવાલની સરહદમાં બધા પહોંચ્યા. ત્યાં તો તેઓને પકડ્યા. કેસ ચાલ્યા અને સૌને વોકસરસ્ટની જેલમાં લઇ ગયા.

આ બનાવથી કોમી જુસ્સો વધ્યો. ટ્રાન્સવાલના હિન્દીઓ પણ જેલનો માર્ગ શોધવા લાગ્યા. પરવાના ન બતાવીને સૌ પકડાવા માંડ્યા. હવે લડત જમી. જેહાનીસ્પર્ગમાં પણ પકડાપકડી ચર થઈ, જેલો ભરાવા લાગી.

જેલમાં સત્તાવાળાઓએ દુઃખદેવામાં બાકી ન રાખ્યું. પામખાનાં સાફ કરાવ્યાં, પથ્થર ફેડાવ્યા, તળાવો ખોદાવ્યાં, કેટલાકને હાથમાં આટણો પડ્યાં, કેટલાક મૂછીં પામ્યા; પણ હાયાં નહિ.

હું પણ બીજી વાર પકડાયો. વોકસરસ્ટની જેલમાં અમે લગભગ ૭૫ જણ ભેગા થઈ ગયા. સરકારને લાગ્યું કે મને નોખો પ્રાડે તો હું જરા તવાઈ ને કેદીઓ હારે. મને પ્રિટોરિયા લઇ ગયા. ત્યાં તોફાની કેદીઓને રાખવા કોટડીમાં મને પૂર્યો.

આ બધું છતાં કોઇ ન હાયાં. સરકાર વિમાસણમાં પડી. જેલમાં કેટલાકને પૂરવા? ખર્ચ વધે. હવે શું કરવું? ‘ખૂની’ કાયદામાં ત્રણ પ્રકારની સજા હતી. દંડ, કેદ અને દેશનિકાલ. સરકારે હવે ત્રીજી સજા હાથ ધરી. એક મોટા જગ્યાને હિન્દુસ્તાન રવાના કરી દીધો. આને અંગે હિંદમાં શોર મચ્યો. દેશપાર કરવાની પ્રથા નાશુદ થઈ, પણ લડત તો ચાલુ જ રહી.

સત્યાગ્રહની ધાવણી

જેમ જેમ લડત ચાલતી ગઈ તેમ તેમ પૈસાની ત્રાસ રહેવા લાગી. લાંબા કાળ સુધી લડત ચલાવવી અને પૈસા ન હોય એ દુઃખ મોટું થઈ પડ્યું. પણ હું તો આશિસ્ત હતો. પ્રભુએ મને સાથ દીધો. મારી બીડ ભાંગી. સર રતન તાતાએ રૂ. ૨૫૦૦૦ ની મદદ કરી. કામ આગળ ચાલ્યું.

પણ આ લડતને કાંઈ મુદ્દતની વાડથી ખાંધી તો ઓછી જ શકાય ! એમાં વર્ષ લાગે કે વર્ષો; પણ લડત ચલાવવી જ જોઈએ. લડવું એટલે જોલ જવું. દેશનિકાલ થવું. તે દરમિયાન કુટુંબનું શું ? જોલમાંથી છૂટે ત્યારે પોતે ખાય શું, ખવરાવે શું ?

આજ લગી તો જેઠા જનારનાં કુટુંબોનું ભરણું દર માસે પૈસા આપીને થતું હતું. પણ આમ ક્યાં લગી ચાલે ? આ મુશ્કેલીનો એક જ ઉકેલ હતો કે જ્યાં કુટુંબોને એકજ સ્થળે રાખવાં ને બધાએ સાથે રહી કામ કરવું. પણ આવી જગ્યા કાઢવી ક્યાંથી ? મિ. કેલનર્થક મહારી વહારે ધાયા. તેમણે ૧૧૦૦ એકર જમીન વેચાતી લીધી અને સત્યાગ્રહીઓના ઉપયોગ માટે આપી. આ જગ્યામાં એક નાનકડું મકાન હતું. ફળઝાડો તો એટલાં બધાં હતાં કે મોસમમાં

સત્યાગ્રહીઓ પેટ ભરીને ખાય તો ય બચે. વળી અંદર પાણીનો ઝરો પણ હતો. જગ્યા સરસ હતી.

આ સ્થાનમાં ધરકામ, તેમજ વાડીનું અને બાંધકામ બનેલાં લગી નોકર મારફતે ન બેવું એવો આગ્રહ હતો. પાંચખાનાથી માંડીને રસોઇ સુધીનું બધું કામ હાથે જ કરવાનું હતું. પહેલેથી જ નિશ્ચય કર્યો હતો તે મુજબ સ્ત્રીઓ અને પુરુષોનાં રહેઠાણ જુદાં બાંધવામાં આવ્યાં. આ બાંધકામમાં અમે સૌએ મદદ કરી. આ ટાઈસ્ટોય ફાર્મમાં નબળા હતા તે સબળ થયાને સૌને મજૂરી સદી.

જેહાનીસ્તર્ગ અહીંથી ૨૨ માઇલ હતું; પાસેનું સ્ટેશન દોઢ માઇલ હતું. બધાને કંઈ ને કંઈ પ્રસંગે જેહાનીસ્તર્ગ જવાનું થાય. મારે પણ કામસર જવું પડે. ઠરાવ એવો થયો કે છાવણીને કામે જાય તેને જ રેલરસ્તે જવાની છૂટ. બીજાઓએ ચાલીને જવું. ખાવાનો નાસ્તો સાથે બાંધી જવો. કોઇનાથી ખાવાનું ખર્ચ શહેરમાં ન થાય. ધરનો નાસ્તો સાદો હતો. ઘેર દળેલા જડા બોટની રોટી, થોડું માખણ અને નારંગીની છાતનો મુરખ્ખો.

ઉપરના નિયમથી સેંકડો રૂપિયા બચી ગયા, ને ચાલીને જનારને ઘણો ફાયદો થયો. કેટલાકને ચાલવાની નવી ટેવ પડી. નિયમ એવો હતો કે આમ જનારે રાત્રે બે વાગે ઊઠવું અને અઢી વાગે ચાલી નીકળવું. તે જ દિવસે પાછા ફરવું. પણ આ નિયમો ય કોઇને બોળરૂપ ન લાગ્યા. સૌ પ્રેમપૂર્વક તેનું પાલન કરતા. બધું કામ હસમુખે વદને ને કલ્લોલ કરતાં કરતાં.

અહીંના પાંચખાનાની કથા સમજવા જેવી છે. આવડી મોટી વસ્તી હતી છતાં ક્યાંયે કચરો કે મેલું કે એઠવાડ કોઇના જોવામાં ન જ આવે. બધો કચરો ખોદેલી જમીનમાં દટાતો. બધું પાણી

વાસણમાં એકદું થતું અને ઝાડોને પવાતું. પાયખાનું, કચરો, એક-વાડ, બધાંનું ખોદેલા ખાડામાં ખાતર બનતું. આથી માખી પણ ન બણબણે એટલી ચોકખાઇ રહેતી હતી. ચાલવાને રસ્તે મેલું નાખવું, થૂકવું, નાક સાફ કરવું, ગંદકી કરવી એ પાપ છે, ગુન્હો છે, એજ પ્રમાણે સમજતાં થઇએ તો ઘણા રોગોમાંથી સમાજને બચાવી શકીએ.

અમારું બીજું કામ સત્યાગ્રહી કુટુંબોને ઉદ્યોગી રાખવાનું અને પૈસા બચાવવાનું હતું, આમ થાય તો જ લાંબો વખત જૂઝી શકાય. મિ. કેલનર્થક એક રથજે જઇને ચંપલ બનાવવાનું શીખી આવ્યા. એમણે મને અને બીજા સાથીઓને એ શીખવ્યું. એમાંથી કમાણી થવા લાગી. સાથે સુધારીકામ પણ દાખલ થયું. એક મામડું વસાવીને અમે રહ્યા. ત્યાં પાટલાથી માંડીને પેટી સુધીની અનેક નાની મોટી ચીજ જોઇએ; અમે એ હાથેજ બનાવવા લાગ્યા. પૈસાને આમાં ઠીક બચાવ થયો.

આ બધાં કુટુંબોની સાથે બાળકો, વડીલો અને યુવકો તો હતાં જ. કોઇ ગુજરાતી તો કોઇ પારસી, કોઇ મદ્રાસી તો કોઇ ખ્રીસ્તી, કોઇ મુસલમાન તો કોઇ હિંદુ. આ બધાને માટે નિશાળ તો જોઇએજ. પણ આ કામ સફૂથી મુરકેલ થઇ પડ્યું. જુદી જુદી ભાષાવાળાને કેમ બણાવવાં ?

શિક્ષણનો મુખ્ય બોજો મિ. કેલનર્થક અને મારી ઉપર હતો. નિશાળ અપોરે જ ચલાવી શકાય. અમે બન્ને મજૂરી કરીને ખૂબ થાક્યા હોઇએ. નિશાળીઆ પણ થાકેલા હોય જ. એટલે ધણી વાર તેઓ ઝોલા ખાય; અમે પણ સાથે ઝોલાં ખાઇએ. આંખે પાણી છાંટીએ, બાળકોની સાથે ગેલ કરીએ પણ આળસ ન ભાંગે. છતાં વર્ગ તો ચાલે જ. અમે બની શકે તેટલું સામાન્ય જ્ઞાન અને ધર્મ-શિક્ષણ તેઓને આપતા. પણ અમે બે જણા તે કેટલુંક કરી શકીએ ?

આ મુશ્કેલી છતાંય બાળકોને ઘણું મળતું એમ કહી શકાય. હિંદુ અને મુસલમાન બાળક વચ્ચે કદી ઝઘડો થયો હોય એવું મને સ્મરણ નથી. સૌ સંપીને રહેતા અને એક બીજાની સેવા કરતા.

આ કાળનો એક દુઃખદ પ્રસંગ અહીં ઉતારી વગર ન ચાલે. આ આશ્રમમાં એક યુવક બહુજ તોફાન કરે, જુદું બોલે, ઠાકને ગણકારે નહિ, બધાની સાથે લડે. એક દહાડો તેણે ખૂબ તોફાન કર્યું. હું ગભરાયો. વિદ્યાર્થીઓને હું કદી દંડ ન દેતો. પણ આજે મને ક્રોધ ચડ્યો. હું તેની પાસે ગયો. તેને સમજાવ્યો પણ તે સમજે શાનો! મને છેતરવાનો એણે પ્રયત્ન કર્યો. મેં મારી પાસે પડેલી આંકણી ઉપાડી અને તેની બાંધ પર દીધી. દેતાં જ હું ધ્રુજ રહ્યો હતો. આ તે જોઇ ગયો. આવો અનુભવ ઠાક વિદ્યાર્થીને મારી તરફથી કદી પૂર્વે થયો નહોતો. વિદ્યાર્થી રડી પડ્યો. મારી પાસે માફી માગી. તેને લાકડી વાગી તેથી તે નહોતો રડ્યો. તે ધારે તો મને પહોંચી વળે એટલી તેનામાં શક્તિ હતી. પણ મારી આંકણીમાં તે મારું દુઃખ જોઇ ગયો. આ બનાવ પછી તે કદી મારી સામે ન થયો. પણ મને તે આંકણી મારવાનો પશ્ચાતાપ આજ લગી રહ્યો છે. મને આજે થાય છે કે એને મારીને મેં મારા આત્માનું નહિ પણ મારી પશુતાનું દર્શન કરાવ્યું હતું.

હિંદીઓના હક્કની લડતમાં આ સ્થાને આ છાવણીએ બહુ મોટો ભાગ ભજવ્યો. તપશ્ચર્યાનું આ એક તીર્થસ્થાન બની ગયું. એ સ્થાન ન હોત તો આઠ આઠ વરસ સુધી લડત ચાલી શકત કે કેમ, પૈસા મળી શકત કે કેમ અને છેવટે જે હજારો માણસોએ આ લડતમાં ભાગ લીધો તે ભાગ ભેત કેમ એ વિષે મને સંપૂર્ણ શંકા છે.

સ્ત્રીઓએ ઝંપલાવ્યું

દક્ષિણ આફ્રિકામાં આવીને હિંદીઓની સ્થિતિનો અભ્યાસ કરવા માટે કેટલાય વખતથી હું ગોખલે અને ખીજા નેતાઓને વીનવી રહ્યો હતો. ૧૯૧૨માં ગોખલે આવ્યા. બાદશાહને પણ ન મળે એવું માન અમે તેમને આપ્યું. તેઓ જનરલ બોથા અને જનરલ સ્મટસને મળ્યા. મને આવીને કહ્યું, 'હવે બધી વાતોનો ફેંસલો થઈ ગયો છે. ખૂતી કાયદો રદ થશે. ઇમીગ્રેશન કાયદો નાબૂદ થશે. ત્રણ પૌંડનો કર ચાલ્યો જશે.' મેં કહ્યું : 'તમને આશ્ચર્ય છે. એ સારું છે. પણ મને એ લોકોનો પૂરો અનુભવ છે. એ લોકોએ કોઈ દિવસ બેલેલું પાળ્યું જ નથી.' છેવટે મારી આ શંકા સાચી પડી. બેલેલું સરકારે કાંઈ જ ન કર્યું. અમે લડતની વધુ તૈયાર કરી. આ અરસામાં ખીજું પણ એક વિદ્ય આપ્યું, જેને લીધે સ્ત્રીઓને લડાઈમાં ઝંપલાવવું પડ્યું. હિંદમાંથી ઘણા વિવાહિત માણસો દક્ષિણ આફ્રિકામાં આવેલા હતા, અને કેટલાક ત્યાંજ પરણ્યા હતા. હિંદી રીત મુજબ અહીં લગ્નો થતાં હતાં. આ લગ્નો ખોટાં છે, એને સરકાર પાસે રજીસ્ટર કરાવવાં જોઈએ એવો નવો કાયદો થયો. આ કાયદા પ્રમાણે અત્યાર સુધીમાં થયેલાં લગ્નોને ખોટાં ગણવામાં આવ્યાં. આ સ્થિતિ ન સ્ત્રીઓ સહી શકે, ન પુરુષો સહી શકે. આખી દોમમાં ભારે ખળભળાટ વર્ત્યો.

હવે સમય એવો આવ્યો કે શુભ ચોધડિયાની કે શુભ તિથીની રાહ જોવાય જ નહિ. શ્રીઓનું અપમાન થયા પછી ધીરજ કેમ રહે ? જેટલા મળે તેટલાથી સત્યાગ્રહ તીવ્ર રૂપે શરૂ કરવાનો ઠરાવ થયો. શ્રીઓને આ માટે લડાઈમાં દાખલ થવા નોતરવામાં આવી. ઠાકુરદાસ કામની જાહેરો સૌથી પહેલાં તૈયાર થઈ. મેં એમને જોલનાં દુઃખો સમજાવ્યાં. ચેતવણી આપી. કોઈ ડરી નહિ.

અહીંથી હું શ્રીનીકસ આવ્યો. ત્યાં તો બધા સાથીઓ અને સગાંઓ હતાં. બધી જાહેરોને ભેગી કરી મેં વાત કરી. તેઓએ ખીડું ઝડપી લીધું. જોલજત્રા કરવા તૈયાર થઈ. ગમે તે દુઃખ સહન કરીને પણ જોલમાં આનંદ માનશે એવી ખાતરી આપી. ‘હું હારીને પાછી આવું તો મને તમારા ઘરમાં ન સંધરજો’ એમ મોક્ષતા કરતુરખાઈ પણ આમાં જોડાઈ.

જાહેરોને જોલમાં મોકલવાનું પગલું ઘણું ભયંકર છે એ હું જાણતો હતો. આથી ખાવાપીવામાં, પોષાકમાં, સૂવા બેસવામાં ત્યાં અંકુશ હશે એ સમજાવ્યું. જોલોમાં સખત મજૂરી સોંપે, કપડાં ધોવડાવે, અમલદારો અપમાન કરે વગેરે બાબતની ચેતવણી આપી. અણીને વખતે ગભરાઈને કે જોલમાં જઈને અકળાઈને મારી મારી છૂટશે તો લડતને નામોશી લાગશે એ ભાન પણ મેં તેમને કરાવ્યું. ‘ગમે તેમ થશે પણ અમે હારશું નહિ’ એમ સૌએ ખાતરી આપી. ટુકડી તૈયાર થઈ.

આ ટુકડીએ સરદદ ઓળંગી. વગર પરવાને ટ્રાન્સવાલમાં દાખલ થવાનું હતું. તેમણે તેમ કયું. પોલીસે તેમને પકડી. કેસ ચાલ્યો અને સૌને ત્રણ ત્રણ માસની સખત મજૂરીની કેદ મળી.

જે જાહેરો ટ્રાન્સવાલમાં પકડાવાના પ્રયત્નમાં નિરાશ થઈ. તેઓ નાતાલમાં ગઈ. અહીં પણ તેમને ન પકડી. જો ન પકડે તો તેઓએ ન્યુફાઉલમાં ઘાણું કરી, કોલસાની ખાણમાં કામ કરતા હિંદી મજૂ-

રોને કામ છોડવા વીનવવા એમ ક્યું હતું. બહેનોએ આ કામ શરૂ કર્યું. તેની અસર વીજળીની જેમ ફેલાઈ. ત્રણ પૌંડના કરની હકીકતે મજૂરોને પીગળાવ્યા. તેઓએ પોતાનું કામ છોડ્યું. મને તાર મળ્યો. આશ્ચર્ય થયું. હવે શું કરવું? હું ત્યાં ઉપડ્યો.

આ બહાદુર બહેનોને હવે કંઈ સરકાર છોડે? તે પકડાઈ અને પહેલી ટુકડીને મળી. તેઓને પણ એજ સળથી ત્યાં રાખવામાં આવી. હવે હિંદીઓ બરાબર જાગ્યા. બધાની ઊંધ ઉડી ગઈ. તેઓમાં નવું ચેતન આવ્યું. સ્ત્રીઓના આ બલિદાને હિંદુસ્તાનને પણ જગાડ્યું.

આ બહેનોની બહાદુરીની શી વાત! તેમને નાતાલની રાજધાની મારિત્સબર્ગમાં રાખવામાં આવી હતી. અહીં તેઓને ઠીક દુઃખ દેવામાં આવ્યું. ખોરાકમાં તેમની જરા પણ કાળજી ન રાખવામાં આવી. કરતુરબાઈને અમુક જ ખોરાક ખાવાનું પ્રત હતું. એલિવ એઈલની તેને ખાસ જરૂર હતી. તે પ્રથમ તો ન જ મળ્યું. પછી મળ્યું, પણ તે જૂનું અને ખોરું. પોતાને ખર્ચે મંગાવવાની વાત કરી ત્યારે જવાબ મળ્યો: ‘આ કંઈ હોટેલ નથી. જે મળે તે ખાવું પડશે.’ આ કરતુરબાઈ ત્યારે જેલમાંથી નીકળી ત્યારે માત્ર હાડપિંજર જ રહી હતી. મહાપ્રયાસે તે ગમી.

ખીજ એક બહેન જીવલેણ તાવ લઇને નીકળી. તેના તાવે જેલમાંથી નીકળ્યા બાદ થોડા જ દિવસમાં તેને પ્રભુને ત્યાં પહોંચાડી. આને હું કેમ ભૂલું! વાલિયામાં અઠાર વર્ષની બાળા હતી. હું તેની પાસે ગયો ત્યારે તે પથારીવશ હતી. મેં પૂછ્યું:

‘વાલિયામાં, જેલ જવાનો પશ્ચાતાપ તો તને નથી ને?’

‘પશ્ચાતાપ શાને હોય! મને ફરી પકડે તો હું હમણાં જ જેલ જવા તૈયાર છું.’

‘પણ આમાંથી મોત નીપજે તો?’ મેં કહ્યું.

‘ભલે નીપજે, દેશને ખાતર મરવું કોને ન ગમે !’

આ વાત પછી થોડા જ દિવસમાં વાલિયામાં મૃત્યુ પામી. તેનો દેહ ગયો છે પણ આ બાળા પોતાનું નામ અમર કરી ગઈ છે. એની પાછળ એની યાદગીરી માટે પથ્થર અને ચુનાનો હોલ બંધાવ્યો કે ન બંધાવ્યો પણ એની સેવાથી એ બધાના હૃદયમાં સદાય ઘિરાળે છે. અને ત્યાં લગી દક્ષિણ આફ્રિકાના ઇતિહાસમાં વાલિયામાં છે જ.

લડતમાં ભાગ લેનારી આ બધી ખેડેનોનું બલિદાન વિશુદ્ધ હતું. તેમાંની કેટલીક અબણ હતી પણ તે જાણતી હતી કે કોમના માન-રૂપી વસ્ત્રનું હરણ થતું હતું. તેમનું જોલ જવું તેમનો આર્તનાદ હતો. આવી હૃદયની પ્રાર્થના પ્રભુ સાંભળે છે. પ્રભુ ભાવનાનો ભૂખ્યો છે. ભક્તિપૂર્વક આપેલું પુષ્પ, પાંદડું કે પાણી પણ તે સ્વીકારે છે ને તેનું કરોડગણું ફળ આપે છે. આફ્રિકાના સત્યાગ્રહનો આ યજ્ઞ વાલિયામાં જેવી ખેડેનોને લીધે ફળ્યો છે એ આપણે જોઈએ છીએ.

મજૂરોની ધારા

ખેતોના આ અલિદાનની અસર મજૂરો પર અદ્ભુત થઈ. મજૂરોએ પોતાનાં ઓળર છોડ્યાં. તેઓની ધારા ચાલી. મને ખબર પડતાં હું ન્યુકેસલ પહોંચ્યો.

આવા મજૂરોને પોતાનાં ઘર હોતાં નથી. માલિકોજ તેઓને સારુ ઘર બનાવે છે, રસ્તાઓ પર દીવાગત્તી મૂકે છે, તેઓને પાણી પાય છે. આથી મજૂરો દરેક રીતે પરાધીન બને છે અને છેવટે દુઃખી થાય છે.

મહારી પાસે અનેક જાતની ક્રિયાદો આ હડતાળિયા લાવવા મંડ્યા. કોઇક કહે માલિકો રસ્તાની બત્તી બંધ કરે છે, કોઇ કહે પાણી બંધ કરે છે, કોઇ કહે અમારો સરસામાન કોટડીની બહાર ફેંકી દે છે. એક પહાણે તો મારી પાસે પોતાનો વાંસો બતાવ્યો ને બોલ્યો, “યહ દેખો. મુઝે કૈસે મારા હૈ. મૈને આપકે લિયે બહમાશકો છોડ દિયા હૈ. આપકી યહી હુકમ હૈ, મૈ પહાન હૂં, ઔર પહાન કલી માર ખાતા નહીં હૈ; વહ તો માર મારતા હૈ.”

મેં જવાબ આપ્યો: ‘ભાઈ, તુમને બહોત હી અચ્છા કામ કિયા. ઇસીકા મૈ સચ્ચી બહાદુરી કહતા હૂં. તુમારે જૈસે બોગોંસે હમ જતેંગે.’”

મેં આમ ખુબારકબાદી તો આપી, પણ મનમાં વિચાર્યું કે આનો ઉપાય શો? રસ્તો એક જ હતો કે બોઠોએ માલિકોની કાટડીઓ છોડવી. એટલે ‘હિજરત’ કરવી.

મજૂરો પાંચ પચીસ ન હતા, સેંકડો હતા; હજારો થતાં ચ વાર ન લાગે. તેઓને સારુ મકાન ક્યાંથી કાઢવું? ખોરાકને સારું તો વિશ્વાસ હતો કે વેપારીવર્ગ પાછી પાની નહિ કરે. ન્યુકેસલના વિદ્યાર્થીઓએ રાંધવા વાસણુ આપ્યાં ને ચાવલ તથા દાળની ગુણો મોકલી. ખીજાં ગામોમાંથી પણ દાળ, ચાવલ, મસાલા વગેરેનો વરસાદ વરસ્યો.

માણસોની ભીડ જામી. લગભગ પાંચ હજાર મજૂરો એકઠા થઈ ગયા. આ બધાને એકજ સ્થળે ને વગર ધંધે સાચવવા અશક્ય નહિ તો ભયાનક કામ હતું. મને ઇલાજ મળ્યો. મારે આ બધાને ટ્રાન્સવાલ લઈ જવા અને જેલમાં બેસાડી દેવા.

પણ આવડી મોટી સંખ્યાને ટ્રેનથી ન લઈ જઈ શકાય. એટલા પૈસા ક્યાંથી કાઢું? અને એમાં બોઠોની પરીક્ષા પણ શી? ન્યુ કેસલથી ટ્રાન્સવાલની સરહદ ૩૬ માઈલ હતી. નાતાલનું સરહદી મામ ચાર્સ્ટાઉન અને ટ્રાન્સવાલનું વોકસરસ્ટ હતું. અંતે પગપાળા મુસાફરી કરવી એવો મેં નિશ્ચય કર્યો.

મજૂરો એકઠા થયા. એની સાથે મેં મસલત કરી. આમાં સ્ત્રીઓ, બચ્ચાં વગેરે હતાં. કેટલાકે આનાકાની કરી. હવે હૃદય કઠણુ કર્યા વિના મારી પાસે ખીજો ઇલાજ ન હતો. જેને જવું હોય તે ખાણો ઉપર પાછા જાય, એમ મેં જણાવ્યું; પણ કોઈ પાછું જવા તૈયાર ન થયું. જેઓ અપંગ હતા તેઓને ટ્રેનથી મોકલવાનો ઠરાવ થયો. બાકીના બધાએ પગે ચાલીને ચાર્સ્ટાઉન જવાની તૈયારી જાહેર કરી. આ મજલ બે દિવસમાં પૂરી કરવાની હતી. સૌ આનંદમાં આવી ગયા.

આ કૂચની હવે હું તૈયારી કરી રહ્યો હતો ત્યાં ખાણના માલિકોને મળવાનું મને કહેણુ આવ્યું. હું ડરમન ગયો. વાતચીત કરી પણ કાંઈ સલાહ ન થઈ. હું પાછો ફર્યો.

મારે તો હવે કૂચ કરવાનું જ બાકી રહ્યું હતું. એક દિવસ મળસ્કે ઉડીને કૂચ કરવાનું બોઠાને કહી દીધું. રસ્તે ચાલવાના નિયમો સંભળાવ્યા. પાંચ છ હજારનું ટોણું સાચવવું એ જેવી તેવી વાત ન હતી. મારી પાસે તેઓની નહોતી ગણતરી કે નહોતાં નામદામ. જે રહ્યા તે રહ્યા એમ હિસાબ હતો. જેઠાએ તે કરતાં વધારે કપડાં ન બેવાની સૌની સાથે શરત હતી. સૌએ સવશેર રોટી અને અઢી રૂપિયાભાર ખાંડથી સંતોષ માનવાનો હતો.

રસ્તામાં કોઈનો માત્ર ન લેવાય, અમલદારો અથવા કોઈ અંગ્રેજ મળે, ગાળો દે અથવા માર મારે તે સહન કરવો, કેદ કરે તો થઈ જવું, હું પકડાઈ જાઉં તો પણ તેઓએ કૂચ ચાલુ રાખવી; વગેરે વાતોની સમજણ પાડી અને મારી અવેજીમાં કોણ કોણ આવશે તેનાં નામ પણ જણાવ્યાં.

લોઠા સમજ્યા. કાફલો સહીસલામત ચાલ્સ્ટાઉન પહોંચ્યો. કોઈએ રસ્તાની તકલીફને ન ગણકારી. આમાંની જે બહેનો તો અત્યંત બહાદુર હતી. કૂચ દરમિયાન એકના બાળકને શરદી થઈ અને તે મરી ગયું. બીજાનું બાળક એક વેંકળો ઓળંગતાં તેની કાખેથી પડી ગયું અને ઘોઘમાં તણાઈ કુખી મૂક. પણ માતા નિરાશ ન થઈ. બન્નેએ કૂચ જારી રાખી. એકે તો કહ્યું; ‘આપણે મૂએલાનો શોક કરીને શું કરશું? તે કાંઈ પાછાં ઓછાજ આવશે! જીવતાની સેવા કરવી એજ આપણો ધર્મ છે.’ આવા યાંત બહાદુરીના, ધમ્મર આસ્થાના, જ્ઞાનના દાખલા ગરીબોમાં મેં અનેકવેળા અનુભવ્યા છે.

ચાલ્સ્ટાઉનમાં વેપારીઓએ ખૂબ મદદ કરી. પોતાનાં મકાનોનો ઉપયોગ કરવા આપ્યો. મરજીદના ફળિયામાં રસોઇ કરવાની રજા આપી. રસોઇમાં ચોખ્ખા ને દાળ અપાતા. લીંબોતરી ખૂબ આવી હતી પણ તે નોખી રાંધી શકાય તેવી સ્થિતિ જ નહોતી, એટલે તેને દાળમાં નાખવામાં આવતી. રસોડું ચોવીશે કલાક ચાલતું, કેમકે માણસો બૂખ્યાં તરસ્યાં ગમે ત્યારે આવી પહોંચે.

આ માણસોની ધીરજનો તથા સહનશીલતાનો હું વિચાર કરું છું ત્યારે મારી આંખ આગળ ધ્રુવરનો મહિમા ખડો થાય છે. રસોઇમાં હું મુખીયો હતો. કોઇ વેળા દાળમાં વધારે પાણી પડે તો કોઇ વેળા કાચી રહે. કોઇ વેળા શાક ન ચડે અને કોઇ વેળા ભાત કાચો રહે. આવા ખાણુને ય હસતે ચહેરે ચલાવી લઇ જમનારા જમતમાં ઓછા હોય છે. એ ઓછામાં આ બધાનો સમાવેશ થતો.

રાંધવા કરતાં પીરસવાનું કામ વધારે મુશ્કેલ હતું; અને તે તો મારે હસ્તક જ રહે. માણસો વધી પડે અને ખોરાક ઓછો હોય ત્યારે ઓછું આપી સંતોષવાનું કામ મહારેજ કરવાનું હતું. એ જ્ઞેનો કે જ્ઞેને મેં ઓછું આપ્યું હોય ત્યારે પળવાર મારા સામું ટપકાની નજરથી જોતી અને પછી મારી મુશ્કેલી સમજી, હસીને ચાલી જતી. એ દશ્ય જાંદગીભર ન બૂલાય તેવું છે. હું કહી દઉં કે, ‘હું લાચાર છું. મારી પાસે પકાવેલું થોડું છે ને ઘણાં જણાં જમનાર છે એટલે મારે તમને સૌને ભાગે પડતુંજ આપવું રહ્યું.’ આટલું એ સમજે એટલે ‘સંતોષમ્’ કહી હસીને રવાના થાય.

આવી શાંતિમાં સત્યાગ્રહીની ટુકડી છાવણી નાખી કાલની જરાય ચિંતા કર્યા વગર પડી હતી.

કાફરો ઉપડ્યો

હવે ચાલ્સ્ટાઉનથી ટ્રાન્સવાલમાં પ્રવેશ કરવાનો સમય આવ્યો હતો. મેં સરકારને કાગળ લખીને જણાવ્યું; ‘અમે ટ્રાન્સવાલમાં દાખલ થવા માગીએ છીએ તે ત્યાં જ ધર કરી રહેવા માટે નહિ પણ સરકારે જે વચનભંગ કરેલો છે તે સામે અમારો અસંતોષ જાહેર કરવા. જે તમે અમને અહીં ચાલ્સ્ટાઉનમાં જ પકડી બેસો તો અમે વધુ નિશ્ચિત થઈશું. જે તેમ નહિ કરો ને અમારામાંના કોઈ છાની રીતે ટ્રાન્સવાલમાં પ્રવેશ કરશે તો તેને સાડ હવે અમે જવાબદાર નથી. આ લડતમાં કોઈ વ્યક્તિનો સ્વાર્થ નથી. એમાં તો અમારા માનભંગથી થતા દુઃખની નિશાની જ માત્ર છે. વળી એટલું પણ જાણજો કે જે તમે ત્રણ પૌંડનો કર ઠાઠી નાખશો તો અમારી સાથે છે તે ગિરમીટિયા પાછાં કામે વળગશે ને હડતાળ બંધ થશે.’

આ કાગળ વાંચ્યા પછી સરકાર અમને ક્યારે પકડે તે કહી ન શકાય એવી સ્થિતિ હતી, પણ સરકારના જવાબની કાંઈ દિવસો સુધી રાહ જોવાય! એક બે ટપાલની બહુ બહુ તો રાહ જોવાય. આથી ઠરાવ્યું કે જે સરકાર હમણાં જ ન પકડે તો ચાલ્સ્ટાઉન છોડી ટ્રાન્સવાલમાં પ્રવેશ કરવો. હંમેશાં વીસથી ચોવીસ માણલની

કુચ આઠ દિવસ કરવી અને ત્યાં સુધીમાં ન પકડે તો ટોલ્સટોય-કાર્મમાં પહોંચવું, ત્યાં લડત ચાલે ત્યાં લગી રહેવું અને આજીવિકા મેળવવી. બધાને કાર્મમાં રહેવાની વ્યવસ્થા મિ. કેલનબર્ગે રાખેલી જ હતી.

ખાવાનું તો રોટી અને ખાંડ સિવાય કંઈ હતું જ નહિ, પણ આ રોટી આઠ દિવસ સુધી કંઈ રીતે પુરી પાડી શકાય. રોજની રોજ બોકોને વહેંચી દેવી જોઈએ. આનો ઉપાય તો એજ રહ્યો કે અમને દરેક મજલે કોઈ રોટી પહોંચતી કરે. આ કોણ કરે? ત્યાં હિંદી બઠિયારાઓ તો હોય જ નહિ. વળી દરેક ગામમાં રોટી બનાવનારા પણ ન હોય. ત્યારે આ કામ કોઈ શહેરી બઠિયારો જ દરરોજ રેલ્વે પર પહોંચાડીને કરી શકે. ચાર્લ્સટાઉન કરતાં વોકસરસ્ટ મોટું હતું. ત્યાં બઠિયારાની મોટી દુકાન હતી. તેણે ખુશીથી દરેક સ્થળે રોટી પૂરી પાડવાનો કરાર કર્યો. જરાય વધુ પૈસા ન લીધા ને રોટી સરસ આટાની પૂરી પાડી.

રેલ્વેમાં મોટે ભાગે ગોરાઓ જ હતા પણ અમને રોટી વખત-સર પૂરી પાડવામાં એમણે ય સારી મદદ કરી, પૂરતી કાળજી વાપરી અને ખાસ સગવડો પણ કરી આપી. તેઓ જાણતા હતા કે અમારે કોઈની સાથે દુશ્મનાવટ ન હતી. અમારે કોઈને નુકશાન નહોતું પહોંચાડવું: અમારે તો જાતે દુઃખ વેડીને દાદ મેળવવી હતી. આથી અમારી આસપાસનું વાતાવરણ આમ શુદ્ધ થયું અને રહ્યું. મનુષ્ય જાતિનો પ્રેમભાવ પ્રગટ થયો.

સત્યાગ્રહી માનસહિત સમાધાની થાય તો તે કરવા હંમેશા તૈયાર રહે છે. મેં પણ એક વાર દ્વરથી સરકારને તક આપવા ઇચ્છ્યું. કામળ, તાર વગેરે તો મોકલ્યાં જ હતાં. માફ અપમાન કરશે એમ લાગતું હતું છતાં ટેલીફોન પણ કરવો એમ નિશ્ચય કર્યો.

ચાલ્સ્ટાઉનથી જનરલ સ્મટ્સને મેં પ્રિટોરિયા ટેલીફોન કર્યો. તેના મંત્રીને કહ્યું, 'જનરલ સ્મટ્સને કહો કે મારી કૂચની બધી તૈયારી છે. વોકસરસ્ટના બોકો ઉસ્કેરાયા છે, તેઓ અમારા જનને પણ કદાચ નુકશાન કરે. તેઓ પણ આવું પરિણામ તો ન જ ઇચ્છે. ત્રણ પૌંડનો કર રદ કરવાનું તેઓ વચન આપે તો મારે કૂચ નથી કરવી; નકામો કાયદાનો ભંગ નથી કરવો.' અરધી મિનિટમાં જવાબ મળ્યો: 'જનરલ સ્મટ્સ તમારી સાથે કરો. સંમંધ રાખવા નથી ઇચ્છતા; તમારી ઇચ્છામાં આવે તેમ કરો.' ટેલીફોન બંધ.

આવો જવાબ મેં ધારેલો જ હતો. માત્ર આટલી તોછડાઇની આશા નહોતી રાખી. છ વર્ષના અમારા રાજકીય સંમંધ પછી વિનયી જવાબ મળશે એમ મેં માનેલું. પણ આ અવિનયથી હું ઢીલો ન બન્યો. મારે હવે શું કરવું જોઇએ તે હું જોઇ શકતો હતો. બીજો દિવસે ધારેલો ટકારે અમે પ્રાર્થના કરી. અને ઇશ્વરને નામે કૂચ શરૂ કરી. કાફલામાં, સંઘમાં, ત્યારે ૨૦૨૭ પુરૂષો, ૧૨૭ સ્ત્રીઓ અને ૫૭ બાળકો હતાં.

ચાલ્સ્ટાઉનથી એક માઇલ દૂર વોકસરસ્ટનું ગરનાળું આવે છે. તે ગરનાળું ઉતરો એટલે વોકસરસ્ટનું કહેતા ટ્રાન્સવાલમાં પ્રવેશ કર્યો ગણાય. આ ગરનાળાને છેડે ઘોડેસ્વાર પોલીસ હતી. હું પહેલો તેની પાસે ગયો, બોકોને કહી ગયો હતો કે ત્યાંથી નિશાની કરે ત્યારે તેઓએ દાખલ થવું. પણ હજુ હું પોલીસની સાથે વાત કરે છું ત્યાં તો બધાએ ધસારો કર્યો ને ગરનાળું ઝાળંગી આવ્યા. સવારો આડા ફરી વળ્યા પણ આ કાફલો એમ રોકયો રોકાય તેમ ન હતો. અમને પકડવાનો તો પોલીસનો ઇરાદો હતો જ નહિ. મેં બોકોને શાંત કર્યા, બધું શાંત પડ્યું ને કૂચ શરૂ થઇ.

આ વોકસરસ્ટના બોકોએ બે દિવસ પહેલાં જ સભા ભરી હતી. અને હિંદીઓને અનેક પ્રકારની ધમકીઓ આપી હતી. આ સભામાં

મિ. કેલનબર્ક હાજર હતા. તેમનું સાંભળવા કોઈ તૈયાર તો ન જ હતા; ઉલટા કેટલાક મારવા પણ ઉભા થયા હતા છતાં તેમણે હાજર થયેલાને કહ્યું: ‘હિંદીઓની ઉપર તમે જે આરોપ મૂકો છો તે ખોટા છે. તેઓ તમારી સાથે લડવા નથી માંગતા; તેઓ તો શુદ્ધ ન્યાય માગે છે. તેઓ તમારી ગોળાથી કે ભાલાના ડરથી પાછી પાની નહિ કરે, જાતે દુઃખ સહન કરીને તમારું હૃદય એ પીગળાવશે જ. તમે હજી ય એતો ને અન્યાયથી બચો.

આ સભાની અમને ખબર તો હતી જ એટલે ગોરાઓ કાંઈ તોફાન કરે તો તે માટે અમે તૈયાર હતા. પણ અમારું સરખસ શાંતિથી ચાલ્યું. કોઈ ગોરાએ અટકચાળું સરખું ન કર્યું. સહુ આ નવું કૌતક જોવા નીકળી પડ્યા. કેટલાકની આંખમાં ભિત્રતા પણ હતી.

આમ ચાલતાં અમારો પહેલો મુકામ આઠેક માઈલ દૂર એક સ્ટેશન છે ત્યાં થયો. અમે સાંજના છ સાત વાગે પહોંચ્યા. બોકોએ રોટી ખાંડ ખાધાં ને સહુ ખુલ્લી હવામાં, મેદાનમાં લાંબા થયા. કોઈ ભજન ગાતા હતા તો કોઈ વાતો કરતા હતા. ધીમે ધીમે થાકને લીધે સૌ નિદ્રાને વશ થયા.

પકડાપકડી

રાત થતી અઘ તેમ બધું શાંત થયું. હું પણ ઉઘવાની તૈયારીમાં હતો, તેટલામાં ખડખડાટ સંભળાયો. ફાનસ લઈને ચાલ્યા આવતા ગોરાને મેં જોયા. હું ચેત્યો. મારે કશી તૈયારી તો કરવાની હતી જ નહિ. પોલીસ અમલદારે કહ્યું;

‘તમારે સારુ મારી પાસે વોરંટ પણ તૈયાર છે; મારે તમને કેદ કરવા છે.’

‘ક્યારે?’ મેં પૂછ્યું.

‘હમણાં જ.’ જવાબ મળ્યો.

‘મને ક્યાં લઈ જશો?’

‘અત્યારે તો નજીકના સ્ટેશન પર અને ત્યાંથી ગાડી મળશે એટલે વોકસરસ્ટ.’

હું બોલ્યો, ‘ત્યારે હું કોઈને જગાડ્યા વિના તમારી સાથે આવું છું, પણ મારા સાથીને થોડી બલામણુ કરી લઉં.’

અમલદારે કહ્યું: ‘ખુશીથી.’

પડખે સૂતેલ પી. કે. નાયકુને મેં જગાડ્યા. મારા પકડાવાની તેને ખબર આપી અને સવાર પડખે નિયમસર ફરત કરવાનું પણ કહી દીધું. ફરત તો સૂર્યોદય પહેલાં શરૂ કરવાની હતી. ન્યાં વિસામો બેવાનો ને રોટી વેહેંચવાનો સમય આવે ત્યાં મારા પકડાવાની વાત બોકોને કરવી. દરમ્યાન જેઓ પૂછે તેને કહેતાં જવું. કાફલાને પકડે તો પકડાઈ જવું, ન પકડે તો ફરત ચાલુ રાખવી. નાયકુ પોતે પકડાય તો શું કરવું એ પણ કહી રાખ્યું. મિ. કેલનર્થક સાથે હતા એટલે કશો વાંધો ન હતો.

હું પોલીસની સાથે ગયો. ટ્રેનમાં બેઠા. વોકસરસ્ટમાં કેસ ચાલ્યો. કેસ ચલાવવા જેવો કશો પૂરાવો એ કોઈ પાસે ન હતો માટે કેસ

મુલતવી રહ્યો. મેં જામીન પર છૂટવા અરજી કરી અને કારણમાં જણાવ્યું કે મારી સાથે ૨૦૦૦ માણસો તથા સ્ત્રીઓ અને બચ્ચાં છે. કેસની મુદત થાય તે દરમિયાન હું તેમને ઠેકાણે પાડી આવું અને પછી જાતે હાજર થઈ શકીશ. પચાસ પૌંડના જામીન પર માજીસ્ટ્રેટ મને છોડ્યો. મારે સાડ મોટર તો મિ. કેલનર્થકે તૈયાર જ રાખી હતી. હું તેમાં બેઠો ને કાફલા પાસે આવ્યો. ભોકાએ મને વધાવી લીધો. તેમના આનંદનો પાર ન રહ્યો.

અમે આગળ ચાલ્યા, પણ મને છૂટો મૂકવો એ સરકારને ફાવે તેમ હતું જ નહિ. મને બીજી વાર અને બીજે દિવસે સ્ટેડરટનમાં પકડાયો. અહીં મને વિચિત્ર રીતે પકડવામાં આવ્યો. હું ભોકાને રોટી વહેંચી રહ્યો હતો. અહીંના દુકાનદારોએ મુરખાના ડખાની ભેટ આપી હતી એટલે વહેંચવાના કામમાં જરા વધારે વખત જતો હતો. માજીસ્ટ્રેટ મારી પાસે આવી ઉભા. તેણે વહેંચવાનું કાર્ય પુરું થવા દીધું. પછી મને કારે બોલાવ્યો. તેણે મને હસીને કહ્યું:

‘તું મારો કેદી છે.’

મેં કહ્યું: ‘મારો દરજ્જો ચડ્યો. પોલીસને બદલે માજીસ્ટ્રેટ પકડવા આવે; પણ મારી ઉપર કામ હમણાં જ ચલાવશો !’

તેણે કહ્યું: ‘મારી સાથે જ ચાલો. કોરટ તો ચાલે જ છે.’

ભોકાને મુસાફરી જરૂરી રાખવાની બકામણુ કરી હું છૂટો પડ્યો. કોરટમાં પહોંચ્યો કે મેં મારા સાથીઓને પણ પકડાયેલા જોયા.

મને કોરટમાં તુરત ઉભો કર્યો. મેં વોકસરસ્ટમાં જણાવેલ એજ કારણે અહીં પણ મુદત માગી. માજીસ્ટ્રેટ મુદત આપી. વેપારી ભોકાએ મારે સાડ એક્ટો તૈયાર રાખ્યો જ હતો તેમાં બેસાડી મને કાફલા નજીક પહોંચાડી દીધો. ભોકાએ અને મેં માન્યું કે હવે તો અમે ટ્રાન્સટોય ફાર્મ બેળા થશું જ; પણ એ ધારણા બરાબર ન હતી.

અમારો આખો પંથ સાત દિવસનો મુકરર થયો હતો. તેમાંથી ચાર મળલ હજી બાકી રહી હતી. જેમ અમારો ઉત્સાહ વધે તેમ સરકારની જાગૃતિ પણ વધવી જોઈએ. સરકારે જેયું કે મારા પકડાવા છતાં કાફલો ન નિરાશ થયો, ન ખસીનો, ન તેણે તોફાન કર્યું. તોફાન કરે તો સરકારને દાગોળો વાપરવાની પુરી તક મળે. પણ એમાંનું કંઈ ન બન્યું. સૌએ શાંતિ જાળવી. આ શાંતિમાં અને નિશ્ચયમાં અમારી જીત રહેલી હતી.

કાફલો હવે હેડક્વર્ટર્સ તરફ ફરતી રહ્યો હતો. ગોખલે ધમ્મતા હતા કે મિ. પોલાક હિંદમાં જાય અને ત્યાં જઈ અહીંની લડત માટે કાંઈક કામ કરે. હિંદમાં જતાં પહેલાં તે મને મળી સેવા અહીં આવ્યા હતા.

અમારી વાતો હવે પૂરી થઈ ગઈ હતી. બપોરના ત્રણ વાગ્યા હતા. ચાર વાગ્યાની ગાડીમાં મિ. પોલાક આલ્યા જવાના હતા. ત્યાં તો અમારી સામે એક ઘોડાગાડી આવીને ઉભી. તેમાં એશિઆ ખાતાના અમલદાર મિ. ચીમની અને પોલીસ અમલદાર હતા. બન્નેનીએ ઉતર્યા. મને એક બાજુ લઈ ગયા; એકે કહ્યું; ‘હું તમને પકડું છું.’

આમ ચાર દિવસમાં હું ત્રણ વાર પકડાયો.

મેં પૂછ્યું; ‘આ કાફલાનું શું?’

‘એનું થઈ રહેશે.’ જવાબ મળ્યો.

હું કંઈ ન બોલ્યો. મારા પકડાવાની જ બીજી માત્ર બોકોને આપવા દીધી. મેં પોલાકને કહી દીધું કે તમે કાફલાની સાથે જાઓ. બોકોને શાંતિ જાળવવાનું હું કહું છું, ત્યાંતો અમલદાર બોલ્યા.

‘હવે તમે કેદી છો; તમારાથી બાપણો ન અપાય.’

ગાડી ચાલી; એક ક્ષણમાં કાફલો અદ્રશ્ય થયો. એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ ફેરવી છેવટે મને હેડક્વર્ટર્સના ચાણામાં ઉતાર્યો. રાત ત્યાં ગઈ.

કાફલાને લઈ પોલાક આગળ વધ્યા. હેડલઅર્ગ પહોંચ્યા. અહીં આખા કાફલાને પકડવાની ગોઠવણ થઈ રહી હતી. ખાસ બે ટ્રેન ઉભી રાખવામાં આવી હતી. લોકોએ કંઈક હઠ લીધી, ‘ ગાંધીને બોલાવો, તે કહે તો અમે પકડાઈએ ને ટ્રેનમાં બેસીએ.’ આ હઠ ખોટી હતી, જેલ જવામાં ગાંધીનું શું કામ ? મિ. પોલાકે લોકોને સમજાવ્યા. લોકો સમજ્યા અને ટ્રેનમાં બેસ્યા.

ખીજી તરફથી મને કોરટમાં ખડો કરવામાં આવ્યો. મેં મુક્ત માગી પણ તે ન મળી. આ વખતે મને ડંડી લઈ જવાનો હતો ને ત્યાં કામ ચાલવાનું હતું, તેજ દિવસે મને ડંડી ઉપાડ્યો.

ડંડીમાં મારા પર કામ ચાલ્યું. મને નવ મહિનાની જેલ આપવામાં આવી. હજી વોકસરસ્ટમાં મારી ઉપર કામ ચલાવવાનું બાકી હતું. મને ત્યાં લઈ ગયા. ત્યાં મેં મિ. કેલનર્ગક અને પોલાકને જોયા; આમ અમે ત્રણે જણ સાથે મળ્યા તેથી અમારા હર્ષનો પાર ન રહ્યો. અમને ત્રણેને ત્રણ માસની જેલ મળી. અમને થયું કે હવે અમે સાથે તો રહી શકીશું. પણ સરકારને એ ક્યાં પોસાય તેમ હતું ?

તોય થોડા દિવસ તો વોકસરસ્ટની જેલમાં અમે સુખે રહ્યા. હંમેશાં નવા કેદીઓ આવે તેની મારફત બહારની ખબર પડે. આ કેદીઓમાં હરખતસિંહ કરીને એક ખુદ્દો હતો. તેની ઉંમર ૭૫ વરસથી વધારે હતી. તે કાંઈ હડતાળિયો ન હતો. પણ લોકોમાં મારા પકડાયા પછી જે ઉત્સાહ વધ્યો હતો તેણે આનામાં પણ અસર કરી. તે આવ્યો. મેં તેને પૂછ્યું : ‘ આપ જેલમેં કયોં આયે ? આપ જૈસે ખુદ્દેકો મૈને જેલમેં આનેકા નહિ કહા હૈ.’

એણે જવાબ આપ્યો : ‘ જબ આપ, અપની ધર્મપત્ની ઓર આપકે લડકે જેલ ચલ ગયે તબ મૈં કૈસે રહ સકતા ?’

‘ લેકિન આપસે જેલકે દુઃખકી બરદાસ નહિ હો સકેગી; મૈં આપકે છૂટનેકી તજવીજ કરું ?’

તેણે જવાબ વાળ્યો : ‘ મૈં હરગીઝ જેલ નહિ છોડૂંગા : એક દિન તો મરના હી હૈં, ઐસા દિન કહાંસે ફિ મોત યહાં હો જાય.’

આ દ્રઢતાને હું કેમ ચળાવું ? ચળાવતાં એ એ ચળે એમ ન હતા. મારું માથું આ નિરક્ષર જ્ઞાની પાસે નમ્યું. એની ભાવના હતી એમજ થયું. તેનું મૃત્યુ જેલમાં જ થયું. એનું શમ ડરખન મંગાવવામાં આવ્યું અને તેને સેંકડો હિંદીઓની હાજરીમાં માન-પૂર્વક અગ્નિસંસ્કાર થયો. આવા ડરખતસિંહ લડાઈમાં એક ન હતા, અનેક હતા, પણ જેલમાં મરણનું સદ્ભાગ્ય તો કેવળ આ એકનેજ મળ્યું.

હવે વધારે વખત અમે ત્રણે જણ સત્યાગ્રહીઓની વચ્ચે રહીએ એ સરકારને બચાંકર લાગ્યું. એણે અમને નોખા પાડવા વિચાર્યું. મિ. કેલનર્થકને પ્રિટોરિયાની જેલમાં, મિ. પોલાકને જરમિસ્ટનની જેલમાં અને મને બુલમફનટીનની જેલમાં મોકલી આપ્યો.

પેલા મોટા કાફલાને જે ખાસ ટ્રેનમાં બેસાડ્યો તે કંઈ તેમને ઉજાણીએ મોકલવાને ખાતર નહિ પણ એરણે ચઢાવવા. રસ્તામાં તેઓને ખાવા સાફ કરી બંદોબસ્ત ન હતો. નાતાલ પહોંચતાં જ તેમના પર કામ ચાલ્યું. બધાને જેલ મળી.

આટલું તો ધારેલું જ હતું. આટલું તો ઇચ્છતા જ હતા. પણ હજારોને જેલમાં રાખવા એટલે સરકારનું ખરચ વધે; અને હિંદીઓને મનગમતું મળ્યું ગણાય. આવું લાંબો વખત ચાલે તો પેલો કર પણ રદ કરવો પડે. આથી સરકારે નવી યુક્તિ શોધી.

જ્યાં જ્યાંથી ગિરમીટિયા ભાગ્યા હતા તે તે જગ્યાઓને જ એક તેણે નવો કાયદો કરી જેલ બનાવી. ખાણોના નોકરોને દરોગા નીમ્યા. આમ કરી જે વસ્તુનો મજૂરોની ત્યાગ કર્યો હતો તે જ વસ્તુ સરકારે બજારકારે કરાવી અને ખાણો ચાલુ થઈ.

પણ મજૂરો તો બહાદુર હતા. તેઓએ ખાણોમાં કામ કરવાની ચોખ્ખી ના પાડી. પરિણામે તેમને ફટકાના માર સહન કરવા પડ્યા; લાતો ખાવી પડી; અત્યાચારો ખમવા પડ્યા. આ બધું ગરીબ મજૂરોએ ધીરજપૂર્વક સહી લીધું.

આ અત્યાચારોના તાર હવે હિન્દુસ્તાન આવ્યા. માંદગીને બિછાનેથી જોખમે તેનો પ્રચાર કરવા લાગ્યા. પરિણામે આખું હિન્દુસ્તાન બડકી ઉઠ્યું; આફ્રિકાનો સવાલ મોટો થઈ પડ્યો.

આઠ વરસને અંતે

ખાણવાળા મજૂરોની આ દશાની ખબર પવનવેગે નાતાલના ખીજા ભાગમાં પહોંચી ગઈ. મેં તો જેલ જતી વખતે જ સાથીઓને ચેતવ્યા હતા કે તેઓ વધારે મજૂરોને હડતાળ પાડતા રોકે. પણ એ પૂર કાંઈ કોઈનું રોકાયું રોકાય ? હજારો મજૂરો ઓચિંતા નીકળી પડ્યા. સરકારે હવે બંદૂકનીતિ અખત્યાર કરી, બોકો પાછા જવાની સામે થયા, કોઈએ પથરા પણ ફેંક્યા; ગોળીખાર થયો. ઘણા ધાયલ થયા; ખેત્યાર મરાયા, પણ બોકોનો જીરુસો મેળો ન પડ્યો.

આ બધા ખબર હિંદુસ્તાન તો પહોંચતા જ હતા. તે વખતના હિંદના વાયસરોય લોર્ડ હાર્ડિંગે આ વસ્તુસ્થિતિ તપાસી મદ્રાસમાં એક ભાષણ કર્યું. દક્ષિણ આફ્રિકામાં અને વિસાયતમાં એ ભાષણે ખળભળાટ કરી મૂક્યો. એમાં સરકારની સખ્ત ઝાટકણી હતી; સત્યાગ્રહીઓના કાયદાભંગને ટેકો હતો.

હજારો નિર્દોષ માણસોને જેલમાં રાખવાની શક્તિ હવે દક્ષિણ આફ્રિકાની સરકાર પાસે ન હતી; વાઈસરોય પણ તે સાંખે એમ નહોતું. આખું જગત જનરલ સ્મટ્સ શું કરશે એ જોઈ રહ્યું હતું. આવે સમયે સામાન્ય રાજ્યો જે કરે છે તે જ દક્ષિણ આફ્રિકાની

સરકારે કર્યું; એક કમીશન નીમ્યું તેમાં ત્રણ જણ હતા. ત્રણમાંના એક સભ્ય કામ તરફથી હોવા જોઈએ એમ હિંદીઓએ ઇચ્છ્યું, પણ સરકારે એ માગણીનો સ્વીકાર ન કર્યો. માત્ર કમીશનના કામમાં સરળતા થાય એ સાફ કેલનર્થકને, મિ. પોલાકને અને મને છોડી મૂકવામાં આવ્યા. અમે આટલા વખત સુધીમાં ભાગ્યે જ બે માસની જેલ ભોગવી હશે.

આ કમીશનમાં અમારામાંના કોઈને ન લેવામાં આવે તો અમે કૂચ કરવાની તૈયારી કરતા હતા ત્યાં ગોખલેનો તાર આવ્યો; ‘કૂચ હમણાં બંધ રાખો અને કમીશનને યોગ્ય પુરાવા આપી એના કામમાં મદદ કરો.’

અમારી દશા જરાક વિચિત્ર થઈ; પણ અમે કમીશનમાં ભાગ ન જ લેવો એવો ઠરાવ કર્યો. બીજી બાજુથી ગોખલેની ઇચ્છા મુજબ કૂચ કરવાનું હાલ તુરત મુલતવી રાખ્યું.

કમીશનનું કામ પૂરું થયું. યુનિયન સરકારે કાયદો કરી હિંદીઓની માગણીઓને બહાલ રાખી. ત્રણ પૌંડનો કર નાબૂદ થયો; જે વિવાદ હિંદમાં કાયદેસર ગણાય તેને અહીં પણ કાયદેસર ગણ્યા; દક્ષિણ આફ્રિકામાં રહેવાના હિંદીઓને હક્ક મળ્યા. આઠ વરસને અંતે-૧૯૧૪ માં-અમારી આ લડત પૂરી થઈ; અંતે સત્યનો જય થયો.

જે દક્ષિણ આફ્રિકામાં એકવીસ વર્ષ મેં નિવાસ કર્યો અને અસંખ્ય કડવા મીઠા અનુભવો લીધા, તે દેશને છોડવાનું મને બહુ વસમું લાગ્યું; હું દિલગીર થયો પણ હિંદમાં આવીને સેવા કરવાના હર્ષમાં એ દુઃખ મેં સહી લીધું.

વિદ્યાર્થીઓને

: કેટલાક પ્રશ્નો :

નોંધ :—

વિદ્યાર્થીઓએ જે વાંચ્યું છે, જેનો અભ્યાસ કર્યો છે, તેને પોતાની જ ભાષામાં વ્યક્ત કરી શકે, લખી શકે, એવા આશયથી નીચે કેટલાક સૂચક પ્રશ્નો આપવામાં આવે છે. શિક્ષકો તેનો પૂરો ઉપયોગ કરશે એવી આશા છે. પ્રકરણ અને પ્રશ્નોનો ક્રમાંક એક સરખો જ છે.

- ૧ આ પુસ્તક લખવામાં ગાંધીજીનો શો હેતુ છે ?
- ૨ ગાંધીજીનો જન્મ કયાં થયો હતો ? પિતાનો સ્વભાવ કેવો હતો ? માતા ભક્ત હતી એ કયા બનાવ પરથી જાણી શકાય ?
- ૩ પરીક્ષા વખતે શું બન્યું ? ગાંધીજી એના પરથી શું શીખ્યા ?
- ૪ લગ્ન વખતે કેવી કેવી ધમાલ થાય છે ? તમે જોયેલા એકાદ લગ્નનું વર્ણન કરો.
- ૫ કયા પ્રસંગને લીધે ગાંધીજીને ઠપકો મળ્યો અને તે રડ્યા ? દરેક હિંદી બાળકે સંસ્કૃત શીખવું જોઈએ એમ ગાંધીજી શા માટે માને છે ?

- ૬ કોના સંગથી ગાંધીજીને 'સુધારો' કરવાનું મન થયું ? કઈ કઈ દલીલોથી ગાંધીજીએ માંસાહાર કરવાનું સ્વીકાર્યું ?
- ૭ પ્રથમ વાર માંસ ખાતાં ગાંધીજીને શો અનુભવ થયો ? કયા કયા કારણથી એમણે માંસાહાર છોડ્યો ?
- ૮ આપઘાત કરવાનું મન ગાંધીજીને શાથી થયું હતું ? ગાંધીજીએ ચોરી શા માટે કરી હતી ? તેના પ્રાયશ્ચિત માટે એમણે શું કર્યું ?
- ૯ બધા ધર્મો વિષે સમાન ભાવ થવાનું કારણ શું હતું ? જેને ગાંધીજી ચમત્કારી છાપો કહે છે તેનો સાર શું હતો ?
- ૧૦ વિલાયત જવાનું કઈ રીતે નક્કી થયું ? શી પ્રતિજ્ઞા લીધી ? બેલી સાહેબ પાસે જતાં શું બન્યું ?
- ૧૧ શરમાળ સ્વભાવને લીધે સ્ટીમરમાં ને કોટડીમાં ગાંધીજીને શું અનુભવ થયા ? દાકતર મહેતાએ તેમને સખ્યતાના શા શા પાઠ ભણાવ્યા ?
- ૧૨ ગાંધીજીને માંસ ખાતા કરવા માટે મિત્રે શું શું કર્યું ? હોબર્ન બોજનગૃહમાં શું બન્યું ?
- ૧૩ 'ભોડ' ન રહેવા માટે ગાંધીજીએ શી શી મહેનત કરી ? એકનું પુસ્તક વાંચતાં એમને શી અસર થઈ ?
- ૧૪ કઈ રીતે ગાંધીજીએ ખર્ચ ઓછો કર્યો ને સાદાઈથી રહ્યા ? લંડનના કંગાળ ભાગના વિદ્યાર્થીઓને જોઈ વધુ શા ફેરફાર કર્યો ?
- ૧૫ અન્નાહાર મંડળમાં ગાંધીજી કઈ રીતે જોડાયા ? શરમાળપણાને લીધે ખાણા વખતે શું બન્યું ? એને લીધે કયો ફાયદો થયો એમ ગાંધીજી માને છે ?
- ૧૬ ગીતાજીના અભ્યાસની શરૂઆત કઈ રીતે થઈ ? ખ્રિસ્તીધર્મની અને ઇશુના પ્રવચનની એમના પર શી અસર થઈ ?

- ૧૭ બેરિસ્ટર થયા પછી ગાંધીજીને કોર્ટમાં કેવો અનુભવ થયો ? દાખલો આપો.
- ૧૮ બ્રિટિશ અમલદાર પાસે જતાં શું બન્યું ? એ બનાવથી ગાંધીજીના જીવન પર કંઈ અસર થઈ ? તેમણે શું નિયમ કર્યો ?
- ૧૯ આફ્રિકા જવાનું ગાંધીજીને કયે કારણે થયું ? નકશો દોરી મુબઈથી લામુ સુધીનો દરિયાઈ માર્ગ બતાવી શકશે ?
- ૨૦ ડરબન ઉતરતાં જ ગાંધીજીએ બોકોમાં શું જોયું ? પાઘડી ન ઉતારવા માટે શું બન્યું ? છાપાઓએ શું લખ્યું ?
- ૨૧ પહેલા વર્ગની ટિકિટ છતાં અમલદારે ગાંધીજીને શા માટે ઉતારી નાખ્યાં ? સ્વમાન જાળવવા ખાતર ગાંધીજીએ શું કર્યું ?
- ૨૨ જીંદગીનું પ્રથમ ભાષણ ગાંધીજીએ ક્યાં કર્યું ? શું બોલ્યા ? બોકોને અંગ્રેજ ભણાવવા માટે એમણે શું શું કર્યું ?
- ૨૩ કયા બનાવને લીધે ગાંધીજી હિંદ આવતા અટક્યા ? ‘નાતલ કોંગ્રેસ’ ની સ્થાપના કંઈ રીતે થઈ ?
- ૨૪ બાલાસુંદરમને કારણે ગાંધીજીએ શું શું કર્યું ? ગિરમીટિયા કોણ હતો ? એમને કંઈ જાતનાં દુઃખો હતાં ? એ દુઃખો દૂર કરવા શું શું કરવું પડ્યું ?
- ૨૫ દરિયામાં તોફાન શરૂ થતાં બોકો શું કરવા મંડ્યા ? ગાંધીજીએ એ વખતે શું કર્યું ?
- ૨૬ ગાંધીજીને સ્ટીમર પરથી કેમ ઉતરવા નહીં ? ગામમાં જતાં ગાંધીજી પર શું શું વીતકો વીત્યાં ? એનું કારણ શું હતું ?
- ૨૭ ગાંધીજી છુપે વેશે કંઈ રીતે નાસી છૂટ્યા ? બોકો આ વખતે બહાર શી ધમાલ મચાવી રહ્યા હતા ? તોફાનીઓ સામે કામ ચલાવવા સંબંધે ગાંધીજીએ શું જવાબ આપ્યો ? એમના ઇનકારની ગોરાઓ પર શી અસર થઈ ?

૨૮ સાદાર્થ વાપરવા ખાતર ગાંધીજીએ શું કયું ? હજમને ત્યાં શું બન્યું ? કોરટમાં શાની હસાહસ ચાલી ? ગાંધીજીએ શું જવાબ આપ્યો ?

૨૯ અંગ્રેજોને ખાતર ગાંધીજીએ શું શું કયું ? એ કામ કરવામાં કઈ જાતનું જોખમ રહેલું હતું ? હિંદી કોમને આ પ્રસંગથી કયો લાભ થયો ?

૩૦ ભેટો લીધી તે રાત્રિએ ગાંધીજીને શા શા વિચાર આવ્યા ? ઘરમાં એ ભેટો ન રાખવાનું શું કારણ હતું ? ગાંધીજીએ એ બધાનું શું કયું ?

૩૧ તમે મહાસભાના સ્વયંસેવક હો તો શું કરો ? ઍરિસ્ટર હોવા છતાં કારકુનનું કામ ગાંધીજીએ કેમ સ્વીકાર્યું ? સમિતિમાં કામ કઈ રીતે ચાલતું હતું ?

૩૨ ઘેટાંનો ભોગ ન આપવો જોઈએ એમ ગાંધીજી શા માટે માને છે ? તમે શું કહો છો ?

અત્યારનાં ગંદાં મંદિરોને સ્વચ્છ અને પવિત્ર બનાવવા માટે શું કરવું જોઈએ ?

૩૩ ત્રીજા વર્ગના એસાઈને કયી કયી જાતની હાડમારીઓ હોય છે ? એનો ઉપાય શું ? તમે કરેલી એકાદ મુસાફરીનું વર્ણન આપો.

૩૪ ગીતાનો અભ્યાસ ગાંધીજીએ કયી રીતે કર્યો ? એના ઉપરથી એમને કયા કયા વિચારો આવ્યા ? એમણે એ વિચારોને અમલમાં લાવવા શું શું કયું ?

૩૫ જુદા જુદા ધર્મવાળા માણસો અને અંત્યજો માટે ગાંધીજીને કેવોકે લાભ હતો ?

એમની અને કસ્તુરબાઈની વચ્ચેનો ઝઘડો કયે કારણે થયો હતો ? ગાંધીજીએ શું કયું ?

- ૩૬ વકીલાતમાં ગાંધીજી કેવુંક જૂઠું ખોલતા હતા ?
પારસી રૂસ્તમજીનો ગુન્હો જાણતાં એમણે તેને શી સલાહ આપી ?
- ૩૭ ‘ સર્વોદય ’ના વાચનની ગાંધીજી પર શી અસર થઈ ? એમાંના કયા કયા વિચારો એમને ખૂબ ગમ્યા ?
- ૩૮ ‘ સર્વોદય ’માંના વિચારોનો અમલ કરવા ગાંધીજીએ શું કર્યું ? પહેલી રાતનો અનુભવ શો હતો ?
- ૩૯ ગાંધીજી ‘ જૂલુ બળવા ’ વખતે દરદીઓની સારવાર કરવા ન ગયા હોત તો દરદીઓની શી વહે ચાત ?
- ૪૦ ખીલમાં એવી કઈ ખરાબ કલમો હતી કે જેને માટે ગાંધીજીએ એને ‘ ખૂની કાયદો ’ કહ્યો હતો ? પ્રતિજ્ઞા લેનારાઓને એમણે શી શી વાતથી ચેતવ્યા ?
- ૪૧ જેલમાં પ્રવેશ કરતાં જ ગાંધીજીને કેવા વિચાર આવી ગયા ? એ શરમાયા શા માટે ?
જેલમાં ખોરાકની વ્યવસ્થા કેવી હતી ?
કઈ શરતે ગાંધીજીએ સમાધાની સ્વીકારી ?
- ૪૨ પઠાણની ધમકીના જવાબમાં ગાંધીજીએ શું કર્યું ?
મીરઆલમે હવે શો પાઠ ભજવ્યો ? મારના બદલામાં મીર-આલમને ગાંધીજીએ શી શિક્ષા ઇચ્છી ?
- ૪૩ માંદગીને ખીછાનેથી ગાંધીજીએ જે પત્ર લખ્યો એમાં તેમણે શું જણાવ્યું હતું ? ગાંધીજીએ પર હુમલો કર્યા પછી મીરઆલમની શી સ્થિતિ થઈ ?
- ૪૪ લીધેલા પરવાના બાળી નાખવાની સલાહ ગાંધીજીએ શા માટે આપી ? સભામાં શું થયું ? વગર પરવાને ફરનાર ફેરીઆની શી દશા થઈ ?

૪૫ ટાઈપ્સ્ટ્રાઈફમાં ભોંકો કયા રીતે રહેતા હતા તેનું વર્ણન કરો. ?
વિદ્યાર્થીઓને માટે ત્યાં શું બ્યવસ્થા હતી ?

૪૬ કયા કારણ પછી સ્ત્રીઓએ લડાઈમાં અંપલાવવાનું શરૂ કર્યું ?
એમાંની એક બે બહેનોના અભિદાનની વાત જણાવો.

૪૭ પાંચ હજારના કાફલાને ગાંધીજી કયા રીતે ચાર્જિસ્ટ્રાઉન સર્જ
ગયા ? એમના ખોરાક માટે શું કરવામાં આવતું ?

૪૮ આઠ દિવસની મજલ ગાંધીજીએ કયા રીતે ગોઠવી હતી ? એમાં
મુખ્ય ફાલુ હતા ? કયાં જવાનું હતું ?

૪૯ ગાંધીજીને બે વખત શા માટે કેદ કરી છોડી મૂકવામાં આવેલા ?
હરબતસિંહ અને ગાંધીજી વચ્ચે શું વાતચીત થઈ હતી ? મજૂરો
ઉપર સરકારે કયા બળાતકાર, જુદમ કર્યા ?

૫૦ કેના બાણુને લીધે વિઝાયતમાં અને હિંદમાં બળબળાટ
થઈ ગયો હતો. ?

હિંદીઓની મુખ્ય ત્રણ માગણીઓ કયા હતી ?

છેવટની સમાધાની માટે સરકારે શું કર્યું ? કયા કયા
હક્કો આપ્યા ?

દક્ષિણ આફ્રિકાની લડાઈમાં મુખ્ય નેતા કેાણુ હતા ?

ન આવડે તો

: ૧ :

નિકટના-પાસેના
આત્મકથા-પોતાની કથા
વૃત્તાંત-હકીકત

: ૨ :

અવિનય-અવિવેક
રાજસ્થાનિક-દેશી રાજ્યના
પેન્શનર-લાંબી નોકરીને અંતે બેઠો
પગાર મેળવનાર

વાયકા-વાત
હાજત-જરૂરિયાત

સાધ્વી-પવિત્ર; પતિવ્રતા
ધારણાં પારણાં-એકાંતરે જમ-
વાનું વ્રત

દોહાલાં-મુશ્કેલ
રણુવાસ-રાણીવાસ
આંકણી મૂઠવી-કસ કાઢવો

: ૩ :

કાજી-ન્યાયાધીશ
કાવડ-કાંધે ઉપાડવાની ત્રાજવા
જેવી ઝોળી.
દ્રશ્ય-દેખાવ

અરસામાં-વખતે

વિપત્તિ-દુઃખ
વ્યક્તિ-માણસ

: ૪ :

ખુવાર થવું-હેરાન થવું
અડસટ્ટો-અંદાજ
અભિલાષા-ઈચ્છા
પરાધીન-પરતંત્ર
દૈવ-નશીબ
મજલ-મુકામ; મુસાફરી
માયરામાં-માંડવામાં

: ૫ :

શિષ્યવૃત્તિ-વિદ્યાર્થીને મળતી
પૈસાની મદદ.

ચીવટ-કાળજી
અસહ્ય-ન સહન થાય તેવું
પાત્ર-લાયક

અણુમતો-ન મતે તે
પ્રકૃતિ-સ્વભાવ
બ્યાયામ-કસરત
કસાયણું-મજબૂત
સિદ્ધ કરવું-સાબિત કરવું

સમસમી રહેવું-ધૂંધવાઇને એસી
રહેવું.

ગાફિલ-બેદરકાર

મુક્તિ-છૂટી

ખ્યાલ-વિચાર

આવશ્યક-જરૂરી

ખાંત-હિત્સાહ

નિભાવી લેવું-ચલાવી લેવું

અવગણના-અપમાન

: ૬ :

જ્યેષ્ઠ-મોટા

હિલ્લંધન કરવું-કહે તેમ ન

કરવું

નામાંકિત-પ્રખ્યાત

સંમતિ-કબૂલાત

માયકાંગબો-મૂડદાલ

મુગ્ધ કરવું-આશ્ચર્ય પમાડવું

મોહ-પ્રેમ

મુકરર-ચોક્કસ

સંપ્રદાય-ધર્મ

ધમશ-હિત્સાહ

: ૭ :

ભઠિયારો-ભટ્ટી પર રાંધનારો

ઓઢારી-લટીંગ

બખરચી-રસોધયો (મુસલમાની કે
ગેરો)

અખૂટ-ન ખૂટે તેવો

કથયિત-કયારેક

: ૮ :

પૂર્વનાં-પહેલાનાં

ઢૂંઢા-પીધેલી ખીડીનો વધેલો ભાગ

સાલવું-દુઃખ દેવું

આપઘાત-પોતાની મેળે મરી જવું

સંધ્યા-સાંજ

તાડન કરવું-મારવું

શુદ્ધિ-પવિત્રતા

વહોરી લેવું-ઉપાડી લેવું

ભગંદર-એક જાતનો રોગ

બિન્દુ-ટપકું

આલેખવું-ચીતરવું

અપાર-ખૂબ

: ૯ :

અમોઘ-રામબાણુ

અનાયાસે-એની મેળે

સમાનભાવ-સરખોભાવ

વાર્તાલાપ-વાતચીત

નર્સ-ચાકરી કરનાર

આરથા-શ્રદ્ધા

જડ ધાલવી-મજબૂત થવી

સુત્ર-આદર્શ

કોડે-હચ્છાથી

દામ-પૈસા

: ૧૦ :

અધ્યાપક-ત્રોફેસર
 વ્યાખ્યાન-ભાષણ
 પંક્તિ-વર્ગ
 ગમ પડવી-સમજ પડવી
 વિભાસણ-ચિંતા
 વ્યર્થ-નકામી
 વંડી, જવું-ખરાબ થઈ જવું
 સથવારો-સંગાથ
 પુખ્ત-મોટી ઉમરના

: ૧૧ :

નિભાવ-પોષણ
 ભીરુતા-ખીક
 વિનોદ-મસ્કરી
 અનાવશ્યક-જરૂરી નહિ તે
 હળી જવું-ભળી જવું
 આભા બનવું-આશ્ચર્ય થવું

: ૧૨ :

મણા-ખામી
 આડ-બહાનું
 ભોટ-મૂઠ; બેવકુફ
 પ્રયાસ-પ્રયત્ન
 ભિન્નતા-જુદાપણું
 આદર-પ્રેમ

: ૧૩ :

ભીતિ-ખીક

સમ્ય-સારા માણસ
 છીછરો-અધૂરો, ખોટો
 શિષ્ટાચાર-સાફ વર્તન
 ક્ષય થવો-બગડવું
 બાલ્ય-બહારના, ઉપરના
 સત્ર-શાળાનો અભ્યાસનો સમય
 પરિવાર-કુટુંબ
 ઘેલછા-ગાંડપણ

: ૧૪ :

સ્વચ્છંદતા-ફાવે તેમ કરવું તે
 મૂર્છા-બેશુદ્ધિ
 કરજ-દેવું
 અંકુશ-દાબ
 કચવાયો-દિલગીર થયો

: ૧૫ :

ભોગ-શોખ
 સાપ્તાહિક-સાતવારિયું
 દમામ-શોભા
 અદ્યમાની-થોડું બોલનાર
 પરિપક્વ-પાકા
 સહાય-મદદ

: ૧૬ :

બદબોલ કરવી-નિંદા કરવી
 બોકવાયકા-કહેતી; અફવા

અભાવ-અપ્રીતિ

આચાર્ય-ગુરુ

ઋષુ-દેવાદાર

ઉપાસના-પૂજા

: ૧૭ :

આધાતલાગ્યો-પૂજા દુઃખ થવું

અડીખમ-શરવીર

પ્રતિવાદી-દાવાનો બચાવ પક્ષનો

માણસ

જજ-ન્યાયાધીશ

આર્થિક-પૈસા સંબંધી

તોહમત-આરોપ

અક્કડ-રૂવાબવાળા

યથાર્થ-બરાબર

અસંબંધ-બરાબર રીતે

ખુમારી-ગર્વ

સિદ્ધારસ-ખોટાં વખાણુ

: ૧૮ :

ફળીન-ઝોરદી

ડેક-રટીમર પરની ખુલ્લી જગ્યા

માલમ-રટીમરનો ઉપરી

: ૨૦ :

ડક્કો-બારું

માનભંગ-અપમાન

અનર્થ-ખોટા અર્થ

વેઘટર-પીરસનાર (ગોરાનો)

: ૨૧ :

પરિચય-ઓળખાણુ

મેાસમ-ઋતુ

બરદાસ-સેવાચારી

કથની-કથા; વાત

: ૨૨ :

પ્રવૃત્તિ-કામ

હાડમારી-દુઃખ, મુશ્કેલી

દૃષ્ટાંત-દાખલો

: ૨૩ :

પ્રયોજન-કારણુ

મતાધિકાર-મત આપવાનો હકક

ધારાસભા-રાજ્યના કાયદા બંધ-

નારું મંડળ

હરતી-હયાતી

વિરોધ કરવો-સામે થવું

સંસ્થા-મંડળ

મસલત-વાતચીત

: ૨૪ :

ભાવના-વિચાર; ધૃષ્ટિ

પ્રબળ-તીવ્ર

સમક્ષ-સામે

પ્રતિષ્ઠિત-આબરુદાર

નેમ-હૃદય

ગિરમીટિયા-જેની સાથે હિંદની
 બહાર કામ કરવા
 જવા માટે કરાર થયો
 હોય તેવા મળૂરો.

નિમિત્ત-હેતુ
 નામોશી-નીચાપણું
 સમસ્ત-આખા

: ૨૫ :

કુરસ્ત-વાળખી
 ભાવી-ભવિષ્યના
 ભવ્ય-મહાન
 કરાર વળવો-શાંતિ થવી
 ગાળડું-કાણું
 ઉદ્ધાર-બોલ
 અલોપ થવું-દેખાતું બંધ થવું
 નિમાજ-પ્રાર્થના (મુસલમાનોની)
 ઓતપ્રોત-એક

: ૨૬ :

કુરજ-વહાણું કેરવવાનું મથક
 સરિયામ-ધારી; મુખ્ય
 ધમકી-ડરામણી

: ૨૭ :

તાસક-થાળી જેવું વાસણ
 ડિટેક્ટીવ-છૂપી પોલીસ
 હવાલો-કળજો
 દૂષિત-ગુન્હેગાર

અતિશયોક્તિ-વધારીને
 કહેવું તે
 વગોવવું-ફજેતી કરવી
 પ્રતિનિધિ-કોઇને બદલે કામ-
 કરનારો માણસ

ઈનકાર-ના પાડવી

: ૨૮ :

રામરચીલું-સરસામાન
 સરંજામ-સામાન
 આર-કાંજી; ખેળ
 સ્પર્શ-અડવું
 શ્યામવર્ણી-કાળા રંગના

: ૨૯ :

અનેક-ધણી
 શુશ્રુષા-સેવા; ચાકરી
 પ્રમાણપત્ર-ખાતરીપત્રક;
 'સર્ટિફિકેટ'

ઉત્તેજન-ઉત્સાહ

રંમરુટ-લશ્કરમાં ભરતી થનાર
 માણસ

તત્પર-તૈયાર

સંગીત-ગુંથાયલી; એકમેક
 : ૩૦ :

સાથી-સાથે કામનાર
 પ્રેમપાશ-પ્રેમનું બંધન
 જીરવાય-સહન થાય

બાવરો-બેબાઢો; ગભરાયેલો
 ટ્રસ્ટ-ઢાઈ વસ્તુને સાચવવા માટે
 નીમાએલું મંડળ
 આપત્તિકાળો-મુશ્કેલીને વખતે
 વાપરવાના પૈસા
 મેજૂદ-હયાત
 વૃદ્ધિ-વધારો
 અંગત-ખાનગી

: ૩૧ :

તાલીમ-કેળવણી
 નિરાળું-જૂઠું
 દક્ષતર-કાર્યાલય; 'ઓફીસ'
 તંત્ર-વ્યવસ્થા
 સમિતિ-મંડળ

: ૩૨ :

પદ્ધતિ-રીત
 લંગર-લાંબી હાર
 હૃષ્ટપુષ્ટ-સામેતાને
 મિજલસ-મેળાવડો
 અપંગ-પાંગળું

: ૩૩ :

હાડમારી-મુશ્કેલી
 યોજના-ગોઠવણ
 મહાવ્યાધિ-મોટો રોગ
 શિક્ષિત-ભણેલા

વર્તણૂક-રીતભાત

: ૩૪ :

સ્વસ્થતા-શાંતિ
 જિજ્ઞાસુ-નવું જાણવાની ઇચ્છા
 રાખનાર
 અપરિગ્રહ-ધન વગેરે પોતાની
 પાસે ન રાખવું તે
 લાગલો-તરત

'ઇડિયન ઓપિનિયન'-'હિંદી-મત'
 નિચોડ-સાર
 પ્રતિસપ્તાહ-દરેક અઠવાડિયે

: ૩૫ :

પરાયાં-પારકાં
 અબળા-અળ વગરની તે-સ્ત્રી
 ધુંબો-મુછો

મોહાંધ-મોહમાં અંધ બનેલો
 : ૩૬ :

સ્મરણ-યાદ
 પદ-પદવી
 સંજોગ-પરિસ્થિતિ

સંપાદન કરવું-મેળવવું

દાણી-જકાત લેનાર
 લજ્જા-શરમ

પ્રાયશ્ચિત-કરેલા પાપનું તપ;
 પસ્તાવો

અભયદાન-રક્ષણુ આપવું તે

: ૩૭ :

તત્કાળ-તરત જ

મહત્વનો-મોટો

આજીવિકા-ગુજરાન

: ૩૮ :

આશ્વાસન-દિલાસો

સ્વીકાર કરવો-કબૂલ રાખવું

: ૩૯ :

સ્થિર-શાંત

બળવો-તોફાન

સદ્તનત-રાજ્ય

જખમી-ઘવાયેલા

સારજન્ટ-પોલીસ ઉપરી

: ૪૦ :

પરવાનો-લેખિત રજા હુકમ

રદ-નાબૂદ થાય

મુન્સી-ધરૂછા

હેબતાઇ જવું-આશ્ચર્ય થવું

યાહોમ કરવો-મરણિયા થવું

અવસર વખત

સંભવિત-શક્ય

દારોગો-કેદીની તપાસ રાખનાર

કસમ-સોગન

પિકેટ-પહેરો; ચોકી

: ૪૧ :

પહેરેગીર-ચોકીદાર

અથાગ-ખૂબ

વિધનસંતોષી-ખીજાને હેરાન

કરી રાજ થનાર

હતાશ થવું-નાહિંમત થવું

અખખાર-છાપું

સુમસામ-શાંત

ક્ષોભ-ગભરાટ

હસ્તક-તાબે

: ૪૩ :

ઉમેદ-ધરૂછા

કીરસો-અનાવ

જ્યોતિ-પ્રકાશ

દાખવી-ખતાવી

ઉગ્મળવું-પ્રકાશિત કરવું

વિયોગ-જૂદા પડવું તે

: ૪૪ :

અહાલ-મંજૂર

દળ-લશ્કર

તવાઈ-નખળો પડું

: ૪૫ :

પગપાળા-પગે ચાલીને

સ્વાશ્રયી-પોતાની ઉપર જ

આધાર રાખનાર

: ૪૬ :	કાફો-સંધ; ટોળું
શુભ-સારા	દાદ-ઈન્સાફ
અલિદાન-ભોગ	: ૪૮ :
નિરક્ષર-અબણુ	વોરંટ-પકડ હુકમ
: ૪૭ :	નિમંત્રણ-આમંત્રણ
મુખારકયાદી-ધન્યવાદ	તળવીજ-કોશિશ
હિજરત કરવી-વતન છોડી ચાલી	હરગીઝ-કદીપણુ
જવું	અગ્નિસંસ્કાર કરવો-ખાળવું
વોકળો-નહાનો બહેળો	: ૫૦ :
: ૪૮ :	અખત્યાર કરવું-હાથ લેવું
નિવાસ કરવો-રહેવું	અસંખ્ય-પાર વગરનાં

